K. MARKS – F. ENGELS

EKONOMSKI SPISI

- najamni rad i kapital
- uvod u kritiku političke ekonomije
- nadnica, cijena i profit
- konspekt "kapitala"

›SVJETLOST‹ SARAJEVO

ἔθος BIBLIOTEKA Etos

IZBOR IZ DJELA KLASIKA MARKSIZMA

(Prva serija, knjiga 3)

Odgovorni urednik
dr ARIF TANOVIĆ

KARL MARX — FRIEDRICH ENGELS

EKONOMSKI SPISI

»SVJETLOST«, IZDAVAČKO PREDUZEĆE, SARAJEVO
1975.

Prevodi
DIMITRIJA TUCOVIĆA, MOŠE PIJADE, STANKA BOŠNJAKA, KRASOJA I RADIVOJA DAVIDOVIĆA

u redakciji
MARE FRAN, ZVONKA TKALECA, PREDRAGA VRANICKOG

Izbor
dr FRANC CENGLE i dr ARIF TANOVIĆ

F. Engels

NACRT ZA KRITIKU NACIONALNE EKONOMIJE

Nacionalna ekonomija nastala je kao prirodna posljedica proširenja trgovine, i s njom je, na mjesto jednostavnog, nenaučnog trgovanja stupio izgrađen sistem dozvoljene prevare, kompletna nauka o bogaćenju.

Ova nacionalna ekonomija, ili nauka o bogaćenju, koja je nastala iz međusobne zavisti i lakomosti trgovaca, nosi na čelu pečat najodvratnije sebičnosti. Živjelo se još u naivnom shvaćanju da su zlato i srebro bogatstvo i nije bilo ničega hitnijeg da se učini nego da se svagdje zabrani izvoz »plemenitih« metala. Nacije su se suprotstavljale jedna drugoj kao tvrdice, od kojih svaka objema rukama obuhvaća svoju dragocjenu novčanu kesu i gleda sa zavišću i sumnjičenjem na svoga susjeda. Sva su sredstva bila upotrebljavana da se izmami što je moguće više gotova novca od naroda s kojim se trgovalo i da se sretno unesen novac lijepo zadrži unutar carinske linije.

Najkonsekventnije provođenje ovog principa ubilo bi trgovinu. Počeo se, dakle, prelaziti taj prvi stupanj; uvidjelo se da kapital u sanduku leži mrtav, dok se u cirkulaciji stalno umnožava. Odnos je postao čovječniji, svoji dukati slati su kao mamci da bi ovi doveli sa sobom i druge i spoznalo se da ništa ne škodi ako se nekom A suviše plati za njegovu robu sve dotle dok se nekom B može prodati za višu cijenu.

Na toj se osnovi izgradio *merkantilni sistem*. Pohlepni karakter trgovine bio je već nešto skriven; nacije su se nešto približile, sklopile su trgovinske ugovore i ugovore o prijateljstvu, međusobno su trgovale, i radi većeg dobitka ukazivale jedna drugoj svu moguću ljubav i dobrotu. Ali u osnovi je to bila stara lakomost za novcem i sebičnost, i ta je s vremena na vrijeme izbijala u ratovima koji su se u onom periodu osnivali na trgovačkoj zavisti. U tim ra-

tovima se također pokazalo da se trgovina, kao i pljačka osnivaju na pravu jačega; bez ikakve grižnje savjesti iznuđivani su pomoću lukavstva ili nasilja takvi ugovori kakvi su smatrani najpogodnijima.

Glavna tačka u cijelom merkantilnom sistemu je teorija o trgovinskoj bilansi. Pridržavajući se, naime, još uvijek stava da zlato i srebro predstavljaju bogatstvo, unosnim poslovima su smatrani samo oni koji bi na kraju u zemlju donijeli gotov novac. Da bi se to pronašlo, upoređivan je uvoz i izvoz. Ako se više izvezlo nego uvezlo, vjerovalo se da je diferencija u gotovu novcu došla u zemlju i za tu diferenciju su se smatrali bogatijima. Umjetnost ekonomista sastojala se, dakle, u tome da se brinu za to kako bi krajem svake godine izvoz davao povoljnu bilansu prema uvozu; i zbog te smiješne iluzije ubijeno je na hiljade ljudi! Trgovina treba također da pokaže svoje križarske ratove i svoju inkviziciju.

Osamnaesti vijek, vijek revolucije, revolucionirao je i ekonomiju; ali kao što su sve revolucije toga stoljeća bile jednostrane i zapele u suprotnosti, kao što je apstraktnom spiritualizmu bio suprotstavljen apstraktni materijalizam, monarhiji republika, božanskom pravu društveni ugovor, tako ni ekonomska revolucija nije prešla preko te suprotnosti. Pretpostavke su posvuda ostale; materijalizam nije napao hrišćansko preziranje i poniženje čovjeka, te je samo umjesto hrišćanskog boga čovjeku suprotstavio prirodu kao apsolut; politika nije mislila na to da ispita pretpostavke države po sebi i za sebe; ekonomiji nije palo na pamet da pita za *opravdanje privatnog vlasništva*. Zato je nova ekonomija bila samo polovičan napredak; ona je bila primorana da izda i porekne svoje vlastite pretpostavke, da pozove u pomoć sofistiku i licemjerstvo kako bi prikrila protivrječnosti u koje se zaplela, kako bi došla do zaključaka do kojih je nisu tjerale njene pretpostavke, nego humani duh stoljeća. Tako je ekonomija usvojila čovjekoljubiv karakter; ona je proizvođačima uskratila svoju naklonost i poklonila je potrošačima; ona je izigravala sveto gnušanje nad krvavim strahotama merkantilnog sistema i proglasila trgovinu vezom prijateljstva i ujedinjenja među nacijama i individuumima. Sve je bilo sama raskoš i krasota — samo su usko-

ro opet iskrsle pretpostavke i proizvele, nasuprot toj blistavoj filantropiji, Malthusovu teoriju o stanovništvu, najgrublji barbarski sistem koji je ikada egzistirao, sistem očajanja koji je oborio sva ona lijepa pričanja o ljubavi prema čovjeku i svjetskom građanstvu; one su proizvele i uzdigle tvornički sistem i moderno ropstvo, koje po nečovječnosti i okrutnosti nije nimalo zaostajalo za starim. Nova ekonomija, sistem slobode trgovine zasnovan na »*Wealth of Nations*«[1] Adama Smitha, pokazuje se kao isto licemjerje, nekonsekventnost i nemoralnost koja se sada na svim područjima suprotstavlja slobodnoj čovječnosti.

Ali zar Smithov sistem nije bio nikakav napredak? Naravno da je bio i k tome još nužan napredak. Bilo je nužno da merkantilni sistem sa svojim monopolima i saobraćajnim smetnjama bude srušen, da bi prave posljedice privatnog vlasništva mogle doći na vidjelo; bilo je nužno što su odstupili svi ti mali lokalni i nacionalni obziri da bi borba našeg vremena mogla postati opća, ljudska borba; bilo je nužno što je teorija privatnog vlasništva napustila čisto empirijski, samo objektivni put istraživanja i poprimila naučniji karakter koji ju je učinio odgovornom i za posljedice i što je time prenijela stvar na opće ljudsko područje; bilo je nužno što je nemoralnost, sadržana u staroj ekonomiji, dovedena do krajnosti s pokušajem da se ona porekne i s licemjerjem koje je u nju ušlo, a koje je bilo nužna posljedica ovog pokušaja. Sve je to ležalo u prirodi stvari. Rado priznajemo da smo tek osnivanjem i razvijanjem slobode trgovine mogli prevladati ekonomiju privatnog vlasništva, ali istovremeno moramo imati i pravo da tu slobodu trgovine prikažemo u čitavoj njenoj teoretskoj i praktičnoj ništavnosti.

Naš će sud morati da bude utoliko stroži ukoliko ekonomisti, koje treba da prosudimo, padaju u naše vrijeme. Jer, dok su Smith i Malthus zatekli u gotovu obliku samo pojedine odlomke, dotle su noviji ekonomisti imali pred sobom cijeli završen sistem; sve konsekvencije su bile povučene, protivrječnosti su dovoljno jasno izbile na vidjelo,

---

[1] Bogatstvo naroda.

a oni ipak nisu pristupili ispitivanju premisa i još uvijek su preuzimali na sebe odgovornost za čitav sistem. Ukoliko se ekonomisti više približuju sadašnjici, utoliko se više udaljuju od poštenja. Sa svakim napretkom vremena nužno se povećava namjerno izopačavanje da bi ekonomiju održalo na visini vremena. Zato je, npr., *Ricardo* krivlji od *Adama Smitha*, a *Mac Culloch* i *Mill* od *Ricarda*.

Novija ekonomija ne može pravilno ocijeniti ni merkantilni sistem, jer je sama još jednostrana i obuzeta njegovim pretpostavkama. Tek će stanovište koje se uzdiže iznad suprotnosti oba sistema, koje kritizira njihove zajedničke pretpostavke i polazi od čisto ljudske, opće baze, tek će ono moći naznačiti ovim sistemima njihovo pravo mjesto. Pokazaće se da su branioci slobode trgovine gori monopolisti nego sami stari merkantilisti. Pokazaće se da se iza blistave humanosti novijih ekonomista skriva barbarstvo o kome stari ekonomisti nisu ništa znali; da je zbrka pojmova kod starih još jednostavna i konsekventna prema neiskrenoj logici njihovih napadača i da nijedna od obiju partija ne može drugoj prigovoriti nešto što ne bi palo na nju samu. — Stoga novija liberalna ekonomija i ne može shvatiti obnavljanje merkantilizma od strane Lista, dok je za nas stvar sasvim jednostavna. Nekonsekventnost i dvostranost liberalne ekonomije mora se nužno ponovo raspasti na svoje osnovne sastavne dijelove. Kao što teologija mora ići ili natrag slijepom vjerovanju ili naprijed slobodnoj filozofiji, tako sloboda trgovine mora na jednoj strani proizvoditi obnavljanje monopola, a na drugoj ukidanje privatnog vlasništva.

Jedini pozitivni napredak koji je učinila liberalna ekonomija jest razrada zakona privatnog vlasništva. Ovi su svakako u njoj sadržani, iako još nisu razvijeni do krajnjih konsekvencija i nisu jasno izraženi. Odatle slijedi da u svim tačkama koje se tiču odluke o najkraćem postupku za bogaćenje, dakle u svim strogo ekonomskim sporovima, pravo je na strani branioca slobode trgovine. Razumije se — u sporovima s monopolistima, a ne s protivnicima privatnog vlasništva, jer da ovi mogu i ekonomski pravilnije odlučivati u ekonomskim pitanjima, to su engleski socijalisti davno dokazali praktički i teoretski.

Kritizirajući nacionalnu ekonomiju mi ćemo, dakle, istraživati osnovne kategorije, otkrivati protivrječnost koja je unesena sistemom slobode trgovine i povući konsekvenciju obiju strana protivrječnosti.

Izraz: nacionalno bogatstvo pojavilo se tek sa strašću liberalnih ekonoma za uopćavanjem. Sve dotle dok postoji privatno vlasništvo, ovaj izraz nema nikakva smisla. »Nacionalno bogatstvo« Engleza vrlo je veliko, pa ipak su oni najsiromašniji narod pod suncem. Izraz treba ili sasvim napustiti ili primiti pretpostavke koje mu daju smisao. Isto se odnosi na izraze nacionalna ekonomija, politička, javna ekonomija. Pri sadašnjim odnosima, trebalo bi da se nauka zove *privatna* ekonomija, jer njeni javni odnosi postoje ovdje samo radi privatnog vlasništva.

Neposredna posljedica privatnog vlasništva je *trgovina*, razmjena međusobnih potreba, kupovina i prodaja. Ova trgovina, kao i svaka djelatnost, mora trgovcu postati, pod vladavinom privatnog vlasništva, neposredan izvor zarade, to znači — svaki mora tražiti da proda što je moguće skuplje i da kupi što je moguće jeftinije. Prilikom svake kupovine i prodaje nalaze se, dakle, dva čovjeka jedan nasuprot drugom, s apsolutno suprotnim interesima; sukob je odlučno neprijateljski, jer svaki pozna intencije drugoga i zna da su one suprotstavljene njegovima. Prva je posljedica, dakle, na jednoj strani međusobno nepovjerenje, a na drugoj opravdanje toga nepovjerenja, primjena nemoralnih sredstava za provođenje nemoralnog cilja. Tako je, npr., prvo načelo u trgovini šutljivost, prikrivanje svega onoga što bi moglo sniziti vrijednost traženih artikala. Odatle posljedica: u trgovini je dozvoljeno izvući što je moguće veću korist iz neznanja i povjerenja protivne strane, a isto je tako dozvoljeno hvaliti na svojoj robi svojstva kojih ona nema. *Jednom* riječi, trgovina je legalna prevara. Da se praksa poklapa s tom teorijom, može mi posvjedočiti svaki trgovac ako želi ostati vjeran istini.

Merkantilni je sistem imao još stanovitu prostodušnu, katoličku čestitost i nije ni najmanje skrivao nemoralnu suštinu trgovine. Vidjeli smo kako je otvoreno iznosio na vidjelo njenu prostačku lakomost. Međusobno neprijateljski položaj nacija u osamnaestom vijeku, odvratna zavist i trgovačka ljubomora bili su konsekventne posljedice trgovine uopće. Javno mnjenje nije još bilo humanizirano, zašto bi, dakle, trebalo skrivati stvari koje su slijedile iz neljudske, neprijateljske suštine same trgovine.

Ali kad je *Luther ekonomije*, Adam Smith, kritizirao dosadašnju ekonomiju, stvari su se jako izmijenile. Stoljeće je bilo humanizirano, um je došao do izražaja, ćudorednost se počela pozivati na svoje vječno pravo. Iznuđeni trgovački ugovori, trgovački ratovi, kruta izolacija nacija suviše su nasrtali protiv napredne svijesti. Namjesto katoličke čestitosti stupila je protestantska licemjernost. Smith je dokazao da i humanost ima osnovu u suštini trgovine i da bi trgovina, umjesto što je »najplodniji izvor nesloge i neprijateljstva«, morala postati »veza sjedinjavanja i prijateljstva kako među nacijama, tako i među individuama« (uporedi »*Wealth of Nation*« T. IV, gl. 3, § 2); štaviše, u prirodi je stvari da je trgovina u cjelini korisna *svim* učesnicima.

Smith je imao pravo kad je trgovinu hvalio kao humanu. Na svijetu nema ničeg apsolutno nemoralnog; i trgovina ima jednu stranu kojom iskazuje poštovanje moralnosti i čovječnosti. Ali kakvo poštovanje! Pravo jačega, prosto srednjovjekovno drumsko razbojništvo bilo je humanizirano kad je prešlo u trgovinu, a trgovina je humanizirana kad je prvi njen stupanj, koji karakterizira zabranu izvoza novca, prešao u merkantilni sistem. Sad je i sam taj sistem bio humaniziran. Naravno, u interesu je trgovca da se dobro sporazumijeva kako s jednim, od koga jeftino kupuje, tako i s drugim, kojemu skupo prodaje. Dakle, vrlo nepromišljeno postupa nacija kad kod svojih nabavljača i kupaca podržava neprijateljsko raspoloženje. Ukoliko prijateljskije, utoliko korisnije. To je humanizam trgovine, a taj licemjeran način — da se moral zloupotrijebi za nemoralne ciljeve — ponos je sistema slobode trgovine. Nismo li mi srušili barbarstvo monopola, uzvikuju dvoličnjaci, nismo li mi pronijeli civi-

lizaciju u daleke dijelove svijeta, nismo li mi zbratimili narode i smanjili ratove? — Da, sve ste vi to učinili, ali *kako* ste to učinili? Vi ste uništili male monopole da bi slobodnije i neograničenije djelovao jedan veliki osnovni monopol, vlasništvo; vi ste civilizirali krajeve svijeta da biste dobili nov teren za razvijanje svoje niske lakomosti; vi ste zbratimili narode, ali u bratstvo lopova, i obustavili ratove da što više zaradite u miru, da do krajnosti dotjerate neprijateljstvo pojedinaca, nečasni rat konkurencije! — Gdje ste vi nešto učinili iz čistog humanizma, iz svijesti o ništavnosti suprotnosti između općeg i individualnog interesa? Gdje ste bili moralni, a da niste bili zainteresirani, da potajno niste gajili nemoralne, egoistične motive?

Pošto je liberalna ekonomija učinila svoje najbolje, da uništenjem nacionalnosti uopći neprijateljstvo, da čovječanstvo pretvori u čopor krvoločnih životinja — a šta su konkurenti drugo? — koji se međusobno žderu baš zbog toga *jer* svaki sa svima drugima ima isti interes, poslije te predradnje još joj je preostao samo jedan korak do cilja — uništenje porodice. Da bi to provela, pomagao joj je njen vlastiti lijepi pronalazak, tvornički sistem. Posljednji trag zajedničkih interesa, porodična zajednica dobara, potkopan je tvorničkim sistemom, i — barem ovdje u Engleskoj — već se nalazi u raspadanju. Svakodnevna je pojava da djeca, čim postanu sposobna za rad, tj. čim navrše devet godina, troše svoju plaću na sebe, roditeljsku kuću smatraju samo kućom za prehranu i plaćaju roditeljima stanovitu sumu za hranu i stan. Kako može biti drugačije? Šta može drugo slijediti iz izoliranja interesa koje leži u osnovi slobode trgovine? Kad je jedan princip jednom stavljen u pokret, on se onda sam probija kroz sve svoje posljedice, dopadalo se to ekonomistima ili ne.

Ali sam ekonomist ne zna kakvoj stvari služi. On ne zna da svojim cjelokupnim egoističkim rezoniranjem čini ipak samo kariku u lancu napretka čovječanstva. On ne zna da svojim ukidanjem svih posebnih interesa samo probija put velikom preokretu kojem stoljeće ide u susret, pomirenju čovječanstva s prirodom i sa samim sobom.

*

Sljedeća kategorija uvjetovana trgovinom jest *vrijednost*. O toj, kao i o svim drugim kategorijama, ne postoji nikakva prepirka između starijih i novijih ekonomista, jer monopolisti nisu imali vremena da se u svom neposrednom bjesnilu obogaćivanja bave kategorijama. Sva sporna pitanja o takvim tačkama potiču od novijih ekonomista.

Ekonomist koji živi od suprotnosti ima, naravno, i *dvostruku* vrijednost; apstraktnu ili realnu vrijednost i razmjensku vrijednost. O suštini realne vrijednosti postojala je duga prepirka između Engleza, koji su proizvodne troškove određivali kao izraz realne vrijednosti, i Francuza Saya, koji je davao prvenstvo mjerenju ove vrijednosti prema upotrebljivosti stvari. Prepirka se vukla od početka ovog stoljeća i zamrla je bez odluke. Ekonomisti ne mogu ništa odlučiti.

Englezi — osobito Mac Culloch i Ricardo — tvrde, dakle, da se apstraktna vrijednost jedne stvari određuje proizvodnim troškovima. Razumije se, apstraktna vrijednost, ne razmjenska vrijednost, *exchangeable value*[2], vrijednost u trgovini — to je nešto sasvim drugo. Zašto su proizvodni troškovi mjera vrijednosti? Jer — slušajte, slušajte! — jer niko, pod običnim uvjetima, i izostavljajući odnos konkurencije, ne bi stvar prodavao jeftinije nego što ga stoji njena proizvodnja — ne bi prodavao? Kakva posla imamo ovdje s »prodajom« kad se ne radi o *trgovinskoj* vrijednosti? Ovdje odmah imamo ponovo posla s trgovinom koju je upravo trebalo ispustiti — i to s kakvom trgovinom! — s trgovinom, pri čemu ne treba da se uzima u obzir glavna stvar, odnos konkurencije! Najprije apstraktna vrijednost, sada i apstraktna trgovina, trgovina bez konkurencije, tj. čovjek bez tijela, misao bez mozga, da bi proizvodio misli. A zar ekonomist uopće ne pomišlja da, ukoliko se konkurencija izostavlja, ne postoji nikakva garancija da će proizvođač prodati svoju robu upravo po proizvodnim troškovima? Kakva zbrka!

Dalje! Priznajmo za trenutak da je sve to tako kako kaže ekonomist. Pretpostavimo da je neko s golemom mukom i ogromnim troškovima načinio nešto sasvim nekori-

---

[2] Razmjenska vrijednost.

sno, nešto što niko ne traži, da li je i to vrijedno troškova proizvodnje? Nikako, kaže ekonomist, ko će to htjeti kupiti? Dakle, tu imamo najednom ne samo Sayovu izvikanu upotrebljivost nego — pored »kupovine« — i odnos konkurencije. Nemoguće je, ekonomist svoju apstrakciju ne može zadržati ni jednog trenutka. Ne samo da mu se među prstima svakog trenutka zapleće konkurencija, koju on s mukom želi ukloniti, nego i upotrebljivost koju on napada. Apstraktna vrijednost i njeno određenje proizvodnim troškovima samo su apstrakcije, besmislice.

Ali dajmo ekonomisti još jednom za trenutak pravo — kako će nam tada odrediti proizvodne troškove ako ne uzme u obzir i konkurenciju? Prilikom istraživanja proizvodnih troškova vidjećemo da je i ta kategorija osnovana na konkurenciji, i ovdje se ponovo pokazuje kako ekonomist ne može provesti svoje tvrdnje.

Ako prijeđemo na Saya, naći ćemo istu apstrakciju. Upotrebljivost jedne stvari je nešto čisto subjektivno, nešto što se nikako apsolutno ne može odrediti — sigurno se ne može odrediti bar tako dugo dok se vrtimo u suprotnostima. Po toj teoriji morale bi nužne potrebe imati veću vrijednost nego luksuzni artikli. Jedino mogući put da se pod vladavinom privatnog vlasništva dođe donekle do objektivne, *prividno* općenite odluke o većoj ili manjoj upotrebljivosti jedne stvari jest odnos konkurencije, i upravo to treba ostaviti po strani. Međutim, ako je odnos konkurencije dopušten, tada ulaze i proizvodni troškovi; jer niko neće prodavati jeftinije od onoga što je sam uložio u proizvodnju. I ovdje, dakle, jedna strana suprotnosti protiv volje prelazi u drugu.

Pokušajmo unijeti jasnoću u tu zbrku. Vrijednost jedne stvari uključuje oba faktora koje zaraćene strane, kako smo vidjeli, silom dijele bez uspjeha. Vrijednost je odnos proizvodnih troškova prema upotrebljivosti. Neposredna primjena vrijednosti jest odluka o tome da li neku stvar treba uopće proizvoditi, tj. da li je upotrebljivost veća od proizvodnih troškova. Tek tada može biti govora o primjeni vrijednosti za razmjenu. Ako su proizvodni troškovi dviju stvari jednaki, odlučujući momenat pri određivanju njihove uporedne vrijednosti biće upotrebljivost.

Ova je baza jedina pravedna baza razmjene. No, ako se pođe od nje, ko treba da odluči o upotrebljivosti stvari? Samo mišljenje učesnika? Tada će *jedan* svakako biti prevaren. Ili, njima nejasno određenje stvari koje je osnovano na inherentnoj upotrebljivosti, nezavisno od zainteresiranih stranaka? Tada se razmjena može provesti samo *prisilno* i svaki se smatra prevarenim. Ova suprotnost između stvarne inherentne upotrebljivosti stvari i određenja ove upotrebljivosti, između određenja upotrebljivosti i slobode razmjenjivača, ne može se ukinuti, a da se ne ukine privatno vlasništvo; i čim ono bude ukinuto, ne može više biti govora o razmjeni kakva je sada. Praktička primjena pojma vrijednosti sve više će se tada ograničavati na odluku o proizvodnji, a tu je i njegova prava sfera.

Međutim, kako stvari stoje sada? Vidjeli smo kako je pojam vrijednosti nasilno rastrgan, a pojedine se strane proglašavaju za cjelinu. Proizvodni troškovi, koji su od samog početka izopačeni konkurencijom, treba da važe kao sama vrijednost; isto vrijedi za čisto subjektivnu upotrebljivost — jer druga sada ne može ni postojati. Da bi se pomoglo ovim sakatim definicijama, mora se u oba slučaja uzeti u obzir konkurencija; a najbolje je to što kod Engleza konkurencija, nasuprot proizvodnim troškovima, zastupa upotrebljivost, dok ona kod Saya, obratno, nasuprot upotrebljivosti, unosi proizvodne troškove. Ali kakvu upotrebljivost ona unosi, kakve proizvodne troškove! Njena upotrebljivost zavisi od slučaja, od mode, od raspoloženja bogataša, njeni proizvodni troškovi rastu i opadaju sa slučajnim odnosom potražnje i ponude.

U osnovi razlike između realne vrijednosti i razmjenske vrijednosti leži jedna činjenica, naime, da je vrijednost stvari različita od tzv. ekvivalenta koji je za nju dat trgovini, to znači da taj ekvivalent nije nikakav ekvivalent. Ovaj tzv. ekvivalent je *cijena* stvari, i kad bi ekonomist bio pošten, on bi upotrebljavao tu riječ umjesto »trgovinska vrijednost«. Ali on ipak mora još uvijek zadržati trag privida da je cijena nekako povezana s vrijednošću, kako time nemoralnost trgovine ne bi suviše izašla na vidjelo. Da se međutim *cijena* određuje uzajamnim djelovanjem proizvodnih troškova i konkurencije, to je potpuno pravilno, to je glavni zakon

privatnog vlasništva. Taj čisti empirijski zakon, to je bilo prvo što je našao ekonomist; odavde je onda apstrahirao njegovu realnu vrijednost, tj. cijenu, u vrijeme kad je odnos konkurencije uravnotežen, kad se potražnja i ponuda poklapaju — tada, naravno, preostaju proizvodni troškovi, a ekonomist to onda naziva realnom vrijednošću, dok je to samo određenje cijene. U ekonomiji je tako sve postavljeno na glavu; vrijednost, koja je ono prvobitno, izvor cijene, stavljena je u njenu zavisnost, u zavisnost svoga vlastitog proizvoda. Kao što je poznato, ovo izopačavanje je suština apstrakcije, u čemu treba uporediti Feuerbacha.

Prema ekonomisti, proizvodni troškovi, koji su potrebni za proizvodnju i preradu neke robe, sastoje se od tri elementa: zemljišne najamnine za komad zemlje koji je neophodan za proizvodnju sirovina, kapitala s dobitkom i plaće za rad. Međutim, odmah se pokazuje da su kapital i rad identični, jer ekonomisti sami priznaju da je kapital »nagomilani rad«. Tako nam, dakle, preostaju samo dvije strane, prirodna, objektivna, zemlja, i ljudska, subjektivna, rad, koji uključuje kapital — a osim kapitala još nešto treće, na što ekonomist ne misli, podrazumijevam duhovni elemenat pronalaska, misli pored fizičkog elementa samog rada. Što ekonomist treba da radi s pronalazačkim duhom? Nisu li mu svi pronalasci doletjeli bez njegova sudjelovanja? Da li ga je *jedan* od njih štogod stajao? Što on treba, dakle, da se zato brine prilikom proračunavanja svojih proizvodnih troškova? Njemu su uvjeti bogatstva zemlja, kapital, rad i dalje on ne treba ništa. Nauka ga se ništa ne tiče. Što mu je stalo do toga da li mu je ona davala poklone preko Bertholleta, Davya, Liebiga, Watta, Cartwrighta itd., koji su beskrajno uzdigli njega i njegovu proizvodnju? Tako što on ne zna izračunati; uspjesi nauke prelaze njegove brojeve. Ali u jednom razumnom stanju koje je izvan podjele interesa, kakva se nalazi kod ekonomista, elementima proizvodnje pripada svakako i duhovni elemenat, i on će naći svoje mjesto među proizvodnim troškovima i u ekonomiji. Svakako je ugodno pri tome kada se zna kako se njegova-

nje nauke isplati i materijalno, kada se zna da je jedan jedini plod nauke, kao što je James Wattsova parna mašina, više pridonijela svijetu za prvih pedeset godina svog postojanja nego što je svijet od početka izdao na njegovanje nauke.

Imamo, dakle, dva elementa proizvodnje, prirodu i čovjeka, a posljednjeg opet i fizički i duhovno, u djelatnosti; sada se možemo vratiti ekonomisti i njegovim proizvodnim troškovima.

Ekonomist kaže da sve ono što se ne može monopolizirati nema vrijednosti — to je stav koji ćemo kasnije pobliže istražiti. Ako kažemo — nema *cijene,* onda je taj stav pravilan za stanje koje se osniva na privatnom vlasništvu. Kada bismo zemlju mogli imati tako lako kao zrak, onda nijedan čovjek ne bi plaćao zemljišnu najamninu. Budući da to nije tako, nego je površina zemlje koja se u određenom slučaju uzima u obradu ograničena, to se plaća zemljišna najamnina za kaparisanu, tj. monopoliziranu zemlju, ili se za nju plaća prodajna cijena. Vrlo je čudno kad se poslije ovog obavještenja o nastanku zemljišne vrijednosti mora slušati od ekonomiste da je zemljišna najamnina razlika između prihoda od komada zemlje koji donosi kamatu i najgoreg komada zemlje koji se isplati obrađivati. Kao što je poznato, ovu definiciju zemljišne najamnine najprije je potpuno razvio Ricardo. Ova definicija je, doduše, praktički pravilna ako se pretpostavi da slučaj potražnje *trenutno* reagira na zemljišnu najamninu i odmah stavlja izvan obrade odgovarajuću količinu najgor.ג obradivog zemljišta. Samo to nije slučaj i definicija je stoga nepotpuna; osim toga, ona ne uključuje uzrok porijekla zemljišne najamnine i već stoga mora otpasti. Pukovnik T. P. Thompson, član Lige protiv žitnih zakona, obnovio je, nasuprot toj definiciji, definiciju Adama Smitha i obrazložio je. Po njemu je zemljišna najamnina odnos između konkurencije onoga koji traži zemljište za upotrebu i ograničenog kvantiteta raspoložive zemlje. Ovdje postoji barem vraćanje k nastajanju zemljišne najamnine; ali ovo objašnjenje isključuje različitu plodnost zemljišta, kao što gornje objašnjenje ispušta konkurenciju.

Dakle, opet imamo dvije jednostrane i stoga polovične definicije o jednom predmetu. Mi ćemo ta dva određenja opet morati sažeti, kao kod pojma vrijednosti, da bismo našli pravo određenje koje slijedi iz razvitka stvari i koje stoga obuhvaća čitavu praksu. Zemljišna najamnina je odnos između plodnosti zemljišta, prirodne strane (koja se opet sastoji od *prirodnog* svojstva i *čovjekove* obrade, za poboljšanje primijenjenog rada) — i ljudske strane, konkurencije. Neka ekonomisti vrte glavama nad tom »definicijom«; na svoje zaprepašćenje oni će vidjeti da ona uključuje sve što se odnosi na stvar.

Zemljoposjednik nema ništa da prigovori trgovcu.

On pljačka na taj način što monopolizira zemlju. On pljačka tako što za sebe iskorištava povećanje stanovništva, koje povećava konkurenciju, a time i vrijednost svoga komada zemlje na taj način što pravi izvorom svoga ličnog dohotka ono što nije proizašlo iz njegova ličnog djelovanja, što mu je pripalo sasvim slučajno. On pljačka kad daje *zemlju u arendu* na taj način što prisvaja napokon sva poboljšanja koja su izvršili njegovi zakupci. To je tajna stalno rastućeg bogatstva velikih posjednika.

Aksiomi koji način zarade zemljoposjednika kvalificiraju kao pljačku, naime, da svako ima pravo na proizvod svoga rada, ili da niko ne treba žnjeti tamo gdje nije sijao, nisu naša tvrdnja. Prvi isključuje dužnost prehrane djece, drugi isključuje svaku generaciju od prava na egzistenciju, jer svaka generacija nasljeđuje prethodnu generaciju. Ovi aksiomi su, naprotiv, konsekvencije privatnog vlasništva. Ili treba izvesti sve njegove konsekvencije ili ga napustiti kao premisu.

Prvobitno prisvajanje opravdava se tvrdnjom da je još ranije postojalo *zajedničko* pravo posjeda. Dakle, kud god se okrenemo, privatno vlasništvo nas dovodi do protivrječnosti.

Prodavati zemlju koja nam je sve i sva i prvi uvjet naše egzistencije, bio je posljednji korak k samoprodaji; to je bila i jest do današnjeg dana nemoralnost koju premašuje samo nemoralnost samoprodavanja. A prvobitno prisvajanje, monopoliziranje zemlje od strane malog broja, is-

ključenje ostalih od uvjeta njihova života, ni u čemu ne zaostaje u nemoralnosti za kasnijim prodavanjem zemlje.

Ako ovdje opet uklonimo privatno vlasništvo, onda se zemljišna najamnina svodi na svoju istinu, na razumno gledište koje joj suštinski leži u osnovi. Vrijednost odvojena od zemlje kao zemljišna najamnina vraća se onda ponovo zemlji. Ova vrijednost, koju treba mjeriti proizvodnom sposobnošću jednakih površina pri jednakom, na njih primijenjenom radu, dolazi svakako u proračun prilikom određivanja vrijednosti proizvoda kao dio proizvodnih troškova, i ta vrijednost je, kao i zemljišna najamnina, odnos proizvodne sposobnosti prema konkurenciji, ali prema *pravoj* konkurenciji, koja će se razviti u svoje vrijeme.

Vidjeli smo kako su kapital i rad prvobitno identični; dalje vidimo, iz izvođenja samog ekonomiste, kako kapital, rezultat rada, u procesu proizvodnje odmah ponovo postaje supstrat, materijal rada, kako se, dakle, trenutno proizvedeno odvajanje kapitala od rada odmah ponovo ukida u njihovu jedinstvu; a ekonomist ipak odvaja kapital od rada, on se ipak čvrsto drži toga razdvajanja, a jedinstvo priznaje samo pomoću definicije kapitala: »nagomilani rad«. Rascjep između kapitala i rada, koji proizlazi iz privatnog vlasništva, samo je razdvajanje rada unutar sama sebe koje odgovara tom razdvojenom stanju i koje iz njega proizlazi. I pošto je to odvajanje ostvareno, kapital se još jednom dijeli u prvobitni kapital i dobitak, u prirast kapitala koji on dobiva u procesu proizvodnje, iako sama praksa tu zaradu odmah ponovo dodaje kapitalu i zajedno s njim stavlja u obrtanje. Štaviše, sada zarada se ponovo dijeli na kamatu i pravu zaradu. Nerazumnost ovih odvajanja dotjerana je u kamati do krajnosti. Iako se nemoralnost posuđivanja novca na kamatu, nemoralnost primanja kamate bez rada, za obično pozajmljivanje, već zasniva u privatnom vlasništvu, ipak je suviše očigledna i davno spoznata od strane prostodušne narodne svijesti, koja u tim stvarima većinom ima pravo. Sva ta fina razdvajanja i dijeljenja nastaju iz prvobitnog razdvajanja kapitala i rada i dovršenja toga razdvajanja u rascjepu čovječanstva na kapitaliste i radnike, u rascjepu

koji postaje svakim danom sve oštriji i oštriji, i koji se, kako ćemo vidjeti, *mora* stalno povećavati. Ovo je razdvajanje, kao i već razmotreno razdvajanje zemljišta od kapitala i rada, u krajnjoj instanci nemoguće. Nikako se ne može odrediti koliko na određenom proizvodu iznosi udio zemlje, kapitala i rada. Te tri veličine su nesamjerljive. Zemlja stvara sirovine, ali ne bez kapitala i rada, kapital pretpostavlja zemljište i rad, a rad pretpostavlja *barem* zemljište, a u većini slučajeva i kapital. Djelovanje tih triju veličina sasvim je različito i ne može se mjeriti četvrtom zajedničkom mjerom. Ako, dakle, pri sadašnjim odnosima dođe do podjele zarade među tri elementa, tada ne postoji neka njima inherentna mjera, nego odlučuje sasvim strana, njima slučajna mjera: konkurencija ili rafinirano pravo jačega. Zemljišna najamnina implicira konkurenciju, dobitak na kapital određuje se jedino pomoću konkurencije, a kako stoji s nadnicom, vidjećemo odmah.

Ako izostavimo privatno vlasništvo, tada otpadaju sva ta neprirodna razdvajanja. Otpada razlika između kamate i zarade; kapital nije ništa bez rada, bez kretanja. Zarada svodi svoje značenje na uteg koji kapital stavlja na vagu prilikom određivanja proizvodnih troškova i ostaje tako inherentna kapitalu kao što se ovaj sam ponovo vraća u svoje prvobitno jedinstvo s radom.

Rad, glavni faktor u proizvodnji, »izvor bogatstva«, slobodna ljudska djelatnost, loše prolazi kod ekonomiste. Kao što je već kapital bio odvojen od rada, tako se sad opet rad razdvaja po drugi put; proizvod rada suprotstavlja mu se sada kao plaća, odvojen je od njega i ponovo se, kao i obično, određuje konkurencijom, jer za udio rada u proizvodnji kao što smo vidjeli, nema čvrste mjere. Ako ukinemo privatno vlasništvo, tada otpada i to neprirodno odvajanje, rad je njegova vlastita plaća, a pravo značenje prije ispoljene najamnine dolazi na vidjelo: značenje rada za određivanje proizvodnih troškova jedne stvari.

Vidjeli smo da se na kraju sve svodi na konkurenciju sve dotle dok postoji privatno vlasništvo. Ona je glavna kategorija ekonomiste, njegova najmilija kćerka, koju on ne-

prestano mazi i miluje — i pazite, kakvo će meduzino lice odatle proizaći.

Neposredna posljedica privatnog vlasništva bilo je dijeljenje proizvodnje na dvije suprotstavljene strane, prirodnu i ljudsku; na zemljište, koje je bez oplođavanja od strane čovjeka mrtvo i neplodno, i na ljudsku djelatnost, kojoj je prvi uvjet upravo zemljište. Mi smo dalje vidjeli kako se ljudska djelatnost opet raspala na rad i kapital i kako su se te strane opet neprijateljski suprotstavile jedna drugoj. Mi smo, dakle, već imali međusobnu borbu triju elemenata umjesto njihova međusobnog pomaganja; sada k tome još pridolazi da privatno vlasništvo nosi sa sobom cjepkanje svakog od ova tri elementa. Jedan komad zemlje suprotstavlja se drugome, jedan kapital drugome, jedna radna snaga drugoj. Drugim riječima: budući da privatno vlasništvo izolira svakoga na njegovu vlastitu grubu pojedinačnost i budući da svaki ipak ima iste interese kao i njegov susjed, to se jedan zemljoposjednik neprijateljski suprotstavlja drugome, kapitalist drugome, radnik drugome. Nemoralnost dosadašnjeg stanja čovječanstva završena je u toj zavadi istih interesa baš zbog njihove jednakosti, a ova završenost jest konkurencija.

Suprotnost *konkurenciji* jest *monopol.* Monopol je lozinka merkantilista, a konkurencija bojni poklič liberalnih ekonomista. Lako je uvidjeti da je ova suprotnost opet potpuno šuplja. Svaki konkurent *mora* željeti da ima monopol, bio on radnik, kapitalist ili zemljoposjednik. Svaka manja skupina konkurenata mora željeti da posjeduje monopol za sebe nasuprot svima drugima. Konkurencija počiva na interesu, a interes opet proizvodi monopol; ukratko, konkurencija prelazi u monpol. Na drugoj strani, ne može monopol zaustaviti bujicu konkurencije, štaviše, on sam proizvodi konkurenciju, kao što npr. zabrana uvoza ili visoke carine proizvode konkurenciju krijumčarenja. — Protivrječnost konkurencije potpuno je ista kao i protivrječnost samog privatnog vlasništva. U interesu je svakog pojedinca da sve posjeduje, ali je u interesu cjeline da svaki jednako posjeduje. Tako su, dakle, opći i individualni interes dijametralno suprotstavljeni. Protivrječnost je konkurencije:

da svaki mora željeti monopol, dok zajednica kao takva monopolom mora gubiti i mora ga, dakle, odstraniti. Štaviše, konkurencija već pretpostavlja monopol, naime monopol vlasništva — ovdje ponovo izlazi na vidjelo licemjerstvo liberala — i sve dotle dok postoji monopol vlasništva, tako dugo je opravdano i vlasništvo monopola; jer i jednom dati monopol je vlasništvo. Kakva je, dakle, jadna polovičnost napadati male monopole, a ostaviti osnovni monopol! I ako ovdje još pridodamo prije spomenutu rečenicu ekonomiste — da ništa što se ne može monopolizirati nema vrijednosti, dakle, da ništa ne može stupiti u tu konkurentsku borbu što ne dopušta to monopoliziranje — onda je potpuno opravdana naša tvrdnja da konkurencija pretpostavlja monopol.

Zakon je konkurencije da se potražnja i ponuda stalno i upravo zato nikada ne dopunjuju. Obje su strane ponovo razdvojene i pretvorene u oštru suprotnost. Ponuda je uvijek iza potražnje, ali nikada ne dođe do toga da je potpuno pokrije; ona je ili prevelika ili premala i nikada ne odgovara potražnji, jer u ovom nesvjesnom stanju čovječanstva niko ne zna kolika je potražnja a kolika ponuda. Ako je potražnja veća od ponude, onda cijena raste i time se ponuda, tako reći podražuje; čim se ona pojavi na tržištu, cijene padaju, i ako ona postane veća nego potražnja, onda pad cijena postane tako značajan da se potražnja opet podstiče. Tako se to neprestano nastavlja, nikada nema zdravog stanja, nego neprestana izmjena podstreka i uspavljivanja, izmjena koja isključuje svaki napredak, vječno kolebanje, koje nikad ne dolazi do cilja. Ekonomist smatra da je ovaj zakon prekrasan sa svojim stalnim izjednačavanjem — što ovdje izgubi, to se tamo opet zaradi. On je njegova glavna slava, on ga se ne može dosta nagledati i promatra ga pod svim mogućim i nemogućim odnosima. A ipak je potpuno jasno da je taj zakon čisti prirodni zakon, a ne zakon duha. Zakon, koji proizvodi revoluciju. Ekonomist dolazi sa svojom lijepom teorijom potražnje i ponude, dokazuje vam da se »nikad ne može proizvesti suviše«, a praksa odgovara s trgovinskim krizama koje se vraćaju tako redovito kao kometi, a koje sada imamo prosječno

svakih pet do sedam godina. Trgovinske krize su dolazile već prije osamdeset godina, i to tako redovito kao ranije velike epidemije — a sa sobom su donijele više bijede, više nemorala nego one. (Uporedi Wade, Hist. of the Middle and Working Classes, London, 1835, p. 211).[3] Naravno da te trgovinske revolucije potvrđuju zakon, one ga potvrđuju u punoj mjeri, ali na drugi način nego što nas ekonomisti žele uvjeriti. Što da mislimo o zakonu koji se može probiti samo pomoću periodičnih revolucija? To baš i jest zakon prirode koji se osniva na nesvjesnosti učesnika. Kad bi proizvođači kao takvi znali koliko potrošačima treba, kada bi organizirali proizvodnju i međusobno je podijelili, onda bi bilo nemoguće kolebanje konkurencije i njena sklonost krizi. Proizvodite svjesno, kao ljudi, ne kao raspršeni atomi bez radne svijesti, i vi ćete biti iznad svih tih umjetnih i neodrživih suprotnosti. Međutim, sve dotle dok vi nastavite da proizvodite na dosadašnji nesvjestan, nepromišljen način, koji je prepušten vladavini slučaja, sve dotle će ostati i krize; a svaka sljedeća mora postati još univerzalnija, dakle, gora nego prethodna, mora osiromašiti veći broj kapitalista i u povećanoj proporciji umnožiti broj klase koja živi od samog rada — dakle, mora očigledno povećati masu radnika koje treba uposliti, taj glavni problem naših ekonomista, i napokon izazvati socijalnu revoluciju, o kakvoj školska mudrost ekonomista ne može ni da sanja.

Vječno kolebanje cijena, koje se stvara uslijed konkurentskog odnosa, potpuno oduzima trgovini posljednji trag moralnosti. O *vrijednosti* nema više ni govora; isti sistem koji na izgled pridaje toliku važnost vrijednosti, koji apstrakciji vrijednosti daje čast posebne egzistencije u obliku novca — taj isti sistem razara konkurencijom svaku inherentnu vrijednost i svakodnevno i svakog sata mijenja međusobni odnos vrijednosti svih stvari. Gdje je u tom vrtlogu moguća razmjena na moralnoj osnovi? U tom neprestanom gore-dolje svaki *mora* tražiti da pogodi najpovoljniji trenutak za kupnju i prodaju, svaki mora postati špekulant, tj. žnjeti tamo gdje nije sijao, bogatiti se gubitkom drugoga,

[3] Wade: »Istorija srednje i radničke klase«, London 1835, str. 211.

računati s nesrećom drugoga ili se poslužiti slučajem. Špekulant uvijek računa na nesretne slučajeve, osobito na nerodicu, on iskorištava sve, kao, npr., svojevremeno požar New-Yorka, a kulminacija nemorala jest berzanska špekulacija s vrijednosnim papirima, koja istoriju, a u njoj i čovječanstvo, snižava do sredstva da bi se zadovoljila lakomost špekulanata koji kalkuliraju ili hazardiraju. I neka se pošteni, »solidni« trgovac ne uzdiže farizejski iznad berzanske igre — hvala ti, gospode, itd. On je isto tako loš kao i špekulanti s vrijednosnim papirima, on isto tako špekulira kao i oni, on to mora, na to ga prisiljava konkurencija i njegova trgovina implicira, dakle, isti nemoral kao i njihova. Istina konkurentskog odnosa jest odnos potrošne sile prema proizvodnoj sili. U jednom stanju dostojnom čovječanstva neće biti nikakve druge konkurencije osim te. Zajednica trebaće da izračuna što može proizvoditi sa sredstvima koja joj stoje na raspolaganju, i iz odnosa te proizvodne snage prema masi potrošača treba odrediti koliko treba da se poveća ili snizi proizvodnja, koliko treba da popusti luksuzu ili koliko da ga ograniči. Ali, da bi se pravilno sudilo o tom odnosu i o povećanju proizvodne snage koje se može očekivati od jedne razumne zajednice, neka moji čitaoci uporede spise engleskih socijalista, a djelomično i Fouriera.

Subjektivna konkurencija, borba kapitala s kapitalom, rada s radom, itd., reduciraće se pod tim okolnostima na natjecanje koje je osnovano u ljudskoj prirodi, a koje je dosad prilično razvio samo Fourier, natjecanje koje će se poslije ukidanja suprotstavljanih interesa ograničiti na pravu i razumnu sferu.

Borba kapitala s kapitalom, rada s radom, zemljišta sa zemljištem tjera proizvodnju u groznicu, u kojoj sve prirodne i razumne odnose postavlja na glavu. Nijedan kapital ne može izdržati konkurenciju drugoga ako se ne dovede na najviši stupanj djelatnosti. Nijedan komad zemljišta ne može se obrađivati s korišću ako stalno ne povećava svoju proizvodnu snagu. Nijedan radnik ne može se održati protiv svojih konkurenata ako sve svoje snage ne posveti radu. Uopće, niko ko se upušta u konkurentsku borbu ne može

u toj borbi izdržati bez najvećeg naprezanja svojih snaga, bez napuštanja svih istinskih ljudskih ciljeva. Zbog takvog naprezanja na jednoj strani, na drugoj strani je nužna posljedica malaksalost. Ako je kolebanje konkurencije neznatno, ako su potražnja i ponuda, potrošnja i proizvodnja gotovo jednaki, tada u razvitku proizvodnje mora nastupiti period na kojem će postojati tako mnogo prekobrojne proizvodne snage da velika masa nacije neće imati ništa za život, da će ljudi umirati od gladi od samog izobilja. U tom bezumnom položaju, u tom živom apsurdu nalazi se Engleska već odavno. Ako se proizvodnja jače koleba, što ona nužno čini uslijed takvog stanja, onda nastupa smjenjivanje procvata i krize, prekomjerne proizvodnje i zastoja. Ekonomist nije nikada mogao sebi objasniti taj glupi položaj; da bi ga objasnio, pronašao je teoriju o stanovništvu, koja je isto tako besmislena, čak i besmislenija od te protivrječnosti istovremenog bogatstva i bijede. Ekonomist *nije smio* vidjeti istinu; on nije smio uvidjeti da je ta protivrječnost jednostavna posljedica konkurencije, jer bi se inače srušio čitav njegov sistem.

Nama je lako da tu stvar objasnimo. Proizvodna snaga koja čovječanstvu stoji na raspolaganju neizmjerna je. Plodnost zemljišta može se beskonačno povećati primjenom kapitala, rada i nauke. »Prenaseljena« Velika Britanija može u toku deset godina biti dovedena do toga, po proračunu najsposobnijih ekonomista i statističara (uporedi *Alison »Principle of population«*, knj. 1, pogl. 1 i 2)[4] da proizvodi dosta pšenice za šest puta brojnije stanovništvo od dosadašnjega. Kapital se povećava svakog dana; radna snaga raste sa stanovništvom, a nauka svakog dana sve više i više podređuje ljudima prirodnu snagu. Ova neizmjerna proizvodna sposobnost, rukovođena sviješću i u interesu svih, smanjila bi uskoro na minimum rad koji je pao u dio čovječanstvu; prepuštena konkurenciji čini isto, ali unutar suprotnosti. Jedan dio zemljišta kultivira se na najbolji način, dok drugi — u Velikoj Britaniji i Irskoj 30 miliona jutara dobre zemlje — leži neobrađen. Jedan dio kapitala cirkulira ogromnom brzinom, drugi leži mrtav u sanduku.

---

[4] Alison: »Principi stanovništva«, knj. 1., pogl. 1 i 2.

Jedan dio radnika radi četrnaest, šesnaest sati na dan, dok drugi stoji tu lijeno i nezaposleno i umire od gladi. Ili raspodjela napušta tu istovremenost: danas trgovina ide dobro, potražnja je vrlo značajna, tada sve radi, kapital se obrće čudesnom brzinom, zemljoradnja cvjeta, radnici rade do iznemoglosti — sutra nastupa zastoj, zemljoradnja nije vrijedna truda, čitavi komadi zemlje ostaju neobrađeni, kapital se ukoči usred kretanja, radnici nemaju zaposlenja i cijela zemlja pati od suvišna bogatstva i od suvišna stanovništva.

Ovaj razvitak stvari ekonomist ne smije priznati pravilnim; inače bi morao, kao što je rečeno, napustiti čitav svoj sistem konkurencije; on bi morao uvidjeti ispraznost svoje suprotnosti između proizvodnje i potrošnje, između suvišna stanovništva i suvišna bogatstva. Da bi se, međutim, ta činjenica dovela u saglasnost s teorijom, jer se ta činjenica nije mogla poricati, pronađena je teorija o stanovništvu.

Malthus, začetnik te teorije, tvrdi da stanovništvo stalno vrši pritisak na sredstva za izdržavanje, tako da se stanovništvo u istom razmjeru povećava u kojem je produkcija porasla i da je uzrok sve bijede, svih poroka, stanovništvu inherentna tendencija. da se uveća iznad raspoloživih sredstava za izdržavanje. Jer, ako ima previše ljudi, onda oni na ovaj ili onaj način moraju biti uklonjeni ili nasilno ubijeni, ili moraju umrijeti od gladi. Ali, ako se to dogodi, onda tu postoji opet praznina koju odmah ispunjavaju drugi stanovnici koji se razmnožavaju i tako ponovo počinje stara bijeda. Štaviše, to je tako u svim odnosima, ne samo u civiliziranom nego i u prirodnom stanju; divljaci s Nove Holandije, od kojih na kvadratnu milju dolazi *jedan*, pate isto tako jako od prenaseljenosti kao i Engleska. Ukratko, ako želimo biti konsekventni, onda moramo priznati *da je zemlja bila prenaseljena već onda kad je postojao samo jedan čovjek*. Posljedice su toga izvođenja sljedeće: budući da su upravo siromasi ti prekobrojni, za njih ne treba ništa činiti osim da im se olakša smrt od gladi, koliko je to moguće da ih se uvjeri kako se ništa ne može promijeniti i da za čitavu njihovu klasu nema nikakva spasa osim da se što je moguće manje razmnožavaju, ili, ako to ne ide, onda je još uvijek bolje da se osnuje jedna državna ustanova za

bezbolno ubijanje djece siromaha, kao što je predložio »Marcus«, naime da na svaku radničku porodicu smiju doći dva i po djeteta; a što bude više da se bezbolno ubije. Davati milostinju, bio bi zločin, jer potpomaže prirast prekobrojnog stanovništva; no biće vrlo korisno ako se siromaštvo učini zločinom, a sirotišta kaznenim zavodima, kao što se to već dogodilo u Engleskoj pomoću novog »liberalnog« zakona o sirotinji. Istina je, doduše, da se ta teorija veoma loše podudara s učenjem Biblije o savršenstvu boga i njegova stvaranja, no »slabo je to pobijanje ako se Biblija upotrebljava kao argumenat protiv činjenica«.

Treba li još dalje da izvodimo tu gnusnu, podlu doktrinu, tu odvratnu blasfemiju protiv prirode i čovječanstva, treba li još dalje da slijedim njene konsekvencije? Ovdje smo, konačno, doveli nemoralnost ekonomista do njena vrhunca. Što su svi ratovi i užasi monopolskog sistema prema toj teoriji? I upravo je ona završni kamen liberalnog sistema slobode trgovine, čiji pad povlači za sobom cijelu zgradu. Jer, ako je konkurencija ovdje dokazana kao uzrok bijede, siromaštva, zločina, ko će se odvažiti reći još koju riječ u njenu zaštitu?

Alison je u svom gore citiranom djelu poljuljao Malthusovu teoriju, apelirajući na proizvodnu snagu zemlje i suprotstavljajući Malthusovom principu činjenicu da svaki odrastao čovjek može više proizvoditi nego što sam potroši, činjenicu bez koje se čovječanstvo ne bi moglo umnožavati, štaviše, ne bi moglo ni postojati; od čega bi inače živjeli oni koji tek rastu? Ali Alison ne ide do korijena stvari i zato, napokon, dolazi opet na isti rezultat kao i Malthus. On, doduše, dokazuje da je Malthusov princip netačan, ali ne može poreći činjenice koje su ovoga dovele do njegova principa.

Da Malthus nije promatrao stvar tako jednostrano, onda bi morao vidjeti da je prekomjerno stanovništvo ili radna snaga stalno povezana s prekomjernim bogatstvom, s prekomjernim kapitalom i prekomjernim zemljoposjedom. Stanovništvo je preveliko samo tamo gdje je prevelika proizvodna snaga uopće. To najjasnije pokazuje stanje svake prenaseljene zemlje, osobito Engleske, od vremena kada je pisao Malthus. To su bile činjenice koje je Malthus trebalo

da promatra u njihovoj sveukupnosti, što bi ga moralo dovesti do pravilnih rezultata; umjesto toga on je izdvojio jednu činjenicu, ostale nije uzeo u obzir i stoga je došao do svoga bezumnog rezultata. Druga pogreška koju je počinio bilo je zamjenjivanje sredstava za izdržavanje i zaposlenje. Da stanovništvo stalno vrši pritisak na sredstva za zaposlenje, da se toliko ljudi može zaposliti koliko se rodi, ukratko, da je proizvodnju radne snage dosad regulirao zakon konkurencije i da je, stoga, bila izložena periodičnim krizama i kolebanjima, to je činjenica, utvrđivanje koje predstavlja Malthusovu zaslugu. Ali sredstva za zaposlenje nisu sredstva za izdržavanje. Sredstva za zaposlenje umnožavaju se pomoću umnožavanja mašinske snage i kapitala samo u svom konačnom rezultatu; sredstva za izdržavanje umnožavaju se čim se proizvodna snaga nešto poveća. Ovdje dolazi na vidjelo nova protivrječnost ekonomije. Potražnja ekonomiste nije stvarna potražnja, njegova potrošnja je umjetna. Za ekonomistu je stvarni potraživač, stvarni potrošač samo onaj koji može dati ekvivalent za ono što dobije. Međutim, ako je činjenica da svaki odrastao čovjek proizvodi više nego što sam može potrošiti, da su djeca kao i drveće koje, opet, obilno vraća izdatke koji su za njega utrošeni — a to su ipak činjenice? — moglo bi se misliti da bi svaki radnik morao proizvoditi mnogo više nego što treba, a zajednica bi ga, stoga, morala rado opskrbiti svim što mu je potrebno, onda bi se moglo misliti da bi jedna velika porodica morala biti zajednici vrlo poželjan poklon. Ali u grubosti svoga stanovišta ekonomist ne zna nikakav drugi ekvivalent, nego da mu se isplati u opipljivu gotovu novcu. On sjedi tako čvrsto u svojim suprotnostima da ga najuvjerljivije činjenice zabrinjuju isto tako malo kao i naučni principi.

Protivrječnost uništavamo jednostavno na taj način da je ukinemo. Stapanjem sadašnjih suprotnih interesa nestaje suprotnosti između prenaseljenja na jednom i prekomjernog bogatstva na drugom mjestu, nestaje čudesna činjenica, čudesnija od svih čuda svih religija zajedno, da nacija mora umrijeti od gladi od pustog bogatstva i izobilja; nestaje bezumna tvrdnja da zemlja nema snage da prehrani ljude. Ova tvrdnja je vrhunac hrišćanske ekonomije — a

da je naša ekonomija u suštini hrišćanska, mogao bih dokazati na svakoj rečenici, na svakoj kategoriji, a u svoje vrijeme to ću i učiniti; Malthusova teorija je samo ekonomski izraz za religijsku dogmu o protivrječnosti duha i prirode i pokvarenosti obiju, koja odatle slijedi. Nadam se da sam i na ekonomskom području pokazao ovu protivrječnost u njenoj ništavosti, protivrječnost koja je za religiju i s religijom davno riješena; uostalom, ja neću prihvatiti kao kompetentnu nijednu odbranu Malthusove teorije koja mi najprije ne objasni iz njena vlastita principa kako jedan narod može umrijeti od gladi od samog izobilja i koja to ne dovede u suglasnost s razumom i činjenicama.

Malthusova teorija bila je, uostalom, sasvim nužna prolazna tačka koja nas je dovela beskrajno dalje. Mi smo pomoću nje i uopće pomoću ekonomije počeli obraćati pažnju na proizvodnu snagu zemlje i čovječanstva, i poslije prevladavanja ovog ekonomskog očajavanja mi smo zauvijek osigurani od straha od prenaseljenosti. Iz nje mi izvlačimo najjače ekonomske argumente za socijalni preobražaj; jer, čak, kad bi Malthus i imao potpuno pravo, onda bi se taj preobražaj morao poduzeti smjesta, jer samo on, samo njime dato obrazovanje masa omogućuje to moralno ograničenje nagona za razmnožavanjem, koje i sam Malthus prikazuje kao najuspješnije i najlakše sredstvo protiv prenaseljenosti. Pomoću te teorije, upoznali smo najdublje poniženje čovječanstva, njegovu zavisnost od odnosa konkurencije; ona nam je pokazala kako je privatno vlasništvo u krajnjoj liniji napravilo od čovjeka robu, čija proizvodnja i uništenje zavisi samo od potražnje; kako je sistem konkurencije time ubio i svakog dana ubija milione ljudi; sve smo to vidjeli i sve nas to tjera na ukidanje ovog poniženja čovječanstva ukidanjem privatnog vlasništva, konkurencije i suprotnih interesa.

Vratimo se, međutim, još jednom na odnos između proizvodne snage i stanovništva, da bismo oduzeli svaku bazu općem strahu od prenaseljenosti. Malthus postavlja jedan proračun na kojem bazira cijeli svoj sistem. Stanovništvo se umnožava u geometrijskoj progresiji — 1+2+4+8+16+32 itd., a proizvodna snaga zemljišta u aritmetičkoj — 1+2+3+4+5+6. Razlika je očigledna, zastrašujuća; a da

li je ona tačna? Gdje je dokazano da se plodnost zemljišta umnožava aritmetičkom progresijom? Veličina zemljišta je ograničena, u redu. Radna snaga koja se upotrebljava na toj površini raste sa stanovništvom; pretpostavimo čak da povećanje prinosa uslijed povećanja rada ne raste uvijek razmjerno prema radu; tada ostaje još treći elemenat, nauka, koja ekonomisti, naravno, nikad ništa ne znači, a njezin napredak tako je beskrajan i barem isto tako brz kao porast stanovništva. Kakav napredak zahvaljuje agrikultura ovog stoljeća samo hemiji, štaviše samo dvojici ljudi — Sir Humphreyu Davyu i Justusu Liebigu? A nauka raste barem kao i stanovništvo; ono se umnožava u odnosu na broj posljednje generacije; nauka napreduje u odnosu na masu spoznaje, koja joj je ostala od prethodne generacije, dakle, pod najobičnijim uvjetima i u geometrijskoj progresiji — a što je nauci nemoguće? Smiješno je, međutim, govoriti o prenaseljenosti sve dotle dok »dolina rijeke Mississippi ima dosta neobrađene zemlje da bi se tamo moglo prenijeti cjelokupno stanovništvo Evrope«, sve dok se, uopće, tek trećina zemlje može smatrati obrađenom i dok se proizvodnja samo ove trećine može povećati za šest puta primjenom sada već poznatih poboljšanja.

Konkurencija suprotstavlja, dakle, kapital kapitalu, rad radu, zemljoposjed zemljoposjedu, a isto tako svaki od tih elemenata suprotstavlja drugima. U borbi pobjeđuje jači, a da bi prorekli rezultat te borbe, moraćemo ispitati snagu boraca. Prije svega, zemljoposjed i kapital su, svaki posebno, jači od rada, jer radnik mora raditi da bi živio, dok zemljoposjednik može živjeti od svoje rente, a kapitalist od svojih kamata, u slučaju nužde od svog kapitala ili kapitaliziranog zemljoposjeda. Posljedica je toga da radu pripadaju samo najnužnija, gola sredstva za uzdržavanje, dok se najveći dio proizvoda dijeli između kapitala i zemljoposjeda. Nadalje, jači radnik tjera s tržišta slabijeg, veći kapital manji, veći zemljoposjed manji. Praksa potvrđuje ovaj zaključak. Poznate su prednosti koje ima veći tvorničar i trgovac nad manjim, veliki zemljoposjednik nad posjednikom jednog jedinog jutra zemlje. Posljedica je toga da već

pod običnim odnosima veliki kapital i veliki zemljoposjed gutaju mali kapital i mali zemljoposjed po pravu jačega — centralizacija posjeda. Za vrijeme trgovinskih i agrarnih kriza ova centralizacija se odvija još brže. — Uopće veliki posjed umnožava se brže nego mali, jer se od prinosa mnogo manji dio odbija kao izdatak na posjed. Ova centralizacija posjeda je privatnu vlasništvu isto tako imanentan zakon kao i svi drugi; srednje klase moraju sve više nestajati, dok se svijet ne podijeli na milionere, i siromahe, na velike zemljoposjednike i siromašne nadničare. Svi zakoni, sve podjele zemljoposjeda, sva eventualna cjepkanja kapitala ništa ne pomažu — taj rezultat mora doći i doći će ako ga ne pretekne totalan preobražaj socijalnih odnosa, stapanje suprotnih interesa, ukidanje privatnog vlasništva.

Slobodna konkurencija, glavna parola ekonomista naših dana, jest nemogućnost. Monopol je barem imao namjeru, iako je i nije mogao provesti, da potrošača štiti od prevare. Ukidanje monopola otvara prevari sva vrata. Vi kažete, konkurencija ima sama u sebi sredstvo protiv prevare, niko neće kupiti loše stvari — to znači, svako mora biti poznavalac svakog artikla, a to je nemoguće — odatle nužnost monopola koja se pokazuje i u mnogim artiklima. Apoteke itd. *moraju* imati monopol. Kad je sredstvo cirkulacije prestalo biti državni monopol, ono je svaki put proizvelo trgovinsku krizu, a engleski ekonomisti, među ostalima dr Wade, priznaju i ovdje nužnost monopola. Ali monopol ne štiti ni od lažnog novca. Postavili se mi na bilo koju stranu pitanja, jedna je isto tako teška kao i druga, monopol proizizvodi slobodnu konkurenciju, a ova opet monopol; stoga oboje moraju pasti, a te teškoće moraju biti uklonjene ukidanjem principa koji ih proizvodi.

Konkurencija je prožela sve naše životne odnose i završila međusobno ropstvo u kojem se ljudi sada nalaze. Konkurencija je velika pokretačka sila koja neprestano ponovo potiče na djelatnost naš ostarjeli i omlitavjeli socijalni poredak, ili, naprotiv, socijalni nered, ali pri svakom novom naprezanju guta i jedan dio klonulih snaga. Konkurencija vlada brojčanim napretkom čovječanstva, ona vlada

njegovim moralnim progresom. Ko se donekle upoznao sa statistikom zločinstva, tome je morala upasti u oči svojevrsna pravilnost kojom zločinstva svake godine napreduju, kojom stanoviti uzroci proizvode stanovita zločinstva. Proširenje tvorničkog sistema ima svuda za posljedicu umnožavanje zločinstva. Za veliki grad ili okrug može se svake godine, svaki put s dovoljnom tačnošću unaprijed odrediti broj hapšenja, kriminalnih slučajeva, štaviše, broj ubistava, provala, malih krađa itd., kao što se to dosta često događalo u Engleskoj. Ova pravilnost dokazuje da konkurencija upravlja i zločinstvom, da društvo proizvodi *potražnju* za zločinstvom, kojoj se odgovara s primjerenom *ponudom,* da se praznina koja nastaje hapšenjem, transportiranjem ili pogubljenjem stanovitog broja odmah ispuni drugima, upravo kao što se svaka praznina u stanovništvu odmah ponovo ispunjava novim pridošlicama, drugim riječima, da zločinstvo isto tako vrši pritisak na sredstva za kažnjavanje kao narodi na sredstva za zaposlenje. Koliko je pravedno da se pod tim okolnostima, bez obzira na sve ostalo, kažnjava zločinac, to prepuštam sudu svojih čitalaca. Meni je ovdje stalo samo do toga da dokažem proširenje konkurencije i na moralno područje i da pokažem do kakve je duboke degradacije dovelo čovjeka privatno vlasništvo.

U borbi kapitala i zemljišta protiv rada imaju oba prva elementa još jednu posebnu prednost pred radom — pomoć nauke, jer je i ta pod sadašnjim odnosima upravljena protiv rada. Gotovo svi mehanički pronalasci, na primjer, izazvani su nedostatkom radne snage, tako osobito Hargreaveova, Cromptonova i Arkwrightova predilica za pamuk. Nikada nije bilo velike potražnje za radom, a da odatle nije proizašao neki pronalazak koji je radnu snagu znatno umnožio, dakle otklonio potražnju za ljudskim radom. Istorija Engleske od 1770. do sada stalan je dokaz za to. Posljednji veliki pronalazak u predenju pamuka — Selfacting mule[5] — izazvan je isključivo potražnjom za radom i rastom nadnice — on je udvostručio mašinski rad, a time ograničio ručni rad na polovicu, izbacio polovicu radnika s posla i time snizio nadnicu druge polovice; on je uništio zavjeru

[5] Selfacting mule — automatska predilica.

radnika protiv tvorničara i razorio posljednji ostatak snage kojim je rad izdržavao neravnu borbu s kapitalom (Uporedi *dr Ure, »Philosophy of manufactures«*, knj. 2).[6] Ekonomist sada, doduše, kaže da je u konačnom rezultatu mašinerija povoljna za radnike, jer proizvodnju čini jeftinijom i time stvara novo, veće tržište za svoje proizvode i tako, napokon, ponovo zapošljava radnike koji su ostali bez posla. Sasvim tačno; ali zaboravlja li ekonomist da konkurencija regulira proizvodnju radne snage, da radna snaga stalno vrši pritisak na sredstva za zaposlenje, da tada, dakle, kad bi trebale nastati te prednosti, već prekomjeran broj konkurenata za rad ponovo na njih čeka i time čini iluzornom tu prednost, dok negativna strana, iznenadno oduzimanje sredstava za izdržavanje za jednu polovicu i pad nadnice za drugu polovicu radnika, nije iluzorno? Zaboravlja li ekonomist da napredak pronalaska nikada ne zastaje, da se, dakle, ta šteta ovjekovječuje? Zaboravlja li on da prilikom podjele rada, tako beskrajno povišene našom civilizacijom, radnik može živjeti samo onda ako se može upotrijebiti na tom određenom stroju, za taj određeni mali posao? da je prelaz od jednog zaposlenja drugome, novome, za odraslog radnika gotovo uvijek odlučna nemogućnost?

Time što promatram djelovanje mašinerije, dolazim na drugu, udaljenu temu, na tvornički sistem, a da to ovdje obrađujem, nemam ni želje ni vremena. Nadam se, uostalom, da ću uskoro imati prilike da iscrpno razradim odvratnu nemoralnost toga sistema i da nepoštedno razotkrijem licemjerstvo ekonomiste koje se ovdje pojavljuje u svom punom sjaju.

Objavljeno u »Deutsch-französische Jahrbücher«, Paris 1844.

(Preveo STANKO BOŠNJAK,
redaktor PREDRAG VRANICKI)

---

[6] Dr Ure, Filozofija manufakture, knj. 2.

K. Marx

NAJAMNI RAD I KAPITAL

s uvodom F. Engelsa

UVOD F. ENGELSA

Ovaj rad je izlazio u nizu uvodnih članaka u »Novim rajnskim novinama« počev od 4. aprila 1849. Izrađen je na osnovu predavanja koja je Marx držao 1847. u njemačkom radničkom društvu u Bruxellesu. Nije izašao do kraja; riječi »nastaviće se« napisane u broju 269. ispod članka ostale su neispunjene uslijed burnih događaja koji su tada izbijali jedan za drugim: upada Rusa u Mađarsku, ustanka u Dresdenu, Iserlohnu, Elberfeldu, Pfalzu i Badenu, zbog kojih su i novine ugušene (19. maja 1849). Produženje ovoga rada u rukopisu nije se našlo u Marxovoj zaostavštini.

»Najamni rad i kapital« štampan je zasebno u više izdanja u obliku brošure, a posljednji put 1884, u izdanju Švajcarske zadružne štamparije, Hottingen—Zürich. Dosadašnja izdanja su vjerno sačuvala tekst originala. Ali pošto će ovo novo izdanje radi propagande biti rastureno u ne manje od 10.000 primjeraka, meni se moralo nametnuti pitanje: da li bi i sam Marx u ovom slučaju ostavio novo izdanje neizmijenjeno.

Četrdesetih godina Marx još nije bio gotov sa svojom kritikom političke ekonomije. Završio ju je tek krajem pedesetih godina. Zato njegovi spisi koji su izašli prije prve sveske »Priloga kritici političke ekonomije« (1859) odstupaju u nekim tačkama od spisa napisanih poslije 1859, sadrže izraze i čitave rečenice koje, s gledišta kasnijih spisa, izgledaju nezgodne i čak netačne. I po sebi se razumije da u običnim izdanjima, namijenjenim čitalačkoj publici uopće, ima svoje mjesto i ovo gledište koje je pisac u svome duhovnom razviću imao ranije, da i pisac i publika imaju neosporno pravo na neizmijenjeno preštampavanje ovih sta-

rijih spisa. I u tom slučaju ni u snu ne bih pomišljao na to da izmijenim ijednu riječ.

Druga je stvar kad je novo izdanje, možemo reći, isključivo namijenjeno propagandi među radnicima. U tom slučaju bi Marx bezuslovno doveo staro, 1849. datirano izlaganje u sklad sa svojim novim gledištem. I ja sam uvjeren da ću učiniti ono što bi i on učinio ako u *ovome izdanju* izvršim omanje izmjene i dopune koje su potrebne da se taj sklad postigne u svim bitnim tačkama. Zato unaprijed velim čitaocu: ova brošura nije onakva kako ju je Marx 1849. napisao, nego približno onakva kako bi je on napisao 1891. Pored toga, pravi tekst ove brošure rasturen je u tako velikom broju primjeraka da je to dovoljno dok ne budem u mogućnosti da ga docnije u cjelokupnom izdanju odštampam bez izmjene.

Sve se moje izmjene kreću oko *jedne* tačke. Prema originalu, radnik prodaje kapitalistu za najamninu svoj *rad;* prema ovom tekstu svoju radnu *snagu*. I za tu izmjenu dužan sam dati obavještenja. Obavještenje radnicima da vide da nije ovdje u pitanju puko probiranje riječi nego jedna od najvažnijih tačaka sve političke ekonomije. Obavještenje buržoaziji da se uvjeri kako su neobrazovani radnici, kojima se i najteža ekonomska pitanja lako mogu objasniti, daleko odmakli nadmenim »obrazovanima«, kojima takva zamršena pitanja ostaju nerazriješena cijelog života.

Klasična politička ekonomija primila je iz industrijske prakse rasprostranjenu predstavu fabrikantovu da on kupuje i plaća *rad* svojih radnika. Ova predstava bila je sasvim dovoljna fabrikantu za vođenje posla, knjigovodstva i izračunavanje cijena. Ali kad je po naivnosti prenijeta u političku ekonomiju, izazvala je u njoj čudnovate zablude i zabune.

Ekonomija je imala pred sobom činjenicu da se cijene svih roba, među njima i cijena one robe koju je ona zvala »radom« neprekidno mijenjaju; da one skaču i padaju usljed raznolikih okolnosti koje često ne stoje ni u kakvoj vezi s proizvodnjom robe, tako da izgleda kao da cijene zavise od puke slučajnosti. Ali čim se javila ekonomija kao nauka, među prvim zadacima svojim imala je da nađe onaj zakon koji se krije iza ove slučajnosti koja prividno upravlja rob-

nim cijenama, a koji u stvari upravlja samom ovom slučajnošću. U granicama neprekidnog kretanja cijena, koje su čas skakale, čas padale, ona je tražila utvrđenu centralnu tačku oko koje se cijene kolebaju i kreću. Jednom riječi: ona je pošla od *cijena* robe, da bi zakon koji ih regulira našla u *vrijednosti* robe, kojom se objašnjavaju sva kolebanja cijena i na koju se sve one na kraju krajeva imaju svesti.

I sad je klasična ekonomija našla da se vrijednost neke robe određuje u njoj sadržanim, za njenu proizvodnju potrebnim radom. Ona se ovim objašnjenjem zadovoljila. A zasada možemo i mi ostati pri ovome. Jedino, da ne bi bilo nesporazuma, napomenuću da je danas ovo objašnjenje postalo sasvim nedovoljno. Marx je najprije temeljno ispitao svojstvo rada da stvara vrijednost i pri tom našao da svaki rad koji je prividno ili stvarno potreban za proizvodnju neke robe ne povećava uvijek vrijednost te robe razmjerno količini utrošena rada. Prema tome, ako mi danas s ekonomistima kao što je Ricardo prosto naprosto rečemo: vrijednost robe određuje se radom potrebnim za njenu proizvodnju, mi pri tom uvijek imamo u vidu ograde koje je učinio Marx. Za ovdje je toliko dovoljno; više se nalazi kod Marxa u »Prilogu kritici političke ekonomije«, 1859, i u prvom tomu »Kapitala«.

Ali čim su ekonomisti ovo određivanje vrijednosti radom primijenili na robu »rad«, padali su iz protivrječnosti u protivrječnost. Kako se određuje vrijednost »rada«? U njemu sadržanim potrebnim radom. A koliko je rada sadržano u radu jednog radnika za jedan dan, nedjelju, mjesec, godinu? Rad jednog dana, nedjelje, mjeseca, godine. Ako je rad mjera svih vrijednosti, onda i »vrijednost rada« možemo izraziti samo u radu. Ali mi ne znamo apsolutno ništa o vrijednosti jednog sata rada ako znamo samo to da je ona jednaka jednom satu rada. Tako se, dakle, nismo primakli svome cilju ni za dlaku; vrtimo se stalno u krugu.

Tada je klasična ekonomija pokušala to pitanje riješiti na drugi način; ona je rekla: vrijednost neke robe je jednaka troškovima proizvodnje te robe. Ali šta su troškovi proizvodnje rada? Da bi na ovo pitanje odgovorili, ekonomisti su morali učiniti malo nasilje logici. Umjesto da istražuju troškove proizvodnje samog rada, koji se na žalost ne

mogu iznaći, oni su sad ispitivali šta su troškovi proizvodnje *radnika*. A ovi se mogu iznaći. Oni se prema vremenu i prilikama mijenjaju, ali za jedno određeno društveno stanje, za određeno mjesto, za određenu granu proizvodnje, oni su takođe određeni, bar u prilično uskim granicama. Mi živimo danas pod vladavinom kapitalističke proizvodnje u kojoj velika, sve veća klasa stanovništva može živjeti jedino radeći pod najamninu za vlasnike sredstava za proizvodnju — alata, mašina, sirovina i sredstava za život. Na osnovi ovog načina proizvodnje, troškovi proizvodnje radnika jesu suma životnih sredstava — ili njihova novčana cijena — koja su prosječno potrebna da radnika učine sposobnim za rad i održe sposobnim za rad i da ga nakon njegovog odlaska iz stroja usljed starosti, bolesti ili smrti zamijene novim radnikom, dakle da omoguće množenje radničke klase u potrebnom broju. Uzmimo da je novčana cijena ovih životnih sredstava prosječno tri marke dnevno.

Naš radnik dobija, dakle, od kapitalista koji ga zapošljava najamninu od tri marke dnevno. Za to on radi kapitalistu, recimo, dvanaest sati dnevno. I ovaj kapitalist računa otprilike ovako:

Neka naš radnik — mašinski bravar — izradi jedan detalj mašine za jedan dan. Sirovina — gvožđe i mesing u odgovarajućem prethodno obrađenom obliku — neka staje 20 maraka. Potrošak uglja za parnu mašinu, rabaćenje same mašine, struga i ostalog alata kojim naš radnik radi predstavlja, za jedan dan i na jednog radnika, vrijednost od 1 marke. Nadnica je po našoj pretpostavci 3 marke. To čini za dotični detalj mašine 24 marke. Ali kapitalist izračuna da dobija za njega od svojih mašina prosječnu cijenu 27 maraka, a to su 3 marke preko svih njegovih troškova.

Otkuda ove tri marke koje kapitalist dobiva? Prema tvrđenju klasične ekonomije, robe se prodaju prosječno po svojim vrijednostima, tj. po cijenama koje odgovaraju potrebnoj količini rada što se u njima nalazi. Prosječna cijena dijela mašine — 27 maraka — bila bi, dakle, jednaka njegovoj vrijednosti, jednaka količini u njemu sadržanog rada. Ali od ovih 27 maraka, 21 marka bila je već gotova vrijednost prije no što je naš mašinski bravar počeo raditi. 20 maraka se nalaze u sirovini, 1 marka u uglju sagorjelom za

vrijeme rada ili u mašinama i alatima koji su upotrijebljeni i u odgovarajućem iznosu izgubili od svoje proizvodne sposobnosti. Ostaje 6 maraka koje su dodate vrijednosti sirovine. Ali izvor ovih 6 maraka, po pretpostavci samih naših ekonomista, može biti jedino rad koji je naš radnik dodao sirovini. Njegov dvanaestosatni rad stvorio je, prema tome, novu vrijednost od 6 maraka. Otuda vrijednost njegovog dvanaestosatnog rada bila bi šest maraka. Tako bismo, najzad, pronašli šta je »vrijednost rada«.

»Stoj!« uzvikuje naš mašinski bravar. »Šest maraka? Ali ja sam dobio samo tri marke! Moj kapitalist zaklinje se svačim na svijetu da je vrijednost moga dvanaestosatnog rada samo tri marke, i ako mu zatražim šest, smije mi se. Kako se to slaže?«

Ako smo gore ušli s našom vrijednošću rada u krug bez izlaza, sada smo tek zapali u nerazrješljivu protivrječnost. Tražili smo vrijednost rada, a našli smo više no što nam je trebalo. Za radnika je vrijednost dvanaestosatnog rada tri marke, za kapitalista šest maraka, od kojih on tri daje radniku kao najamninu, a tri meće u svoj džep. Prema tome, kao da rad nema jednu vrijednost već dvije, i to vrlo različne!

Protivrječnost biva još apsurdnija čim svedemo vrijednosti izražene u novcu na radno vrijeme. Za dvanaest sati rada stvorena je nova vrijednost od šest maraka. Prema tome, za šest sati tri marke — tj. suma novca koju radnik dobija za dvanaest sati rada. Za dvanaestosatni rad radnik dobija kao ekvivalent proizvod šest sati rada. Prema tome, ili rad ima dvije vrijednosti, od kojih je jedna dva puta koliko druga, ili je dvanaest ravno šest! U oba slučaja čista besmislica.

Možemo se vrtjeti i okretati koliko hoćemo, iz ove protivrječnosti nemamo kud dokle god govorimo o kupovini i prodaji rada i o vrijednosti rada. A tako je bilo i s ekonomistima. Posljednji izdanak klasične ekonomije, Ricardova škola, većim dijelom je propala zbog nerješljivosti ove protivrječnosti. Klasična ekonomija zapala je u ćorsokak. Čovjek koji je našao izlaz iz ovog ćorsokaka bio je Karl Marx.

Što su ekonomisti smatrali kao troškove proizvodnje »rada«, to su bili troškovi proizvodnje ne rada nego samog

živog radnika. I što je ovaj radnik prodavao kapitalistu, to nije bio njegov rad. »Čim njegov rad stvarno otpočne«, veli Marx, »već je prestao da mu pripada, pa ga dakle ne može više ni prodavati.« On bi mogao prodati jedino svoj *budući* rad, tj. primiti na sebe obavezu da određeni posao za određeno vrijeme uradi. Ali time on ne prodaje rad (koji ima tek da se obavi), već za određeno vrijeme (na nadnicu) ili za određeni posao (od komada) stavlja kapitalistu na raspolaganje za izvjesnu nagradu svoju radnu snagu: radnik daje u najam, odnosno prodaje svoju *radnu snagu*. Ali ova radna snaga je srasla s njegovom ličnošću i nerazdvojna je od nje. Troškovi proizvodnje radne snage poklapaju se, prema tome, s troškovima proizvodnje radnika; što su ekonomisti zvali troškovima proizvodnje rada, to su troškovi proizvodnje radnika, a s tim i radne snage. I tako se možemo od troškova proizvodnje radne snage vratiti na *vrijednost* radne snage i odrediti količinu društveno potrebnog rada koji je potreban da se proizvede radna snaga određenog kvaliteta, kao što je to Marx uradio u odjeljku o kupovini i prodaji radne snage (»Kapital«, tom I, glava IV, 3 odjeljak).

Šta biva sad pošto radnik proda svoju radnu snagu kapitalistu, tj. pošto mu je za ugovorenu nagradu — od vremena ili od komada — stavi na raspolaganje? Kapitalist vodi radnika u svoju radionicu ili fabriku gdje se već nalaze svi predmeti potrebni za rad: sirovine, pomoćni materijal (ugalj, boje itd.), alat, mašine. Tu radnik počinje argatovati. Neka je njegova najamnina 3 marke kao gore — pri čemu je sasvim svejedno da li ih zarađuje od vremena ili od komada. I ovdje ćemo uzeti kao i gore da radnik za dvanaest sati svojim radom dodaje utrošenim sirovinama novu vrijednost od šest maraka, i tu novu vrijednost kapitalist realizuje pri prodaji gotovog artikla. Od toga plati radniku 3 marke, a 3 marke zadržava za sebe. Ako sad radnik za dvanaest sati stvori vrijednost od šest maraka, onda za šest sati stvori vrijednost od 3 marke. Za šest sati rada on je, dakle, proizveo kapitalistu onoliku vrijednost koju dobija u vidu najamnine od tri marke. Poslije šest sati rada obojica su kvit, jedan drugom ni pare ne duguje.

»Stoj!« uzvikuje sada kapitalist. »Ja sam najmio radnika za cio dan, za dvanaest sati. Šest sati su samo pola dana.

Zato na posao, dok ne prođu i drugih šest sati — tek smo tada kvit!« I radnik se, u stvari, mora povinovati »slobodno« sklopljenom ugovoru po kome se obavezao da za proizvod rada koji staje šest radnih sati radi punih dvanaest.

Isto je tako i s najamninom od komada. Uzmimo da naš radnik izradi za 12 sati 12 komada robe. Svaki komad stoji sirovine i rabaćenja 2 marke, a prodaje se za 2 1/2 marke. Kapitalist će, pri istim ostalim uslovima kao gore, platiti radniku 25 pfeniga od komada; za dvanaest komada to iznosi 3 marke i radniku je potrebno dvanaest sati da bi ih zaradio. Kapitalist dobiva za 12 komada 30 maraka; kad se odbiju 24 marke za sirovinu i rabaćenje, ostaje 6 maraka, od kojih 3 daje kao najamninu radniku, a tri zadržava za sebe. Sve kao i gore. I ovdje radnik radi šest sati za sebe, tj. da odradi svoju nadnicu (za dvanaest sati po 1/2 na sat), a šest sati za kapitalista.

Teškoća koju ni najbolji ekonomisti nisu uspjeli riješiti dokle god su polazili od vrijednosti »rada«, iščezava čim umjesto toga pođemo od vrijednosti »radne *snage*«. Radna snaga je roba u našem današnjem kapitalističkom društvu, roba kao i svaka druga, a ipak sasvim osobita roba. Naime, ona ima naročito svojstvo, snagu da stvara vrijednost, da bude izvor vrijednosti, i to, pri umjesnoj upotrebi, izvor veće vrijednosti no što je sama ima. Pri sadašnjem stanju proizvodnje čovječja radna snaga proizvodi za jedan dan ne samo veću vrijednost nego što sama ima i staje; sa svakim novim naučnim otkrićem, sa svakim novim tehničkim pronalaskom raste višak dnevnog proizvoda radne snage preko njenih dnevnih troškova, prema tome skraćuje se onaj dio radnog dana za koji radnik svoju nadnicu odradi, a produžava se, s druge strane, onaj dio za koji on mora da *poklóni* svoj rad kapitalistu, za koji mu radi besplatno.

I to je ekonomsko uređenje cijelog našeg današnjeg društva: samo radnička klasa je ta koja proizvodi sve vrijednosti. Jer vrijednost je samo drugi izraz za rad, onaj izraz kojim se u našem današnjem kapitalističkom društvu označava količina društveno potrebnog rada koja je sadržana u nekoj robi. Ali ove vrijednosti što ih radnici proizvode ne pripadaju radnicima. One pripadaju vlasnicima sirovina, mašina i alata i predujmljenih sredstava koji omogućuju ovim

vlasnicima da kupuju radnu snagu radničke klase. Prema tome, od sve mase proizvoda koju je proizvela, radnička klasa dobija samo jedan dio. I, kao što smo upravo vidjeli, onaj drugi dio koji kapitalistička klasa za sebe zadržava ili možda još dijeli sa klasom vlasnika zemlje — sa svakim novim pronalaskom i otkrićem raste, dok onaj dio što pripada radničkoj klasi (računajući po broju glava) ili raste vrlo sporo i neznatno ili pak nikako, a pod izvjesnim okolnostima može i padati.

Ali ovi pronalasci i otkrića koja sve brže jedno drugo potiskuju, ova proizvodnost ljudskog rada koja se u dosad nečuvenoj mjeri iz dana u dan povećava — stvara najposlije sukob zbog koga današnja kapitalistička privreda mora propasti. Na jednoj strani neizmjerna bogatstva i suvišak proizvoda kojim prisvajači nisu u stanju rukovati. Na drugoj strani veliki dio društva proletarizovan, pretvoren u najamne radnike i na taj način onesposobljen da onaj suvišak proizvoda nabavi. Zbog pocijepanosti društva na jednu malu, prebogatu i jednu veliku klasu najamnih radnika bez igdje ičega, ovo se društvo na jednoj strani davi u svome vlastitom izobilju, dokle na drugoj strani velika većina njegovih članova ili je jedva malo ili nije nikako zaštićena od krajnje nemaštine. Ovo stanje postaje svakim danom sve besmislenije i — nepotrebnije. Ono se *mora* odstraniti, ono se *može* odstraniti. Ostvarljivo je novo društveno uređenje u kome će nestati današnjih klasnih razlika i u kome će — možda poslije izvjesnog kratkog, nešto oskudnog, ali u svakom slučaju moralno vrlo korisnog prelaznog vremena — putem planskog iskorišćavanja i razvijanja već postojećih ogromnih proizvodnih snaga svih članova društva, uz podjednaku obavezu rada stajati na raspolaganje podjednako i sve više sredstava za život i uživanje, za razvijanje i primjenu svih tjelesnih i duhovnih sposobnosti. A da su radnici sve više riješeni da izvojuju ovo novo društveno uređenje, posvjedočiće, na obje strane Oceana, sutrašnji prvi maj i nedjelja treći maj.

London, 30. aprila 1891.

Friedrich Engels

NAJAMNI RAD I KAPITAL

I

Sa raznih strana prigovoreno nam je što nismo izložili *ekonomske odnose,* koji su materijalna osnova sadašnjim klasnim i nacionalnim borbama. Mi smo ove odnose namjerno samo tamo dodirivali gdje se oni u političkim sukobima neposredno nameću.

Trebalo je, prije svega, pratiti klasnu borbu u njenom svakodnevnom toku i, na osnovu istorijskog gradiva koje se zateklo ili se iznova iz dana u dan stvara, empirički pokazati da su s podjarmljivanjem radničke klase, koja je dala Februar i Mart, u isto vrijeme bili pobijeđeni i njeni protivnici — buržoaski republikanci u Francuskoj, a građanske i seljačke klase protivnici feudalnog apsolutizma, na cijelom evropskom kontinentu; da je pobjeda »čestite republike« u Francuskoj bila u isto vrijeme poraz svih nacija koje su na februarsku revoluciju bile odgovorile herojskim ratovima za nezavisnost; da je naposljetku s porazom revolucionarnih radnika Evropa ponovo dopala starog dvostrukog ropstva — *englesko-ruskog ropstva.* Junska borba u Parizu, pad Beča, tragikomedija berlinskog novembra 1848, očajnički napori Poljske, Italije i Mađarske, izgladnjelost Irske — to su bili glavni momenti evropske klasne borbe između buržoazije i radničke klase, na kojima smo pokazali da svaki revolucionarni ustanak, ma koliko izgledalo da je njegov cilj daleko od klasne borbe, mora propadati sve dotle dok ne pobijedi revolucionarna radnička klasa, da svaka socijalna reforma ostaje utopija sve dotle dok se proleterska revolucija i feudalistička kontrarevolucija u jednom *svjetskom ratu* oružjem ne ogledaju. U našem izlaganju, kao i u stvarnosti,

Belgija i *Švajcarska* su bile tragikomične karikaturne žanr-slike u velikoj istorijskoj panorami: jedna — uzor-država buržoaske monarhije, druga — uzor-država buržoaske republike; obje — države koje uobražavaju da su isto tako nezavisne od klasne borbe kao i od evropske revolucije.

Sada, pošto su naši čitaoci vidjeli kako se klasna borba 1848. godine razvijala u kolosalnim političkim oblicima, vrijeme je da se izbliza upoznamo sa samim ekonomskim odnosima na kojima se zasniva kako egzistencija buržoazije i njena klasna vladavina tako i ropstvo radnika.

Mi ćemo u tri velika odjeljka izložiti:

1. *odnos najamnog rada prema kapitalu,* radnikovo ropstvo, kapitalistovu vladavinu;

2. *neminovnu propast srednjih građanskih klasa i takozvanog seljačkog staleža u današnjem sistemu;*

3. *trgovinsko podjarmljivanje i eksploatiranje buržoaskih klasa raznih evropskih nacija* koje nad njima vrši Engleska, despot svjetskog tržišta.

Staraćemo se da izlažemo što prostije i popularnije, ne pretpostavljajući poznavanje ni najelementarnijih pojmova iz političke ekonomije. Mi hoćemo da nas radnici razumiju. A uostalom u Njemačkoj caruje zaprepašćujuće neznanje i pometenost pojmova o najprostijim ekonomskim odnosima kod svih, počev od patentiranih branilaca postojećeg stanja pa sve do *socijalističkih mađioničara i nepriznatih političkih genija* kojima je razdrobljena Njemačka još bogatija nego vladarima.

Najprije prvo pitanje: *Šta je najamnina? Kako se ona određuje?*

Ako zapitamo radnike: »Kolika vam je nadnica?«, oni će odgovoriti: »Ja dobijam od svog buržuja 1 marku za radni dan«, ili: »ja dobijam 2 marke« itd. Oni će, prema različnim granama kojima pripadaju, navesti različite sume novca koje dobijaju od svoga buržuja za određeno vrijeme rada ili za određeni rad, npr. da se izatka jedan aršin platna ili da se složi štampani tabak. Njihovi će odgovori biti različiti, ali ipak u jednoj tački svi će biti saglasni: najamnina je ona količina novca koju kapitalist plaća za određeno radno vrijeme ili za izvršenje određenog rada.

Stoga izgleda da kapitalist *kupuje* njihov rad za novac. Oni mu svoj rad *prodaju* za novac. Ali to je samo privid. Što oni kapitalistu u stvari prodaju za novac — to je njihova radna *snaga*. Tu radnu snagu kapitalist kupuje za jedan dan, jednu nedjelju, jedan mjesec itd. A kupivši je, on je troši na taj način što mu radnici za ugovoreno vrijeme rade. Za istu sumu novca, npr. 2 marke, za koju je kapitalist kupio njihovu radnu snagu on je mogao kupiti 2 funte šećera ili izvjesnu količinu neke druge robe. Tako 2 marke za koje je kupio 2 funte šećera jesu *cijena* 2 funte šećera. A 2 marke za koje je kupio radnu snagu da je 12 sati upotrijebi — jeste cijena dvanaestosatnog rada. Prema tome, radna snaga je roba onako isto kao i šećer. Ona se mjeri satima, a šećer na vagi.

Svoju robu, radnu snagu, radnici razmjenjuju za kapitalistovu robu, za novac, i ova razmjena se zbiva u jednom određenom odnosu. Toliko novca za toliku upotrebu radne snage. Za dvanaest sati tkanja — 2 marke. A zar te 2 marke ne predstavljaju sve druge robe koje ja mogu kupiti za 2 marke? Prema tome, radnik je svoju robu, radnu snagu, stvarno razmijenio za sve vrste roba, i to u jednom određenom odnosu. Dajući radniku 2 marke, kapitalist mu je dao toliko mesa, toliko odijela, toliko drva, osvjetljenja itd. u razmjenu za njegov radni dan. Prema tome, 2 marke izražavaju onaj odnos u kome se radna snaga razmjenjuje za druge robe, one izražavaju *razmjensku vrijednost* njegove radne snage. Razmjenska vrijednost jedne robe izražena u *novcu* zove se njena *cijena*. *Najamnina*, je, dakle, samo naročiti naziv za cijenu radne snage, koja se obično naziva *cijena rada*, za cijenu ove osobite robe koju održava isključivo meso i krv ljudska.

Uzmimo bilo kog radnika, npr. tkača. Kapitalist mu daje razboj i pređu. Tkač otpočne rad i od pređe postaje platno. Kapitalist uzme platno i proda ga npr. za 20 maraka. Je li sad najamnina tkačeva jedan *udio* u platnu, udio u 20 maraka, u proizvodu njegovog rada? Nipošto. Mnogo prije no što je platno prodato, možda mnogo prije no što je ono izatkano, tkač je svoju najamninu primio. Kapitalist ne plaća, dakle, ovu najamninu novcem koji će dobiti za platno, već novcem kojim već raspolaže. Kao što razboj i

pređa nisu proizvod rada onog tkača kojemu ih je buržuj dao, tako nisu to ni robe koje tkač dobija razmjenom za svoju robu, radnu snagu. Može se desiti da buržuj ne nađe kupca za svoje platno. Može se desiti da prodajom platna ne istjera ni najamninu. Moguće je da on platno u sravnjenju sa tkačevom nagradom vrlo skupo proda. Sve se to tkača ništa ne tiče. Kapitalist kupuje za jedan dio svoje gotovine, svoga kapitala, tkačevu radnu snagu isto tako kao što je za drugi dio svoga kapitala nabavio sirovinu — pređu — i oruđe za rad — razboj. Pošto je obavio te kupovine, a tu spada i kupovina radne snage potrebne za proizvodnju platna, on sada proizvodi samo *svojim sirovinama i sredstvima za rad.* U sredstva za rad ulazi sada i naš dobri tkač, koji u proizvodu ili njegovoj cijeni isto tako nema nikakva udjela kao ni razboj.

Prema tome, najamnina nije radnikov udio u robi koju je on proizveo. Najamnina je dio već postojeće robe za koji kapitalist kupuje određenu količinu proizvodne radne snage.

Radna snaga je, dakle, roba koju njen vlasnik, najamni radnik, prodaje kapitalu. Zašto je prodaje? Da bi živio.

Ali djelanje radne snage, rad, to je životna djelatnost radnikova, ispoljavanje njegova života. I ovu *životnu djelatnost* radnik prodaje drugom da bi pribavio sebi potrebna *životna sredstva.* Prema tome, njegova životna djelatnost je za nj samo sredstvo za održavanje života. On radi da živi. On i ne uračunava rad u svoj život, štaviše, rad je žrtvovanje njegova života. On je roba koju je radnik prodao drugom. Proizvod njegove djelatnosti nije, prema tome, cilj njegove djelatnosti. Što radnik za sebe proizvodi, nije svila koju tka, nije zlato koje iz rudnika vadi, nije palata koju zida; što on za sebe proizvodi, to je *najamnina,* a svila, zlato, palata svode se za nj na određenu količinu životnih sredstava, možda na pamučnu bluzu, bakarni novac i stan u podrumu. A radnik koji 12 sati tka, prede, buši, struže, zida, kopa, tuca kamen i nosi itd. — može li on to dvanaestosatno tkanje, predenje, bušenje, struganje, zidanje, kopanje, tucanje kamena smatrati kao ispoljavanje svoga života, kao život? Obrnuto. Život za nj počinje kad ta djelatnost prestane, — za ručkom, u krčmi, u postelji. Dvanaestosatni rad nema za nj nikakva smisla kao tkanje, predenje, buše-

nje itd., već kao *zarađivanje* pomoću kojega dolazi do ručka, krčme, postelje. Kad bi svilena buba prela zato da održi svoj život kao gusjenica, ona bi bila pravi najamni radnik.

Radna snaga nije bila uvijek *roba*. Rad nije bio uvijek najamni rad, to jest *slobodan rad*. *Rob* svoju radnu snagu nije prodavao gospodaru, isto tako kao što ni vo ne prodaje svoj rad seljaku. Rob je zajedno sa svojom radnom snagom prodat jednom zauvijek svome gospodaru. On je roba koja može prelaziti iz ruku jednog gospodara u ruke drugoga. On sam je roba, ali radna snaga nije *njegova* roba. *Kmet* prodaje samo dio svoje radne snage. On ne dobiva nagradu od vlasnika zemlje već, naprotiv, vlasnik zemlje dobiva od njega izvjestan danak. Kmet pripada zemlji, i gospodaru zemlje donosi plodove. *Slobodan radnik*, međutim, prodaje sebe, i to na dijelove. On ustupa 8, 10, 12, 15 sati svoga života, dan za danom, onom ko da više: vlasniku sirovina, oruđa za rad i životnih sredstava, tj. kapitalistu. Radnik ne pripada ni nekom gospodaru ni zemlji, ali 8, 10, 12, 15 sati dnevno njegova života pripadaju onome ko ih kupi. Radnik napušta kapitalista kome se unajmljuje kad god hoće. Njega kapitalist otpušta kad god nađe za dobro, čim ne može da od njega izvuče nikakvu korist ili bar ne onu koju želi. Ali radnik, kome je jedini izvor dohotka prodaja radne snage, ne može napustiti *cijelu klasu kupaca, tj. kapitalističku klasu*, a da se ne odreče svoga života. On ne pripada ovom ili onom kapitalistu, ali pripada *kapitalističkoj klasi;* i sada je njegova stvar da nađe mušteriju, to jest da nađe sebi kupca u toj kapitalističkoj klasi.

Prije no što se izbliza upoznamo sa odnosom između kapitala i najamnog rada, izložićemo ukratko najopćije odnose od kojih zavisi veličina najamnine.

Najamnina je, kao što smo vidjeli, *cijena* jedne određene robe, radne snage. Prema tome, najamninu određuju isti zakoni koji određuju cijenu svake druge robe. Pitanje je sada: *kako se određuje cijena neke robe.*

II

Čime se određuje *cijena* neke robe?

Određuje se konkurencijom između kupaca i prodava-

ca, odnosom tražnje prema ponudi. Konkurencija koja određuje cijenu neke robe javlja se u *tri vida.*

Jednu istu robu nude razni prodavci. Ko robu istog kvaliteta najjeftinije prodaje, siguran je da će potisnuti ostale prodavce i obezbijediti za sebe najveću prodaju. Prodavci se, dakle, bore između sebe oko prođe, oko tržišta. Svaki bi htio da proda, po mogućstvu da proda mnogo, a ako je moguće, da proda sam, isključujući ostale prodavce. Prema tome, jedan prodaje jeftinije od drugoga. Javlja se *konkurencija među prodavcima,* koja *obara* cijenu *robâ* koje oni nude.

Ali javlja se i *konkurencija među kupcima, koja podiže* cijenu ponuđenih roba.

Najposlije javlja se *konkurencija među kupcima i prodavcima:* jedni žele što jeftinije kupiti, drugi žele što skuplje prodati. Rezultat ove konkurencije između kupaca i prodavaca zavisi od odnosa dviju ranije pomenutih strana konkurencije, tj. od toga da li je jača konkurencija u taboru kupaca ili u taboru prodavaca. Industrija izvodi na bojno polje dvije vojske, jednu protiv druge, od kojih svaka bije bitku u svojim vlastitim redovima, među svojim vlastitim trupama. Pobjeda je na strani one vojske u čijim je redovima borba slabija.

Uzmimo da na tržištu ima 100 bala pamuka, a u isto vrijeme kupaca za 1000 bala. U ovom slučaju tražnja je deset puta veća od ponude. Konkurencija među kupcima biće zbog toga veoma jaka, svaki hoće da prigrabi sebi jednu, a možda i svih 100 bala. Ovaj primjer nije proizvoljno uzet. U istoriji trgovine doživjeli smo periode rđavih berbi pamuka, kada je nekoliko udruženih kapitalista pokušavalo da kupi ne 100 bala već sav pamuk u cijelom svijetu. U ovom slučaju kupci će gledati da potisnu jedan drugoga nudeći relativno veću cijenu za balu pamuka. A prodavci pamuka, koji vide da se trupe neprijateljske vojske međusobno krve, i da su potpuno sigurni za prodaju svih 100 bala, čuvaće se svake međusobne svađe, da ne obore cijenu pamuka u trenutku kada se njihovi protivnici međusobno nadmeću da je podignu. Najedanput nastaje mir u vojsci prodavaca. Oni stoje kao *jedan* čovjek prema kupcima, filozofski skrstivši

ruke, i njihovim zahtjevima ne bi bilo kraja kad ne bi bilo tačno određenih granica u ponudama i najnastrljivijih kupaca.

Ako je, dakle, ponuda jedne robe slabija od tražnje te robe, među prodavcima je konkurencija slaba ili je nikako i nema. U istoj mjeri kako ova konkurencija opada, raste konkurencija među kupcima. Rezultat: veće ili manje skakanje robnih cijena.

Poznato je da se obrnuti slučaj sa obrnutim rezultatom češće javlja. Znatan suvišak ponude nad tražnjom: očajna konkurencija među prodavcima: nedostajanje kupaca: roba ide u bescjenje.

Ali šta znači skakanje i padanje cijene, šta znači visoka i niska cijena? Zrno pijeska je veliko posmatrano kroz mikroskop, a toranj je malen u sravnjenju s brijegom. A kad se cijena određuje odnosom tražnje i ponude, čim se određuje taj odnos tražnje i ponude?

Obratimo se kojem god buržuju. On se neće ni časa predomišljati, i kao drugi Aleksandar Veliki presjeći će ovaj metafizički čvor tablicom množenja. Ako proizvodnja robe koju prodajem mene stoji 100 maraka, reći će nam on, i ja dobijam prodajom ove robe 110 maraka, naravno na kraju godine, — to je onda građanska, poštena, umjerena dobit. Ali ako dobijem pri razmjeni 120—130 maraka, onda je to visoka dobit; ako dobijem čak 200 maraka, to bi bila izvanredna, neobična dobit. Šta je dakle za buržuja *mjera* dobiti? *Troškovi proizvodnje* njegove robe. Ako u razmjenu za svoju robu dobije izvjesnu količinu druge robe čija je proizvodnja manje stajala, on je izgubio. Dobije li u razmjenu za svoju robu izvjesnu količinu druge robe čija je proizvodnja više stajala, on je dobio. A padanje i skakanje dobiti on ocjenjuje po tome za koliko stepena razmjenska vrijednost njegove robe stoji ispod ili iznad nule, ispod ili iznad troškova proizvodnje.

Vidjeli smo, dakle, kako promjenljivi odnos tražnje prema ponudi daje čas skakanje čas padanje cijena, čas visoke čas niske cijene. Ako cijena neke robe uslijed nedovoljne ponude ili nesrazmjerno povećane tražnje znatno skoči, onda je cijena ma koje druge robe morala u istoj srazmjeri pasti; jer cijena neke robe jeste samo u novcu izražen odnos

u kome se druge robe s njom razmjenjuju. Npr., ako cijena jednog rifa svilene tkanine skoči od 5 maraka na 6, onda je cijena srebra prema svilenoj tkanini pala, a isto tako relativno prema svilenoj tkanini pala je cijena svih drugih roba koje su zadržale stare cijene. Morala bi se dati veća količina tih roba u razmjenu za istu količinu svilene tkanine.

Šta će biti posljedica skakanja cijene jedne robe? Masa kapitala će priticati industrijskoj grani koja je u cvjetanju, i to priticanje kapitala unosnijoj industrijskoj grani trajaće dotle dok dobit ne spadne na običnu mjeru ili, tačnije, dok cijena proizvodima te industrijske grane, uslijed prekomjerne proizvodnje ne spadne ispod *troškova proizvodnje.*

Uzmimo obrnut slučaj. Ako cijena neke robe padne ispod njenih troškova proizvodnje, kapitali će se povlačiti iz proizvodnje te robe. Osim slučaja da jedna industrijska grana nije više savremena, pa prema tome mora propasti, ovo će bjekstvo kapitala smanjivati proizvodnju takve robe, tj. njenu ponudu, dok ne bude odgovarala tražnji, dok se cijena robe opet ne digne na visinu troškova proizvodnje, ili, tačnije, dok ponuda ne padne ispod tražnje, tj. dok se njena cijena opet ne digne iznad troškova proizvodnje, *jer tekuća cijena neke robe stoji uvijek iznad ili ispod troškova proizvodnje te robe.*

Mi vidimo da se kapitali sele neprestano iz oblasti jedne industrije u oblast druge. Visoka cijena izaziva i suviše jak priliv, a niska cijena i suviše jak odliv kapitala.

Posmatrajući s drugog gledišta, mogli bismo pokazati da troškovi proizvodnje određuju ne samo ponudu već i tražnju. Ali to bi nas i suviše udaljilo od našeg predmeta.

Vidjeli smo, dakle, kako kolebanja ponude i tražnje svode cijenu robe uvijek na troškove proizvodnje. *Doduše, prava cijena neke robe stoji uvijek iznad ili ispod troškova proizvodnje: ali skakanje i padanje uzajamno se dopunjuju,* tako da se u izvjesnom razmaku vremena, sabravši industrijsku oseku i plimu, robe razmjenjuju saobrazno svojim troškovima proizvodnje, njihovu cijenu određuju, dakle, njihovi troškovi proizvodnje.

Ovo određivanje cijene troškovima proizvodnje ne treba razumjeti, u smislu ekonomista. Oni vele da je *prosječna cijena* robe ravna troškovima proizvodnje; to je *zakon.* Anar-

hično kretanje, pri kome se penjanje izravnava padanjem, a padanje penjanjem, oni smatraju za slučajnost. S istim pravom moglo bi se, kao što su to drugi ekonomisti već učinili, kolebanje cijena smatrati kao zakon, a određivanje cijena troškovima proizvodnje za slučajnost. Međutim, samo ova kolebanja, koja, izbliza posmatrana, nose sa sobom najstrašnija pustošenja i kao zemljotresi potresaju temeljima buržoaskog društva, samo ova kolebanja određuju u svome toku cijenu robe troškovima proizvodnje. Kretanje ovog nereda u cjelini jeste njegov red. U toku ove industrijske anarhije, u ovom kružnom kretanju, konkurencija tako reći izravnava jednu krajnost s drugom.

Prema tome, mi vidimo ovo: cijena robe određena je njenim troškovima proizvodnje, tako da se vremena kada se cijena ove robe penje iznad troškova proizvodnje izravnavaju vremenima kada ona pada ispod troškova proizvodnje, i obrnuto. Naravno, to ne vrijedi za svaki industrijski proizvod posebice, nego samo za cijelu industrijsku granu. To ne vrijedi, dakle, ni za svakog industrijalca posebice, nego za cijelu klasu industrijalaca.

Određivanje cijene troškovima proizvodnje isto je što i određivanje cijene radnim vremenom koje je potrebno za proizvodnju neke robe, jer u troškove proizvodnje ulaze: 1) sirovina i rabaćenje oruđa za rad, a to znači: industrijski proizvodi koji su proizvedeni za izvjestan broj radnih dana, koji dakle predstavljaju izvjesnu količinu radnog vremena, i 2) neposredan rad koji se takođe mjeri vremenom.

Ali isti opći zakoni koji reguliraju cijenu robe uopće, reguliraju, naravno, i *najamninu, cijenu rada.*

Najamnina će čas skakati, čas padati, prema odnosu tražnje i ponude, prema stanju konkurencije među kupcima radne snage, kapitalistima, i prodavcima radne snage, radnicima. Kolebanjima robnih cijena uopće odgovaraju kolebanja najamnine. *Ali u granicama ovih kolebanja najamninu će određivati troškovi proizvodnje, radno vrijeme koje je potrebno da se ova roba, radna snaga, proizvede.*

A koji su troškovi proizvodnje radne snage?

To su troškovi koji su potrebni da se radnik održi kao radnik i da se spremi za radnika.

Prema tome, ukoliko je za neki rad potrebno kraće vrijeme učenja, ukoliko su manji troškovi proizvodnje radnika, utoliko je niža cijena njegova rada, njegova najamnina. U industrijskim granama gdje nije potrebno gotovo nikakvo spremanje i gdje je dovoljan go fizički život radnikov, troškovi proizvodnje takvog radnika ograničavaju se gotovo samo na one robe koje su potrebne da mu održe život i sposobnost za rad. *Cijena njegovog rada* određuje se, prema tome, *cijenom sredstava potrebnih za život.*

Ali ne treba gubiti iz vida još nešto. Fabrikant koji izračunava svoje troškove proizvodnje da po njima odredi cijenu proizvodima uzima u račun i rabaćenje oruđa za rad. Ako jedna mašina stoji njega npr. 1000 maraka, a istroši se za 10 godina, on dodaje 100 maraka godišnje cijeni robe, kako bi poslije deset godina istrošenu mašinu zamijenio novom. Isto tako u troškove proizvodnje proste radne snage moraju se uračunavati troškovi oko množenja radnika, kako bi radnička klasa bila u stanju da se množi i da istrošene radnike zamijeni novim. Trošenje radnika uzima se, dakle, u račun na isti način kao i trošenje mašine.

Prema tome, troškovi proizvodnje proste radne snage iznose koliko i *troškovi za održanje života radnika i troškovi za njegovo množenje.* Cijena ovih troškova života i množenja čini najamninu. Ova ovako određena najamnina zove se *minimum najamnine.* Ovaj minimum najamnine važi, kao i uopće određivanje cijene roba troškovima proizvodnje, ne za *pojedini individuum,* nego za cijelu vrstu. Pojedini radnici, milioni radnika ne dobivaju onoliko koliko je potrebno da žive i da se množe; *ali najamnina cijele radničke klase* izjednačuje se u granicama svojih kolebanja s ovim minimumom.

Pošto smo se upoznali s najopćijim zakonima koji reguliraju najamninu kao i cijenu svake druge robe, sada možemo ući u pojedinosti našeg predmeta.

III

Kapital sačinjavaju sirovine, oruđa za rad i životna sredstva svih vrsta, čijom se upotrebom proizvode nove sirovine, nova oruđa za rad i nova životna sredstva. Svi ovi sastavni

dijelovi kapitala su tvorevine rada, proizvodi rada, *nagomilani rad.* Kapital je nagomilani rad koji služi kao sredstvo za novu proizvodnju.

Tako vele ekonomisti.

Šta je crnac rob? Čovjek crne rase. Koliko vrijedi jedno objašnjenje, toliko i drugo.

Crnac je crnac. Tek u određenim odnosima on postaje *rob.* Mašina za predenje pamuka je mašina za predenje pamuka. Tek u određenim odnosima ona postaje *kapital.* Istrgnuta iz ovih odnosa, ona nije kapital, kao što zlato kao takvo nije *novac,* ili kao što šećer nije što i *cijena* šećera.

U proizvodnji ljudi ne utiču samo na prirodu, nego i jedan na drugoga. Oni proizvode samo radeći zajedno na određen način i razmjenjujući svoje radove među sobom. Da bi proizvodili, oni stupaju u određene međusobne veze i odnose, i samo u granicama ovih društvenih veza i odnosa oni utiču na prirodu, proizvode.

Prema različnom karakteru sredstava za proizvodnju biće, naravno, različni i ovi društveni odnosi u koje proizvođači međusobno stupaju i uslovi pod kojima svoje radove razmjenjuju i u cjelokupnom aktu proizvodnje učestvuju. S pronalaskom novog ratnog oružja, puške, morala se izmijeniti cijela unutrašnja organizacija vojske, promijenili su se odnosi u kojima pojedinci čine vojsku i mogu djelovati kao vojska, izmijenio se i međusobni odnos vojski.

Društveni odnosi u kojima individuumi proizvode, *društveni odnosi proizvodnje, mijenjaju se, dakle, i preobražavaju s promjenama i razvitkom materijalnih sredstava za proizvodnju, proizvodnih snaga. Odnosi proizvodnje u svojoj cjelini jesu ono što se zove društveni odnosi, društvo, i to društvo na određenom, istorijskom stupnju razvića,* društvo osobenog karaktera kojim se ono razlikuje od drugoga. *Antičko* društvo, *feudalno* društvo, *buržoasko* društvo su takve cjelokupnosti odnosa proizvodnje od kojih svaka za sebe obilježava ujedno zaseban stupanj razvića u istoriji čovječanstva.

I *kapital* je društveni odnos proizvodnje. On je *buržoaski odnos proizvodnje,* odnos proizvodnje buržoaskog društva. Životna sredstva, oruđa za rad, sirovine, kao sastavni

dijelovi kapitala, nisu li oni proizvedeni i nagomilani pod određenim društvenim uslovima, u određenim društvenim odnosima? Ne upotrebljavaju li se oni pod određenim društvenim uslovima, u određenim društvenim odnosima za novu proizvodnju? I zar upravo ovaj određeni društveni karakter ne čini proizvode koji služe za novu proizvodnju *kapitalom?*

Kapital se ne sastoji samo iz životnih sredstava, oruđa za rad i sirovina, ne sastoji se samo iz materijalnih proizvoda; on se sastoji tako isto iz *razmjenskih vrijednosti.* Svi proizvodi koji sačinjavaju kapital jesu *robe.* Prema tome, kapital nije samo zbir materijalnih proizvoda, on je zbir robâ razmjenskih vrijednosti, *društvenih veličina.*

Kapital ostaje isti stavili mi umjesto vune pamuk, umjesto žita pirinač, umjesto željeznica parobrode, ako samo pamuk, pirinač, parobrodi — tijelo kapitala — imaju jednaku razmjensku vrijednost, jednaku cijenu sa vunom, žitom i željeznicama u kojima se on ranije otjelovljavao. Tijelo kapitala može se stalno mijenjati a da kapital ne pretrpi ni najmanju promjenu.

Ali ako je svaki kapital izvjestan zbir robâ, tj. razmjenskih vrijednosti, to još ne znači da je svaki zbir robâ, razmjenskih vrijednosti, kapital.

Svaki zbir razmjenskih vrijednosti je razmjenska vrijednost. Svaka pojedina razmjenska vrijednost je zbir razmjenskih vrijednosti. Npr. kuća koja vrijedi 1000 maraka jeste razmjenska vrijednost od 1000 maraka. Parče hartije koje vrijedi 1 pfenig jeste zbir razmjenskih vrijednosti $^{100}/_{100}$ pfeniga. Proizvodi koji se mogu za druge razmijeniti jesu *robe.* Određeni odnos u kome se oni razmjenjuju čini njihovu *razmjensku vrijednost* ili, ako je izražen u novcu, njihovu *cijenu.* Količina ovih proizvoda ne može ništa da mijenja na njihovom svojstvu da budu *roba* ili da predstavljaju *razmjensku vrijednost* ili da imaju određenu *cijenu.* Bilo neko drvo veliko ili malo, ono ostaje drvo. Bilo da razmjenjujemo gvožđe u lotama ili centama za druge proizvode, to ne mijenja njegov karakter da bude roba, razmjenska vrijednost. U odnosu na količinu ono je roba veće ili manje vrijednosti, više ili niže cijene.

Na koji način neka količina robe, razmjenskih vrijednosti, postaje kapital?

Na taj način što se ona kao samostalna društvena sila, tj. kao sila *jednog dijela društva* održava i uvećava *razmjenom za neposrednu, živu radnu snagu.* Postojanje klase koja nema ničeg osim sposobnosti za rad — nužna je pretpostavka kapitala.

Tek vladavina nagomilanog, prošlog, opredmećenog rada nad neposrednim, živim radom pravi od nagomilanog rada kapital.

Kapital nije u tome što nagomilani rad služi živom radu kao sredstvo za novu proizvodnju. On je u tome što živi rad služi nagomilanome kao sredstvo da održi i poveća svoju razmjensku vrijednost.

Šta biva pri razmjeni između kapitalista i najamnog radnika?

U razmjenu za svoju radnu snagu radnik dobija životna sredstva, a u razmjenu za svoja životna sredstva kapitalist dobija rad, proizvodnu djelatnost radnikovu, stvaralačku snagu kojom radnik ne samo naknađuje što potroši već daje nagomilanom radu veću vrijednost nego što je dotle imao. Radnik dobija od kapitalista jedan dio postojećih životnih sredstava. Čemu mu služe ova životna sredstva? Služe mu za neposrednu potrošnju. Ali čim ja potrošim životna sredstva, ona su za mene nepovratno izgubljena, osim ako vrijeme za koje su ta sredstva održavala moj život upotrijebim na to da proizvedem nova životna sredstva, da za vrijeme trošenja stvorim svojim radom nove vrijednosti na mjesto onih koje su nastale u potrošnji. Ali baš tu blagorodnu reproduktivnu snagu radnik ustupa kapitalu u razmjenu za primljena životna sredstva. Prema tome, ona je za radnika izgubljena.

Uzmimo jedan primjer. Neki zakupac plaća svome nadničaru 5 groša dnevno. Za tih 5 groša ovaj radi na zakupčevoj njivi cio dan i obezbjeđuje mu tako prihod od 10 groša. Zakupac je ne samo povratio vrijednosti koje je dao nadničaru; on ih je udvostručio. Tako je on onih 5 groša koje je dao nadničaru upotrijebio, potrošio na plodan, produktivan način. On je za 5 groša kupio rad i snagu nadničarevu koja proizvodi poljoprivredne proizvode od dva

puta veće vrijednosti i od 5 groša pravi 10. A nadničar, naprotiv, na mjesto svoje proizvodne snage čije je djelovanje ustupio zakupcu dobija 5 groša, koje razmjenjuje za sredstva za život da ih brže ili sporije potroši. Prema tome, potrošnja ovih 5 groša bila je dvojaka: *reproduktivna* za kapital, jer je za njih kupljena radna snaga koja je proizvela 10 groša, a *neproduktivna* za radnika, jer su razmijenjeni za životna sredstva koja su zanavijek iščezla i čiju vrijednost on može ponovo dobiti jedino ako ponovi istu razmjenu sa zakupcem. *Na taj način, kapital pretpostavlja najamni rad, a najamni rad pretpostavlja kapital. Oni se uzajamno uslovljavaju; oni se uzajamno stvaraju.*

Da li radnik u pamučnoj fabrici proizvodi samo pamučne tkanine? Ne, on proizvodi kapital. On proizvodi vrijednosti koje iznova služe tome da njegovim radom komanduju i pomoću njega stvaraju nove vrijednosti.

Kapital se može umnožavati jedino razmjenom za radnu snagu, oživotvorenjem najamnog rada. Radna snaga najamnog radnika može se razmijeniti samo za kapital uvećavajući ga, povećavajući vlast kojoj robuje. *Prema tome, uvećanje kapitala je uvećanje proletarijata, tj. radničke klase.*

Interesi kapitalista i radnika su prema tome isti, tvrde buržoazija i njeni ekonomisti. I zaista! Radnik propada ako mu kapital ne da posla. Kapital propada ako ne eksploatira radnu snagu, a da bi je eksploatirao, mora je kupiti. Ukoliko se brže množi kapital određen za proizvodnju, proizvodni kapital, ukoliko industrija bujnije cvjeta, ukoliko se više buržoazija bogati, ukoliko posao bolje ide, utoliko više radnika je potrebno kapitalistu, utoliko se radnik skuplje prodaje.

Neophodan uslov za snošljivo stanje radnikovo jeste što *brže rastenje proizvodnog kapitala.*

Ali šta je rastenje proizvodnog kapitala? Rastenje vlasti nagomilanog rada nad živim radom. Rastenje vladavine buržoazije nad radničkom klasom. Ako najamni rad proizvodi tuđe bogatstvo što nad njim vlada, neprijateljsku snagu, kapital, on od kapitala dobija sredstva za rad, tj. životna sredstva, pod tim uslovom da on ponovo postane dio kapitala, poluga koja će ponovo baciti kapital u sve brže rastenje.

Tvrditi da su interesi kapitala i interesi radnika isti, znači samo to da su kapital i najamni rad dvije strane jednog istog odnosa. Jedna uslovljava drugu, kao što se lihvar i raspikuća uzajamno uslovljavaju.

Dokle god je najamni radnik najamni radnik, njegova sudbina zavisi od kapitala. To je mnogohvaljena zajednica interesa radnika i kapitalista.

IV

Ako kapital raste, raste i masa najamnog rada, raste broj najamnih radnika, jednom riječi: vladavina kapitala rasprostire se nad većom masom individuuma. Zamislimo najpovoljniji slučaj: ako proizvodni kapital raste, raste i tražnja rada. Dakle, skače cijena rada, najamnina.

Jedna kuća, bila ona velika ili mala, zadovoljava sve društvene zahtjeve u pogledu stana dokle god su i okolne kuće male. Ali kad se pored male kuće podigne palata, mala kuća postaje koliba. Mala kuća potvrđuje sada da njen vlasnik može da ima samo male ili nikakve zahtjeve; može se ona u toku civilizacije podizati uvis koliko hoće, ako susjedna palata bude podizana u istom ili većem razmjeru, stanovnik relativno male kuće osjećaće se sve neugodnije, nezadovoljniji, sve više pritiješnjen među svoja četiri zida.

Znatnije uvećanje najamnine pretpostavlja brzo rastenje proizvodnog kapitala. Brzo rastenje proizvodnog kapitala izaziva tako isto brzo rastenje bogatstva, luksuza, društvenih potreba i društvenih uživanja. Prema tome, iako su radnikova uživanja porasla, društveno podmirivanje tih uživanja palo je u sravnjenju s povećanim uživanjima kapitalistovim, koja su radniku nedostižna, i uopće u sravnjenju sa stupnjem razvitka društva. Našim potrebama i uživanjima izvor je u društvu; mi ih zato i mjerimo prema društvu; mi ih ne mjerimo prema predmetima kojima se podmiruju. A kako su potrebe i uživanja društvene prirode, oni su relativni.

Najamnina se uopće ne određuje samo količinom robâ koje se za nju mogu kupiti. Ona obuhvata različite odnose.

Za svoju radnu snagu radnici dobijaju, prije svega, izvjesnu sumu novaca. Je li najamnina određena samo ovom novčanom cijenom?

U XVI vijeku, uslijed otkrića bogatijih i za eksploataciju pogodnijih rudnika u Americi, u Evropi je porasla količina srebra i zlata u opticaju. Vrijednost zlata i srebra je stoga pala u odnosu prema ostalim robama. Radnici su dobijali i poslije toga kao i prije istu količinu srebrnog novca za svoju radnu snagu. Novčana cijena njihovog rada ostala je ista, a ipak je njihova najamnina pala, jer su za istu količinu srebra dobijali u razmjeni manju količinu drugih roba. To je bila jedna od okolnosti koje su ubrzale rastenje kapitala, nastajanje buržoazije u XVI vijeku.

Uzmimo drugi slučaj. Zimi 1847. godine, uslijed rđave žetve, znatno je porasla cijena najnužnijim životnim namirnicama, žitu, mesu, maslu, siru itd. Pretpostavimo da su radnici dobijali poslije toga kao i prije istu sumu novca za svoju radnu snagu. Je li njihova najamnina pala? Svakako. Za isti novac dobijali su sada manje hljeba, mesa itd. Njihova je najamnina pala ne zbog toga što je vrijednost srebra pala nego što je porasla vrijednost životnih sredstava.

Najposlije uzmimo da je novčana cijena rada ista, ali da cijena svih poljoprivrednih i manufakturnih roba padne uslijed primjene novih mašina, povoljnije godine itd. Za isti novac radnici mogu kupiti sad više raznih robâ. Njihova je najamnina, prema tome, porasla baš zbog toga što se njena novčana vrijednost nije izmijenila.

Novčana cijena rada, nominalna najamnina, ne poklapa se dakle sa realnom najamninom, tj. s količinom robâ koja se razmjenom za najamninu stvarno može dobiti. Prema tome, kad se govori o skakanju ili padanju najamnine, ne treba misliti samo na novčanu cijenu rada, nominalnu najamninu.

Ali ni nominalna najamnina, tj. suma novca za koju se radnik kapitalistu prodaje, ni realna najamnina, tj. količina roba koju on za taj novac može kupiti, ne iscrpljuje sve odnose što ih najamnina obuhvata.

Najamnina se, prije svega, određuje i odnosom prema dobiti, prema profitu kapitalistovu, i to je — srazmjerna, relativna najamnina.

Realna najamnina izražava cijenu rada u srazmjeri prema cijeni ostalih roba, dok relativna najamnina izražava onaj dio nove proizvedene vrijednosti koja pripada neposrednom radu u sravnjenju s onim dijelom koji pripada nagomilanom radu kapitalu.

Gore smo rekli (na strani 14)[1]: »Najamnina nije radnikov udio u robi koju je on proizveo. Najamnina je dio već postojeće robe za koju kapitalist kupuje određenu količinu proizvodne radne snage.« Ali ovu najamninu kapitalist mora nadoknaditi iz cijene po koju proda proizvod radnikov; on je mora tako nadoknaditi da mu pri tom, po pravilu, preostane neki suvišak preko učinjenih troškova proizvodnje, neki profit. Prodajna cijena robe koju je radnik proizveo dijeli se za kapitalista u tri dijela: *prvo*, u naknadu cijene za predujmljene sirovine zajedno s naknadom rabaćenja alata, mašinâ i drugih sredstava za rad koje on takođe predujmljuje; *drugo*, u naknadu predujmljene najamnine i, *treće*, u suvišak, profit kapitalistov. Dok prvi dio nadoknađuje samo *vrijednosti koje su ranije postojale*, dotle se i naknada najamnine i profit kapitalistov uopće uzimaju iz *nove vrijednosti koju je stvorio radnikov rad* i dodao sirovini. I *u ovom smislu* možemo kako najamninu tako i profit, da bismo ih mogli uporediti, shvatiti kao udjele u radnikovom proizvodu.

Realna najamnina može ostati ista, može čak rasti, pa relativna najamnina ipak pada. Uzmimo, na primjer, da su cijene svih životnih namirnica za 2/3 pale, a najamnina samo za 1/3, na primjer, od 3 marke na 2. Iako radnik sa ove 2 marke raspolaže većom količinom roba nego ranije sa 3, njegova je najamnina ipak pala u srazmjeri prema profitu kapitalistovom. Profit kapitalistov (na primjer fabrikantov) uvećao se za 1 marku, to znači da radnik mora za manju količinu razmjenskih vrijednosti koju mu kapitalist plaća proizvesti veću količinu razmjenskih vrijednosti nego ranije. Udio kapitala u odnosu na udio rada povećao se. Raspodjela društvenog bogatstva između kapitala i rada je postala još nejednačija. Sa istim kapitalom kapitalist komanduje većom količinom rada. Moć kapitalističke klase

---

* Vidi ovu knjigu str. 5—34. — *Ur.*

nad radničkom klasom je porasla, društveni položaj radnikov pogoršao se, pao je još jedan stepen niže ispod društvenog položaja kapitalistova.

Pa koji je to opći zakon koji određuje padanje i skakanje najamnine i profita u njihovom uzajamnom odnosu? Najamnina i profit stoje u obrnutoj srazmjeri. Udio kapitala, profit, raste u istoj srazmjeri u kojoj udio rada, najamnina, pada, i obrnuto. Profit se povećava u istoj mjeri u kojoj najamnina pada, a pada u istoj mjeri u kojoj najamnina raste.

Možda će neko primijetiti da kapitalist može dobiti srećnom razmjenom svojih proizvoda s drugim kapitalistima, povećanom tražnjom njegove robe bilo uslijed otvaranja novih tržišta, bilo uslijed trenutno povećanih potreba na starim tržištima itd.; da profit kapitalistov može, dakle, porasti zakidanjem dobiti drugog kapitalista nezavisno od povećanja i padanja najamnine, razmjenske vrijednosti radne snage; ili da profit kapitalistov može rasti uslijed poboljšanja oruđa za rad, nove primjene prirodnih snaga itd.

Prije svega, mora se priznati da rezultat ostaje isti mada je postignut obrnutim redom. Istina, profit nije porastao zbog toga što je najamnina pala, ali najamnina je pala zbog toga što je profit porastao. Kapitalist je istom količinom tuđeg rada kupio veću količinu razmjenskih vrijednosti a da nije morao rad skuplje platiti; a to znači da je rad, u sravnjenju sa čistim prinosom koji odbacuje kapitalistu, manje plaćen.

Podsjećamo još i na to da se, i pored kolebanja robnih cijena, prosječna cijena svake robe, odnos u kome se ona razmjenjuje za drugu robu, određuje *troškovima njene proizvodnje*. Dobit jednog kapitalista na račun drugog, ta međusobna zakidanja u okviru kapitalističke klase nužno se izravnavaju. Usavršavanje mašinerije, nova primjena prirodnih sila u službi proizvodnje omogućuju da se za izvjesno radno vrijeme, sa istom količinom rada i kapitala, stvori veća masa proizvoda, ali nipošto veća masa razmjenskih vrijednosti. Ako primjenom mašine za predenje mogu da izradim za jedan sat dva puta toliko pređe koliko prije no što je bila pronađena, na primjer sto funti umjesto pedeset, razmjenom ovih sto funti ja ne dobijam, prosječno uzev,

više robâ nego ranije za pedeset, jer su troškovi proizvodnje upola manji, ili jer ja sada dajem sa istim troškovima dva puta veću količinu proizvoda.

Najposlije, ma u kom odnosu kapitalistička klasa, buržoazija, bilo jedne zemlje bilo cijelog svjetskog tržišta, dijelila čist prinos proizvodnje među sobom, cjelokupna suma tog čistog prinosa biće svagda samo ona suma za koju se nagomilani rad uopće povećao pomoću neposrednog rada. Ta cjelokupna suma raste, dakle, u istoj srazmjeri u kojoj se kapital radom uvećava, tj. u srazmjeri u kojoj profit prema najamnini raste.

Dakle, vidimo da su *interesi kapitala i interesi najamnog rada,* čak i kad ostajemo *u granicama odnosa između kapitala i najamnog rada, dijametralno suprotni.*

Brzo rastenje kapitala odgovara brzom rastenju profita. Profit može rasti brzo samo ako cijena rada, ako relativna najamnina isto tako brzo pada. Relativna najamnina može padati iako realna najamnina istovremeno sa nominalnom najamninom, sa novčanom vrijednošću rada, raste, ali ne raste u istoj srazmjeri sa profitom. Na primjer, ako u vrijeme dobrih poslova najamnina poraste za 5, a profit za 30 posto, srazmjerna, relativna najamnina nije *porasla* već *pala.*

Prema tome, ako se dohodak radnikov povećava uslijed brzog rastenja kapitala, u isto vrijeme povećava se i društvena provalija koja dijeli radnika od kapitalista, u isto vrijeme povećava se i vlast kapitala nad radom, zavisnost rada od kapitala.

Tvrditi da radnik ima interesa da kapital brzo raste, znači samo ovo: ukoliko radnik brže umnožava tuđe bogatstvo, utoliko će dio koji na nj otpada biti veći, utoliko će više radnika moći da dobije posla i da bude oživotvoreno, utoliko će brže rasti masa roblja zavisnog od kapitala.

Vidjeli smo, dakle:

Čak ni *najpovoljnija situacija* za radničku klasu, *što brže rastenje kapitala,* ma koliko popravljalo materijalni život radnikov, ne ukida suprotnost između njegovih interesa i interesa buržuja, interesa kapitalista. *Profit i najamnina* ostaju i dalje u *obrnutoj srazmjeri.*

Ako kapital raste brzo, najamnina može rasti; ali nesrazmjerno brže raste profit kapitala. Materijalni položaj radnikov popravio se, ali na račun njegovog društvenog položaja. Društvena provalija koja ga dijeli od kapitalista proširila se.

Najzad:

Tvrditi da je sve brže rastenje proizvodnog kapitala najpovoljniji uslov za najamni rad, znači samo ovo: ukoliko radnička klasa brže umnožava i uvećava neprijateljsku silu, tuđe bogatstvo koje joj gospodari, utoliko će biti povoljniji uslovi pod kojima će joj biti dozvoljeno da iznova radi na uvećavanju buržoaskog bogatstva, na snaženju vlasti kapitala, imajući to zadovoljstvo da sama sebi kuje zlatne lance kojima je buržoazija priteže.

V

Je li *rastenje proizvodnog kapitala* doista tako nerazdvojno spojeno s *penjanjem najamnine,* kao što tvrde buržoaski ekonomisti? Ne smijemo im na riječ vjerovati. Ne smijemo im vjerovati ni da je rob kapitalov utoliko sitiji ukoliko je kapital ugojeniji. Buržoazija je i odviše prosvijećena, ona i odviše dobro računa da bi dijelila predrasude feudalca koji se razmetao sjajem svoje posluge. Sami uslovi života gone buržoaziju da računa.

Zato ćemo morati izbliže ispitati:

Kako utiče rastenje proizvodnog kapitala na najamninu?

Ako proizvodni kapital buržoaskog društva uopće uzev raste, javlja se *svestranije nagomilavanje* rada. Kapitali se uvećavaju i po broju i po obimu. *Uvećavanje kapitala* povećava *konkurenciju među kapitalistima. Rastući obim* kapitalâ omogućava *da se na industrijsko bojište izvedu silnije armije radnika sa ogromnijim ratnim oruđem.*

Jedan kapitalist može drugog potući i njegov kapital osvojiti samo jeftinijom prodajom. Da bi jeftinije mogao prodavati, a da sebe ne upropasti, mora jeftinije proizvoditi, tj. mora proizvodnu snagu rada što više povećavati. Ali proizvodna snaga rada povećava se na prvom mjestu *većom podjelom rada,* svestranijim uvođenjem i stalnim usavršavanjem *mašinerije.* Ukoliko je veća armija radnika među koju

je rad podijeljen, ukoliko su ogromnije razmjere primjenjivanja mašina, utoliko se relativno više smanjuju troškovi proizvodnje, utoliko plodniji postaje rad. Otuda se javlja među kapitalistima svestrana utakmica da podjelu rada i mašineriju uvećaju i da ih eksploatiraju u što je moguće većim razmjerama.

I kada neki kapitalist većom podjelom rada, primjenom i usavršavanjem novih mašina, uspješnijom i većom eksploatacijom prirodnih snaga uspije istom količinom rada ili nagomilanog rada proizvoditi veću količinu proizvoda, robe, nego njegovi konkurenti, kad, na primjer, proizvede cio aršin platna za isto radno vrijeme za koje njegovi konkurenti otkaju samo pola aršina, — šta će taj kapitalist raditi?

On bi mogao i dalje prodavati pola aršina po dotadašnjoj tržišnoj cijeni, ali na taj način ne bi mogao tući svoje protivnike i uvećati prođu svoje robe. Ali ukoliko se njegova proizvodnja proširila, utoliko se povećala za nj potreba za prođom. Moćnija i skuplja sredstva za proizvodnju što ih je uveo *osposobljavaju* ga, istina, da svoju robu prodaje jeftinije, ali ga u isto vrijeme *primoravaju* da prodaje veću količinu robe, da za svoju robu osvoji nesrazmjerno veće tržište; zato će naš kapitalist prodavati pola aršina platna jeftinije od svojih konkurenata.

No kapitalist neće prodavati cio aršin po istoj cijeni po kojoj njegovi konkurenti prodaju pola aršina, iako njega proizvodnja cijelog aršina ne stoji više nego što druge stoji pola aršina. Inače ne bi dobio nikakav ekstraprofit, već bi razmjenom samo izvukao troškove proizvodnje. Ako bi njegov prihod eventualno bio veći, to bi bilo otuda što je upotrijebio veći kapital a ne otuda što se njegov kapital bolje oplodio nego drugi kapital. Osim toga, on postiže željeni cilj na taj način što zacijeni svoju robu samo nekoliko procenata manje nego njegovi konkurenti. On ih potiskuje s tržišta, otima im bar jedan dio njihove prođe *prodajući jeftinije*. Opomenimo se još da je tekuća cijena uvijek *iznad* ili *spod troškova proizvodnje*, prema tome da li se prodaja robe vrši u povoljnijoj ili nepovoljnijoj industrijskoj sezoni. Prema tome, da li je ovo tržišna cijena jednog aršina platna ispod ili iznad njegovih dotada običnih troškova mijenjaće

se i procenti uz koje kapitalist koji je primijenio nova, plodnija sredstva za proizvodnju prodaje iznad svojih stvarnih troškova proizvodnje.

Ali *privilegij* našeg kapitalista nije duga vijeka; ostali kapitalisti koji se s njime nadmeću uvode iste mašine, istu podjelu rada, uvode ih u istim ili još većim razmjerama, i ovo uvođenje postaje tako opće da cijena platna pada ne samo *ispod starih već* i *ispod novih troškova proizvodnje.* Kapitalisti se opet nalaze u istom međusobnom odnosu u kome su bili *prije* uvođenja novih sredstava za proizvodnju, i ako sa ovim sredstvima mogu dati po istoj cijeni dva puta više proizvoda, oni su *sada* prinuđeni da dva puta više proizvoda daju *ispod* stare cijene. Na nivou ovih novih troškova proizvodnje počinje opet ista igra. Opet veća podjela rada, više mašinerije, veći razmjeri iskorišćavanja te podjele rada i mašinerije. A konkurencija otpočinje iznova na isti način djelovati protiv ovog rezultata.

Mi vidimo kako se način proizvodnje i sredstva za proizvodnju stalno mijenjaju, revolucioniraju, kako *podjela rada neminovno povlači za sobom veću podjelu rada, primjena mašinerija veću primjenu mašinerije, proizvodnja u velikim razmjerama proizvodnju u još većim razmjerama.*

To je zakon koji jednako izbacuje buržoasku proizvodnju iz njenog starog kolosijeka i koji goni kapital da napregne proizvodne snage rada *pošto* ih je jednom već napregao, zakon koji kapitalu ne da mira i neprestano mu došaptava: naprijed! naprijed!

To je onaj isti zakon koji cijenu robe, u granicama periodičnih kolebanja trgovine, neminovno izjednačuje s troškovima *proizvodnje.*

Može kapitalist upotrijebiti ma koliko ogromna sredstva za proizvodnju, konkurencija će se postarati da ta sredstva uđu u opću upotrebu, a od onoga trenutka kada ona budu postala opća, jedini uspjeh veće plodnosti njegova kapitala biće u tome što će sada *za istu cijenu* morati davati 10, 20, 100 puta više proizvoda nego ranije. Ali pošto će on možda morati prodati 1000 puta više da bi većom masom prodate robe izravnao nižu cijenu, pošto je prodaja u većoj masi potrebna sada ne samo radi većeg profita nego i da se naknade troškovi proizvodnje — a vidjeli smo da i samo oruđe

za proizvodnju postaje sve skuplje — i pošto je ova masovna prodaja postala životno pitanje ne samo za njega nego i njegove takmace, to stara borba postaje *utoliko oštrija ukoliko su plodnija već pronađena sredstva za proizvodnju. Podjela rada i primjena mašinerije izvodiće se sada u nesravnjeno većim razmjerama.*

Ma kakva bila moć primijenjenih sredstava za proizvodnju, konkurencija se stara da kapital liši zlatnih plodova ove moći time što cijenu robe svodi na troškove proizvodnje, dakle time što u istoj onoj mjeri u kojoj se pojavljuje mogućnost da se proizvodi jeftinije, — tj. da se pomoću iste količine rada proizvodi više — čini imperativnim zakonom pojeftinjenje proizvodnje, liferovanje sve većih masa proizvoda za istu sumu cijena. Kao rezultat svojih napora kapitalist ne dobija ništa više osim obaveze da za isto radno vrijeme proizvede više, jednom riječi: *teže uslove za oplođavanje svoga kapitala.* I dokle ga konkurencija bez prestanka vija svojim zakonom troškova proizvodnje i svako oružje koje on skuje za svoje protivnike okreće protiv njega samog, dotle kapitalist jednako gleda da preduhitri konkurenciju uvodeći neumorno nove, doduše skuplje, ali zato plodnije mašine i novu podjelu rada na mjesto stare prije no što konkurencija bude nove pregazila.

Zamislimo sada da je ovo grozničavo uzbuđenje u isto vrijeme obuhvatilo *cijelo svjetsko tržište,* pa će nam biti jasno kako rastenje, akumulacija i konkurencija kapitala izaziva neprekidnu i sve racionalniju podjelu rada, koja se izvodi u sve ogromnijim razmjerama, primjenu novih i usavršavanje starih mašina.

No, kako utiču ove okolnosti, koje su od rastenja proizvodnog kapitala nerazdvojne, na određivanje najamnine?

Veća podjela rada osposobljava *jednog radnika* da radi za 5, 10, 20 njih; ona, dakle, povećava konkurenciju među radnicima, 5, 10, 20 puta. Radnici konkuriraju sebi ne samo kad se jedan od drugoga jeftinije prodaju; oni konkuriraju sebi i kad jedan radi za 5, 10, 20 njih; a *podjela rada,* koju kapital zavodi i neposredno uvećava, primorava radnike na ovu vrstu konkurencije.

Dalje. Ukoliko *podjela rada* raste, utoliko rad *postaje prostiji*. Naročita umješnost radnikova gubi vrijednost. Radnik se pretvara u prostu, monotonu proizvodnu snagu od koje se ne traže naročiti ni tjelesni ni duhovni napori. Njegov rad može sada da radi svako. Zato sada sa svih strana nagrću konkurenti, a rekli smo već: ukoliko je neki rad prostiji i lakše se izuči, ukoliko je manje troškova proizvodnje potrebno da se za nj osposobi, utoliko najamnina niže pada, jer se ona, kao i cijena svake druge robe, određuje troškovima proizvodnje.

Prema tome, ukoliko rad stvara manje zadovoljstva, ukoliko je odvratniji, utoliko se konkurencija povećava a najamnina smanjuje. Radnik gleda da održi opći iznos svoje najamnine radeći više, bilo da radi više sati bilo da daje više rada u istom satu. Gonjen bijedom, on pooštrava ubitačne posljedice podjele rada. Rezultat je toga: *što više radi, tim manju najamninu dobija,* iz prostoga razloga što pravi utoliko veću konkurenciju svojim drugovima i, prema tome, stvara sebi od svojih drugova isto toliko konkurenata koji se nude pod isto tako rđavim uslovima kao i on, — što u krajnjoj liniji *konkurira samom sebi, samom sebi kao članu radničke klase.*

Mašinerija izaziva iste posljedice, samo u još mnogo većem razmjeru, zamjenjujući izučene radnike neizučenim, ljude ženama, odrasle djecom; tamo gdje se prvi put uvodi, ona izbacuje na ulicu masu ručnih radnika, a tamo gdje se poboljšava i usavršava, zamjenjuje plodnijim mašinama, ostavlja bez rada manje grupe radnika. Mi smo gore u krupnim potezima ocrtali industrijski rat koji kapitalisti među sobom vode; *karakteristika je toga rata da se bitke dobijaju manje pojačavanjem a više otpuštanjem radničke armije. Vojskovođe, kapitalisti, nadmeću se ko će moći otpustiti najviše vojnika industrije.*

Ekonomisti nam, naravno, pričaju da radnici koje je mašina učinila suvišnim nalaze rada u novim industrijskim granama.

Oni se ne usuđuju neposredno tvrditi da oni isti radnici koji su otpušteni stupaju u nove grane rada. Činjenice govore i suviše jasno protiv ove laži. Oni zapravo tvrde da se za *druge sastavne dijelove radničke klase,* na primjer za

onaj dio mlade radničke generacije koji je bio gotov da stupi u propalu industrijsku granu, otvaraju nove mogućnošti zaposlenja. To je, naravno, velika satisfakcija za propale radnike. Gospodi kapitalistima neće nedostajati svježa mesa i krvi za eksploataciju, mrtvi će ukopati svoje mrtvace. Ta je utjeha više radi same buržoazije nego radi radnika. Kad bi cijela klasa najamnih radnika bila mašinerijom uništena, kako bi to bilo strašno za kapital, koji bez najamnog rada prestaje biti kapital!

Ali uzmimo da radnici koje je mašina neposredno od rada otrgla, i onaj dio novih generacija koji je na taj rad čekao, *nađu novo zanimanje*. Vjerujete li da će novi rad biti plaćen toliko koliko i izgubljeni? *To bi se protivilo svim zakonima ekonomije.* Mi smo vidjeli kako moderna industrija donosi sobom to da prostiji, niži posao zauzme mjesto složenijeg, višeg.

Pa kako će oni radnici koje je mašinerija izbacila iz neke industrijske grane naći pribježišta u drugoj grani osim po *nižu, goru nagradu?*

Kao na izuzetak ukazivalo se na one radnike koji rade u proizvodnji samih mašina. Čim industrija traži i troši više mašina, mašine se neminovno moraju umnožavati, prema tome i proizvodnja mašina, prema tome i broj radnika zaposlenih u proizvodnji mašina, a radnici u ovoj industrijskoj grani dolaze u red kvalifikovanih, čak obrazovanih radnika.

Poslije 1840. ovo dotle poluistinito tvrđenje izgubilo je posljednji trag istine, jer se mašine za proizvodnju mašina primjenjuju sve svestranije kao god i mašine za proizvodnju pamučne pređe, a radnici zaposleni u fabrikama mašina, u sravnjenju sa veoma savršenim mašinama, mogu popunjavati samo mjesto veoma nesavršenih.

Ali na mjesto čovjeka koga je mašina otjerala fabrika je možda primila *troje* djece i *jednu* ženu! A zar najamnina muškarca nije morala biti dovoljna za izdržavanje troje djece i žene? Zar minimum najamnine nije morao biti dovoljan za održanje i množenje roda? Šta, dakle, dokazuje ova omiljena buržoaska fraza? Ništa više no da je sada potrebno da se izdržavanje *jedne* radničke porodice troši četiri puta toliko radničkih života koliko ranije.

Rezimirajmo: *ukoliko proizvodni kapital više raste, utoliko se više proširuje podjela rada i primjena mašinerije. Ukoliko se više proširuje podjela rada i primjena mašinerije, utoliko se više razvija konkurencija među radnicima, utoliko se najamnina više smanjuje.*

Pored toga, radnička klasa regrutuje se još iz *viših slojeva društva;* u nju se survava masa sitnih industrijalaca i sitnih rentijera, kojima je sada prva briga da podignu svoju ruku pored ruku radničkih. Tako šuma dignutih ruku koje traže rada postaje sve gušća, a ruke su mršavije.

Po sebi se razumije da sitni industrijalac ne može izdržati borbu u kojoj se na prvom mjestu traži da se proizvodi u sve većoj razmjeri, to znači da se bude veliki, a ne mali industrijalac.

Isto tako nije potrebno više objašnjavati da kamata od kapitala pada sa masom i namnožavanjem kapitala, da prema tome mali rentijer ne može više da živi od svoje rente pa se zbog toga mora okrenuti industriji, ući u redove sitnih industrijalaca i time povećati broj kandidata za proletarijat.

Naposljetku, ukoliko izloženo kretanje prinuđava kapitaliste da u sve većoj razmjeri eksploatiraju džinovska sredstva za proizvodnju koja već postoje i da u toj namjeri pokrenu sve opruge kredita, utoliko se više množe industrijski zemljotresi, u kojima se poslovni svijet održava jedino tako što podzemnim bogatstvima žrtvuje jedan dio bogatstva, proizvoda i čak proizvodnih snaga — jednom riječi, *krize* se umnožavaju. One bivaju sve češće i sve oštrije, pored ostalog i zbog toga što ukoliko više raste količina proizvoda, dakle potreba za većim tržištima, utoliko se svjetsko tržište sve više sužava, novih tržišta za eksploataciju ostaje sve manje, jer je svaka ranija kriza svjetskoj trgovini otvarala vrata dotle neosvojenih ili tek površno eksploatiranih tržišta. Ali kapital ne samo da *živi* od rada. Kao kakav otmjeni i barbarski gospodar, on u isto vrijeme nosi sa sobom u grobnicu leševe svojih robova, čitave hekatombe radnika koji u krizama propadaju. Vidimo dakle: *ako kapital raste brzo, nesravnjeno brže raste konkurencija među radnicima, tj. utoliko brže se relativno smanjuju sredstva za*

zapošljavanje, životna sredstva radničke klase, pa ipak je brzo rastenje kapitala najpovoljniji uslov za najamni rad.

Napisao K. Marx
po predavanjima koja je održao
u drugoj polovini decembra 1847.
Objavljeno u »Neue Rheinische
Zeitung«, br. 264—267 i 269;
5—8. i 11. aprila 1849.

(Preveo DIMITRIJE TUCOVIĆ,
redigirala MARA FRAN)

K. Marx

UVOD U KRITIKU POLITIČKE EKONOMIJE

SADRŽAJ

A. Uvod

I. PROIZVODNJA, POTROŠNJA, RASPODJELA, RAZMJENA (PROMET)

1. PROIZVODNJA

a) Predmet o kome raspravljamo jeste, prije svega, *materijalna proizvodnja.*

Naravno, polaznu tačku čine individue koje proizvode u društvu — pa stoga društveno određena proizvodnja individua. Pojedinačni i osamljeni lovac i ribar, s kojima počinju Smith i Ricardo, spadaju među uobraženja XVIII vijeka, lišena fantazije. To su robinzonade, koje nikako ne znače samo reakciju na prefinjenosti i vraćanje pogrešno shvaćenom prirodnom životu, kako to uobražavaju istoričari kulture, baš kao što na ovakvom naturalizmu ne počiva ni Rousseauov contrat social,[1] koji subjekte, po prirodi nezavisne, dovodi u odnos i vezu pomoću ugovora. Ovo je samo privid, i to estetski privid malih i velikih robinzonada. Naprotiv, one znače anticipaciju »građanskog društva«, koje se pripremalo od XVI vijeka a u XVIII je džinovskim koracima hitalo svojoj zrelosti. U tome društvu slobodne konkurencije pojedinac se pojavljuje razriješen prirodnih veza itd., koje su ga za ranijih istorijskih epoha činile pripadnikom određenog, ograničenog ljudskog konglomerata. Pred očima proroka XVIII vijeka, na čijim plećima još potpuno stoje Smith i Ricardo, lebdi ova individua XVIII vijeka — proizvod, s jedne strane, raspadanja feudalnih oblika društva, a, s druge strane, novih proizvodnih snaga koje su se

[1] Društveni ugovor. — *Prev.*

razvile od XVI vijeka naovamo — kao ideal čija *egzistencija pripada prošlosti*. Ne kao istorijski rezultat, već kao polazna tačka istorije. Jer, lebdi kao prirodna individua, saobrazno njihovoj predstavi o ljudskoj prirodi, ne kao istorijski nastala, već kao od prirode data. Ovakva zabluda bila je dosad svojstvena svakoj novoj epohi. Steuart, koji u mnogo čemu stoji u suprotnosti sa XVIII vijekom, i, kao aristokrat, više na istorijskom tlu, izbjegao je tu ograničenost.

Što dublje zalazimo u istorijsku prošlost, to više se individua — pa stoga i proizvodeća individua — pojavljuje kao nesamostalna, kao pripadnica veće cjeline: prvo još na sasvim prirodan način u porodici i u porodici proširenoj u pleme: docnije u zajednici proizašloj iz suprotnosti i stapanja plemena, u njenim različitim oblicima. Tek u XVIII vijeku, u »građanskom društvu«, istupaju različiti oblici društvene veze prema pojedincu kao puko sredstvo za njegove privatne svrhe, kao spoljašnja nužnost. Ali epoha koja rađa ovo stanovište, stanovište osamljenog pojedinca, upravo je epoha dosad najrazvijenijih društvenih (opštih sa svoga stanovišta) odnosa. Čovjek je u najdoslovnijem smislu riječi ζῷον πολιτικόν, ne samo društvena životinja, nego životinja koja se samo u društvu može osamiti. Proizvodnja osamljenog pojedinca izvan društva — rijetkost koja se civilizovanom čovjeku, koji je dinamično već imao u sebi društvene snage, doista može da dogodi kad slučajno zabasa u divljinu — isto je takva besmislica kao i razvijanje jezika bez individua koje *zajedno* žive i između sebe govore. Na ovome se nemamo zašto dalje zadržavati. Mi se te tačke ne bismo ni doticali da tu glupost, koja je imala smisla i mogla se razumjeti kod ljudi XVIII vijeka, nisu Bastiat, Carey, Proudhon itd. ozbiljno ponovo uvukli usred najnovije ekonomije. Za Proudhona i druge naravno da je ugodno da porijeklo jednog ekonomskog odnosa, čiji istorijski postanak on ne poznaje, objasni istorijsko-filozofski time što mitologiše da je Adam, ili Prometej, došao na gotovu misao, da je ova onda bila uvedena itd. Ništa suvoparnije i dosadnije nego kad locus communis[2] stane maštati.

[2] Opšte mesto, banalnost. — *Prev.*

Prema tome, kad je riječ o proizvodnji, uvijek je riječ o proizvodnji na nekom određenom stupnju društvenog razvitka — o proizvodnji društvenih individua. Zato bi moglo izgledati da, ako uopšte hoćemo da govorimo o proizvodnji, moramo ili da pratimo proces istorijskog razvitka u njegovim različnim fazama, ili da unaprijed izjavimo da se bavimo jednom određenom istorijskom epohom, na primjer, modernom buržoaskom proizvodnjom, koja nam, u stvari, i jeste prava tema. No, sve epohe proizvodnje imaju izvjesna zajednička obilježja, zajedničke odredbe. *Proizvodnja uopšte* jeste apstrakcija, ali razumna apstrakcija ukoliko stvarno ističe, fiksira, ono zajedničko i time nam ušteđuje ponavljanje. Međutim, ovo *opšte,* ili upoređivanjem izdvojeno zajedničko, i sâmo je nešto mnogostruko raščlanjeno, nešto što se rastavlja na različite odredbe. Ponešto od toga pripada svima epohama; ponešto je nekolikima zajedničko. [Neke] odredbe biće zajedničke najnovijoj i najstarijoj epohi. Bez njih se neće moći zamisliti nikakva proizvodnja; međutim, ako i najrazvijeniji jezici imaju zakone i odredbe zajedničke sa najnerazvijenijima, onda je baš razlika od tog zajedničkog i opšteg ono što sačinjava njihov razvitak. Odredbe koje važe za proizvodnju uopšte baš se moraju izdvojiti, da se zbog jedinstva — koje proizlazi već iz toga što su subjekt, čovječanstvo, i objekt, priroda, isti — ne bi zaboravila suštinska različnost. U tome zaboravljanju je, na primjer, sva mudrost modernih ekonomista koji dokazuju vječnost i harmoniju postojećih socijalnih odnosa, na primjer da nikakva proizvodnja nije moguća bez nekog oruđa za proizvodnju, pa ma to oruđe bila samo ruka, da nikakva proizvodnja nije moguća bez minulog, nagomilanog rada, pa ma taj rad bio samo ona umješnost koja se ponavljanim vježbanjem skupila i koncentrisala u ruci divljaka. Kapital je, između ostalog, takođe oruđe za proizvodnju, takođe minuli, objektivisani rad. Prema tome, kapital je opšti, vječni prirodni odnos, tj. kad izostavim baš ono specifično što »oruđe za proizvodnju«, »nagomilani rad«, tek čini kapitalom. Zbog toga se čitava istorija odnosâ proizvodnje, na primjer kod Careya, pojavljuje kao falsifikat koji su u zloj namjeri udesile vlade. Kad nema proizvodnje uopšte, nema ni opšte proizvodnje. Proizvodnja je uvijek posebna grana

proizvodnje — na primjer, zemljoradnja, stočarstvo, manufaktura itd., ili je cjelokupnost. Samo što politička ekonomija nije tehnologija. Odnos opštih odredaba proizvodnje na datom stupnju društva prema posebnim oblicima proizvodnje treba izložiti na drugom mjestu (kasnije). Naposljetku, proizvodnja nije ni samo posebna. Štaviše, uvijek je samo izvjestan društveni organizam, izvjestan društveni subjekat taj koji djejstvuje u većoj ili oskudnijoj cjelokupnosti grana proizvodnje. Odnos koji naučno prikazivanje ima prema realnom kretanju takođe još ne spada ovamo. Proizvodnja uopšte. Posebne grane proizvodnje. Cjelokupnost proizvodnje.

U ekonomiji vlada moda da se naprijed stavi opšti dio, a to je upravo dio koji figuriše pod naslovom »Proizvodnja« (vidi, na primjer, J. St. Mill), u kome se pretresaju *opšti uslovi* svake proizvodnje. Taj opšti dio sastoji se ili tobože treba da se sastoji:

1) iz uslova bez kojih proizvodnja nije moguća. To, u stvari, znači samo da se navode bitni momenti svake proizvodnje. A ovo se, kao što ćemo vidjeti, svodi na nekolike vrlo jednostavne odredbe koje se naširoko raspredaju u površne tautologije;

2) iz uslova koji više ili manje unapređuju proizvodnju, kao na primjer progresivno ili stagnantno društveno stanje Adama Smitha. Da bi se to što kod njega ima svoju vrijednost kao aperçu[3] podiglo do naučnog značaja, bila bi potrebna istraživanja o periodima *stepenâ proizvodnosti* u razvitku pojedinih naroda — istraživanje koje leži izvan pravnih granica teme, a ukoliko spada u nju, treba ga unijeti pri izlaganju konkurencije, akumulacije itd. U opštoj formulaciji odgovor se svodi na opšte: da se neki industrijski narod nalazi na vrhuncu svoje proizvodnje u času kad se uopšte nalazi na svom istorijskom vrhuncu. Doista. Industrijski vrhunac nekog naroda [postoji] dok mu glavna stvar još nije dobit nego dobijanje. Utoliko su Jenki iznad Engleza. Ili pak: da su, na primjer, izvjesne rase, urođena sposobnost, klimati, prirodni uslovi kao pomorski položaj, plod-

---

[3] Napomena. — *Prev.*

nost tla itd. povoljniji za proizvodnju od drugih. Pa i to opet izlazi na tautologiju da se bogatstvo stvara utoliko lakše ukoliko u većem stepenu ima njegovih elemenata, subjektivnih i objektivnih.

Ali sve ovo nije ono do čega je ekonomistima stvarno stalo u tom opštem dijelu. Naprotiv, proizvodnja — vidi, na primjer, Mill — treba da bude prikazana, za razliku od raspodjele itd., kao obuhvaćena vječnim, od istorije nezavisnim prirodnim zakonima, kojom prilikom se onda sasvim ispod žita poturaju *buržoaski* odnosi kao neoborivi prirodni zakoni društva in abstracto.[4] Ovo je više ili manje svjesna svrha čitavog postupka. Nasuprot tome, kod raspodjele kao da su ljudi sebi dozvolili svakojaku samovolju. Da nikako i ne uzmemo u obzir grubo raskidanje proizvodnje i raspodjele i njihov stvarni odnos, mora unaprijed biti toliko jasno da, ma koliko raspodjela i mogla biti različna na različnim stupnjima društva, ipak mora da bude moguéno da se, isto onako kao i u proizvodnji, izvuku zajedničke odredbe, a isto tako da bude moguéno da se sve istorijske razlike smiješaju i zbrišu u *opšteljudskim zakonima.* Na primjer rob, kmet, najamni radnik, — svi oni dobijaju izvjesnu količinu hrane koja im omogućava da žive kao rob, kao kmet, kao najamni radnik. Osvajač koji živi od danka, ili činovnik koji živi od poreza, ili zemljovlasnik koji živi od rente, ili kaluđer koji živi od milostinje, ili levit koji živi od desetka, — svi oni dobijaju neki dio društvene proizvodnje, koji se određuje po drukčijim zakonima nego dio roba itd. Dvije glavne tačke, koje svi ekonomisti stavljaju pod tu rubriku, jesu: 1) svojina; 2) njeno obezbjeđenje pomoću pravosuđa, policije itd. Na ovo se ima dati vrlo kratak odgovor:

ad. 1. Svaka proizvodnja jeste prisvajanje prirode od strane individue u okviru nekog određenog društvenog oblika i njegovim posredstvom. U ovom je smislu tautologija kazati da je svojina (prisvajanje) uslov proizvodnje. A smiješno je odatle napraviti skok na neki određeni oblik svojine, na primjer privatne svojine. (Što povrh toga pretpostavlja kao uslov takođe i suprotni oblik, *nesvojinu.)* Naprotiv, istorija pokazuje da je zajednička svojina (na pri-

---

[4] Uopšte. — *Prev.*

mjer kod Indijaca, Slovena, starih Kelta itd.) bila prvobitni oblik, oblik koji pod vidom opštinske svojine još dugo igra značajnu ulogu. Ovdje još nikako nije riječ o pitanju da li se bogatstvo razvija bolje pod ovim ili pod onim oblikom svojine. Ali da ne može biti govora o nekoj proizvodnji, pa, dakle, ni o nekom društvu gdje ne postoji neki oblik svojine, jeste tautologija. Prisvajanje koje ništa ne prisvaja jeste contradictio in subjecto.[5]

ad. 2. Obezbjeđenje stečenoga itd. Kad se ove trivijalnosti svedu na svoju pravu sadržinu, onda one kažu više nego što znaju njihovi propovjednici. Naime, da svaki oblik proizvodnje stvara svoje sopstvene pravne odnose, oblik vladavine itd. Sirovost i neshvatanje sastoji se upravo u tome što se ono što je organski povezano dovodi slučajno u uzajamni odnos, u čisto mislenu vezu. Buržoaskim ekonomistima lebdi pred očima samo to da se s modernom policijom daje bolje proizvoditi nego, na primjer, pod pravom pesnice. Samo što zaboravljaju da je i pravo pesnice pravo i da pravo jačega produžuje da živi pod drugim oblikom i u njihovoj »pravnoj državi«.

Kad društveni odnosi koji odgovaraju nekom određenom stupnju proizvodnje tek nastaju, ili kad već iščezavaju, prirodno je da nastupaju poremećaji proizvodnje, mada u različitom stepenu i s različitim djejstvom.

Da svedemo: postoje odredbe koje su zajedničke svima stupnjevima proizvodnje i koje mišljenje fiksira kao opšte; ali takozvani *opšti uslovi* svake proizvodnje nisu ništa drugo do ovi apstraktni momenti, pomoću kojih se ne obuhvata nikakav stvarni istorijski stupanj proizvodnje.

2. OPŠTI ODNOS PROIZVODNJE PREMA RASPODJELI, RAZMJENI, POTROŠNJI

Prije no što zađemo dalje u analizu proizvodnje, potrebno je da zaustavimo pogled na različitim rubrikama koje ekonomisti stavljaju pored nje.

---

[5] Protivrječnost u sebi. — *Prev.*

Evo predstave koja je jasna kao dan: u proizvodnji članovi društva prilagođavaju (izrađuju, oblikuju) proizvode prirode ljudskim potrebama; raspodjela određuje u kojoj srazmjeri pojedinac ima udjela u tim proizvodima; razmjena mu dostavlja posebne proizvode za koje on ima volju da razmijeni dio koji mu je pripao raspodjelom; naposljetku, u potrošnji postaju proizvodi predmeti užitka, individualnog prisvajanja. Proizvodnja izrađuje predmete koji odgovaraju potrebama; raspodjela ih razdjeljuje prema društvenim zakonima, razmjena ponovo razdjeljuje prema pojedinačnoj potrebi ono što je već razdijeljeno; naposljetku, u potrošnji proizvod izlazi iz ovog društvenog kretanja, on postaje neposredno predmet i sluga pojedinačne potrebe i zadovoljava je u užitku. Tako se proizvodnja pojavljuje kao polazna tačka, potrošnja kao završna tačka, a raspodjela i razmjena kao sredina, koja je sama opet dvostruka, pošto je raspodjela određena kao momenat koji polazi od društva, a razmjena kao momenat koji polazi od individuâ. U proizvodnji se objektiviše ličnost, u ličnosti se objektiviše stvar; u raspodjeli društvo preuzima posredništvo između proizvodnje i potrošnje u obliku opštih, vladajućih odredaba; u razmjeni ovo posredništvo vrši slučajna određenost individue.

Raspodjela određuje srazmjeru (količinu) u kojoj proizvodi dolaze na individuu; razmjena određuje proizvode u kojima individua zahtijeva udio koji joj je dodijeljen raspodjelom.

Na taj način proizvodnja, raspodjela, razmjena i potrošnja sačinjavaju pravi pravcati silogizam; proizvodnja opštost, raspodjela i razmjena posebnost, potrošnja pojedinačnost u kojoj je obuhvaćena cjelina. Ovo je svakako neka veza, ali površna. Proizvodnju određuju opšti prirodni zakoni; raspodjelu društvena slučajnost, pa stoga može da utiče na proizvodnju manje ili više povoljno, razmjena stoji između jedne i druge kao formalno društveno kretanje, a završni čin potrošnje, koji se ne shvata samo kao krajnja meta, nego i kao krajnja svrha, leži, u stvari, izvan ekonomije, osim ukoliko ne djejstvuje nazad na polaznu tačku i ponovo otvara čitav proces.

Protivnici političkih ekonomista — bilo to protivnici iz njihove oblasti ili izvan nje — koji im prebacuju da varvarski raskidaju ono što spada zajedno, stoje ili na istom tlu kao oni, ili ispod njih. Najobičniji je prijekor da su politički ekonomisti razmatrali proizvodnju suviše isključivo kao samosvrhu. Raspodjela je isto toliko važna. Osnovicu ovog prijekora sačinjava upravo predstava ekonomista da raspodjela postoji pored proizvodnje kao samostalna, nezavisna sfera. Ili [im se prebacuje da se] svi momenti ne obuhvataju u njihovom jedinstvu. Kao da ovo raskidanje nije iz stvarnosti prodrlo u udžbenike, nego, obrnuto, iz udžbenika u stvarnost, i kao da se ovdje radi o nekom dijalektičkom izmirenju pojmova, a ne o razjašnjenju realnih odnosa!

a) *Proizvodnja je neposredno i potrošnja*

Dvostruka potrošnja, subjektivna i objektivna: individua koja u proizvođenju razvija svoje sposobnosti takođe ih i izdaje, troši u činu proizvodnje, sasvim onako kao što je prirodno plođenje izvjesna potrošnja životnih snaga. Drugo: potrošnja sredstava za proizvodnju koja se upotrebljavaju i rabate, a djelimično (kao, na primjer, pri sagorijevanju) opet rastavljaju na opšte elemente. Takođe i potrošnja sirovine koja ne zadržava svoj prirodni oblik i svojstvo, nego ovi, naprotiv, bivaju razoreni. Zbog toga je čin same proizvodnje u svima svojim momentima i čin potrošnje. Ali ovo ekonomisti priznaju. Proizvodnju kao neposredno identičnu s potrošnjom, potrošnju kao neposredno podudarnu s proizvodnjom, nazivaju oni *proizvodna potrošnja.* Ova identičnost proizvodnje i potrošnje izlazi na Spinozinu postavku: Determinatio est negatio.[6]

Ali ovo određenje proizvodne potrošnje postavlja se upravo samo zato da bi se potrošnja identična s proizvodnjom rastavila od prave potrošnje, koja se, naprotiv, shvata kao uništavajuća suprotnost proizvodnje. Pogledajmo, dakle, pravu potrošnju.

---

[6] Određivanje je poricanje. — *Prev.*

Potrošnja je neposredno i proizvodnja, kao što je i u prirodi potrošnja elemenata i hemijskih materija proizvodnja biljke. Da, na primjer, u hranjenju, koje je jedan oblik potrošnje, čovjek proizvodi svoje sopstveno tijelo, jasno je. Ali ovo važi i za svaku drugu vrstu potrošnje koja na ovaj ili onaj način sa izvjesne strane proizvodi čovjeka. Potrošna proizvodnja. Ali, kaže ekonomija, ova s potrošnjom identična proizvodnja jeste druga proizvodnja, koja proizlazi iz uništenja prvog proizvoda. U prvoj se proizvođač pretvorio u stvar, u drugoj se stvar koju je on napravio pretvara u ličnost. Prema tome, ova potrošna proizvodnja — iako sačinjava neposredno jedinstvo između proizvodnje i potrošnje — bitno se razlikuje od prave proizvodnje. Neposredno jedinstvo u kome se proizvodnja poklapa s potrošnjom, a potrošnja s proizvodnjom, ne ukida njihovo neposredno dvojstvo.

Proizvodnja je, prema tome, neposredno potrošnja, potrošnja je neposredno proizvodnja. Svaka je neposredno svoja suprotnost. Ali se u isti mah među njima vrši jedno posredničko kretanje. Proizvodnja posreduje potrošnju, kojoj stvara materijal, kojoj bi bez nje nedostajao predmet. Ali potrošnja posreduje proizvodnju, pošto tek ona proizvodima stvara subjekat za koji oni i jesu proizvodi. Proizvod dobija posljednji finish[7] tek u potrošnji. Željeznica na kojoj se ne vrši vožnja, koja se, dakle, ne rabati, ne troši, jeste željeznica samo δυνάμει[8], ne i stvarno. Bez proizvodnje nema potrošnje; ali i bez potrošnje nema proizvodnje, jer bi proizvodnja tada bila bez svrhe. Potrošnja proizvodi proizvodnju dvostruko: 1) time što proizvod tek u potrošnji postaje stvarni proizvod. Na primjer, neka haljina postaje stvarno haljina tek činom nošenja; kuća koja nije nastanjena nije doista stvarna kuća; dakle, kao proizvod, za razliku od prirodnog predmeta, potvrđuje se, *postaje* proizvod tek u potrošnji. Tek potrošnja, uništavajući proizvod, daje ovome finishing stroke;[9] jer proizvod je proizvodnja ne samo kao djelatnost pretvorena u stvar, nego samo kao predmet za aktivni subjekt, 2) time što potrošnja stvara po-

[7] Dovršenost. — *Prev.*
[8] U mogućnosti. — *Prev.*
[9] Posljednji udarac čekićem. — *Prev.*

trebu *nove* proizvodnje, dakle onaj idealni unutrašnji motiv proizvodnje koji je njena pretpostavka. Potrošnja stvara pobudu proizvodnji; ona stvara i predmet koji je u proizvodnji aktivan kao elemenat koji određuje svrhu. Ako je jasno da proizvodnja pruža potrošnji predmet spolja, onda je otuda isto toliko jasno da potrošnja *postavlja* predmet proizvodnji *idealno*, kao unutrašnju sliku, kao potrebu, kao pobudu i kao svrhu. Ona stvara predmete potrošnje u još subjektivnijoj formi. Bez potrebe nema proizvodnje. A potrošnja reprodukuje potrebu.

Ovome od strane proizvodnje odgovara da proizvodnja

1) Pruža potrošnji materijal, predmet. Potrošnja bez predmeta nije potrošnja; dakle, u ovom pogledu proizvodnja proizvodi potrošnju.

2) Ali proizvodnja ne stvara potrošnji samo predmet. Ona potrošnji daje i njenu određenost, njen karakter, njen finish. Isto onako kao što je potrošnja dala proizvodu njegov finish kao proizvodu, proizvodnja daje potrošnji njen finish. *Stvar stoji tako* da predmet nije neki predmet uopšte, već je određeni predmet koji se mora potrošiti na određeni način, a i ovaj način posreduje opet sama proizvodnja. Glad je glad, ali glad koja se utoljava kuvanim mesom pomoću noža i viljuške drukčija je od gladi koja pomoću ruke, nokata i zuba guta sirovo meso. Stoga proizvodnja ne proizvodi samo predmet potrošnje, nego i način potrošnje, ne proizvodi je, dakle, samo objektivno nego i subjektivno. Proizvodnja, dakle, stvara potrošača.

3) Proizvodnja ne dostavlja samo materijal potrebi, nego i potrebu materijalu. Kad potrošnja iziđe iz svoje prve prirodne sirovosti i neposrednosti — a i samo ostajanje u njoj još bi bilo rezultat proizvodnje koja ne može da se makne iz prirodne sirovosti — onda je ona čak i kao pobuda posredovana predmetom; potreba koju ona za njim osjeća stvara se posmatranjem tog predmeta. Umjetnički predmet — a tako i svaki proizvod — stvara publiku koja ima smisla za umjetnost i koja umije da uživa u lijepom. Otuda proizvodnja ne proizvodi samo predmet za subjekat,

već i subjekat za predmet. Otuda proizvodnja proizvodi potrošnju: 1) stvarajući materijal za nju; 2) određujući način potrošnje; 3) stvarajući u potrošaču kao potrebu one proizvode koje je tek ona stvorila kao predmet. Ona, dakle, proizvodi predmet potrošnje, način potrošnje, pobudu potrošnje. Isto tako potrošnja proizvodi *sklonost* proizvođača, podstičući u njemu potrebu koja određuje svrhu.

Identičnosti između potrošnje i proizvodnje pojavljuju se, prema tome, trostruko:

1) *Neposredna identičnost:* proizvodnja je potrošnja; potrošnja je proizvodnja. Potrošna proizvodnja. Proizvodna potrošnja. Ekonomisti nazivaju jedno i drugo proizvodnom potrošnjom. Ali prave još jednu razliku. Prva figuriše kao reprodukcija; druga kao proizvodna potrošnja. Sva istraživanja o prvoj jesu istraživanja o proizvodnom i neproizvodnom radu; o drugoj su to istraživanja o proizvodnoj i neproizvodnoj potrošnji.

2) Da se svaka pojavljuje kao sredstvo one druge; da je posredovana njome, što se izražava kao njihova uzajamna zavisnost; kretanje kojim se dovode u uzajamni odnos i pojavljuju kao neophodne jedna za drugu, a ipak još ostaju spoljašnje jedna drugoj. Proizvodnja stvara materijal kao spoljašnji predmet za potrošnju; potrošnja stvara potrebu kao unutrašnji predmet, kao svrhu za proizvodnju. Bez proizvodnje nema potrošnje; bez potrošnje nema proizvodnje. Ovo figuriše u ekonomiji u mnogo oblika.

3) Proizvodnja nije samo neposredno potrošnja, a potrošnja neposredno proizvodnja; niti je proizvodnja samo sredstvo za potrošnju, a potrošnja svrha za proizvodnju, tj. da jedna drugoj pruža njen predmet, proizvodnja potrošnji spoljašnji, a potrošnja proizvodnji zamišljeni; nego svaka od njih nije samo neposredno ona druga, niti samo posreduje drugu, nego svaka od njih, izvršujući sebe, stvara drugu, sebe kao drugu. Potrošnja izvršuje čin proizvodnje tek time što dovršava proizvod kao proizvod, što ga razara, što mu uništava samostalni oblik stvari, time što potrebom ponavljanja podiže na stepen umješnosti onu sklonost koja se razvila u prvom činu proizvodnje; ona, dakle, nije samo završni čin kojim proizvod postaje proizvod, nego i čin kojim proizvođač postaje proizvođač. S druge strane, proiz-

vodnja proizvodi potrošnju stvarajući određeni način potrošnje, a zatim time što stvara draž potrošnje, samu sposobnost potrošnje kao potrebu. Ova posljednja identičnost, određena pod 3), u ekonomiji se mnogostruko razjašnjava u odnosu tražnje i ponude, predmetâ i potrebâ, potrebâ koje je stvorilo društvo i prirodnih potreba.

Prema tome, za nekog hegelovca nije ništa prostije nego da proizvodnju i potrošnju stavi kao identične. A to su i uradili ne samo socijalistički beletristi, nego i sami prozaični ekonomisti, na primjer Say u ovom obliku: ako se posmatra neki narod, njegova proizvodnja je njegova potrošnja. Ili čovječanstvo in abstracto.[10] Storch je dokazao Sayu da nije u pravu, pošto neki narod, na primjer, ne troši čisto svoj proizvod, već stvara i sredstva za proizvodnju itd., stalni kapital itd. Osim toga, posmatrati društvo kao *jedan* jedini subjekt, znači posmatrati ga pogrešno, — spekulativno. Kod jednog subjekta proizvodnja i potrošnja pojavljuju se kao momenti jednog čina. Najvažnije je tu sad istaknuto, naime da se proizvodnja i potrošnja, ako se posmatraju kao djelatnosti jednog subjekta ili pojedinih individua, svakako pojavljuju kao momenti procesa u kome je proizvodnja stvarna polazna tačka, pa zato i dominantni momenat. Sama potrošnja kao nužda, kao potreba, jeste unutrašnji momenat *proizvodne* djelatnosti; ali ova posljednja je polazna tačka realizacije; a otud i momenat koji dominira tom realizacijom, čin u kome čitav proces ponovo počinje da teče. Individua proizvodi neki predmet i potrošnjom tog predmeta vraća se opet u sebe, ali kao proizvodna individua i kao individua koja samu sebe reprodukuje. Tako se potrošnja pojavljuje kao momenat proizvodnje.

U društvu, međutim, proizvođačev odnos prema proizvodu, čim je ovaj gotov, jeste spoljašnji odnos, a vraćanje proizvoda subjektu zavisi od njegovih odnosa prema drugim individuama. On ne postaje gospodar proizvoda neposredno. Njemu neposredno prisvajanje ovoga i nije svrha kad proizvodi u društvu. Između proizvođača i proizvoda stupa *ras-*

---

[10] Uopšte. — *Prev.*

podjela, koja pomoću društvenih zakona određuje njegov udio u svijetu proizvoda, dakle stupa između proizvodnje i potrošnje.

Pa da li raspodjela stoji kao samostalna sfera pored proizvodnje, i izvan nje?

b) *Proizvodnja i raspodjela*

1) Ako razgledamo obične političke ekonomije, mora nam prvo pasti u oči da se u njima sve postavlja dvostruko. Na primjer, u raspodjeli figurišu zemljišna renta, najamnina, kamata i profit, dok u proizvodnji figurišu zemlja, rad i kapital kao agenti proizvodnje. U pogledu kapitala jasno je već unaprijed da je postavljen dvostruko, 1) kao agent proizvodnje; 2) kao izvor prihoda: kao određujući i u isto vrijeme određeni oblik raspodjele. Stoga kamata i profit figurišu takođe kao takvi u proizvodnji, ukoliko su oblici u kojima se kapital povećava, raste, dakle kao momenti proizvodnje samog kapitala. Kamata i profit kao oblici raspodjele pretpostavljaju kapital kao agenta proizvodnje. Oni su načini raspodjele koji imaju za pretpostavku kapital kao agenta proizvodnje. Oni su isto tako načini reprodukcije kapitala.

Isto tako najamnina je najamni rad posmatran pod drugom rubrikom: određenost koju rad ima ovdje kao agent proizvodnje pojavljuje se kao odredba raspodjele. Kada rad ne bi bio određen kao najamni rad, ne bi se način na koji on učestvuje u proizvodima pojavljivao kao najamnina, kao, na primjer, u sistemu ropstva. Naposljetku, zemljišna renta, da odmah uzmemo najrazvijeniji oblik raspodjele u kome zemljišna svojina učestvuje u proizvodima, ima za pretpostavku krupnu zemljišnu svojinu (u stvari krupnu zemljoradnju) kao agenta proizvodnje, a ne prosto zemlju, kao što ni najamnina nema za pretpostavku prosto rad. Zbog toga se odnosi i načini raspodjele pojavljuju samo kao naličje agenata proizvodnje. Neka individua koja u obliku najamnog rada učestvuje u proizvodnji, učestvuje u obliku najamnine u proizvodima, rezultatima proizvodnje. Struktura raspodjele potpuno je određena strukturom proizvod-

nje. Sama raspodjela je proizvod proizvodnje, ne samo po predmetu, zato što se samo rezultati proizvodnje mogu raspodjeljivati, nego i po obliku, zato što određeni način učešća u proizvodnji određuje naročite oblike raspodjele, oblik u kome se učestvuje u raspodjeli. Čista je iluzija stavljati zemlju u proizvodnju, zemljišnu rentu u raspodjelu itd.

Zbog toga su ekonomisti kao Ricardo, kojima je najviše prebacivano da imaju u vidu samo proizvodnju, odredili isključivo raspodjelu kao predmet ekonomije, jer su oblike raspodjele instinktivno uzimali kao najodređeniji izraz u kome se u datom društvu fiksiraju agenti proizvodnje.

Prema pojedinačnoj individui, raspodjela se, naravno, pojavljuje kao društveni zakon koji uslovljava njeno mjesto u proizvodnji u čijem okviru ona proizvodi, dakle tako da prethodi proizvodnji. Od samog početka individua nema kapitala, nema zemljišne svojine. Ona je od rođenja upućena na najamni rad društvenom raspodjelom. Ali sama ova upućenost jeste rezultat (toga) što kapital i zemljišna svojina postoje kao samostalni agenti proizvodnje.

Posmatrajući cijela društva, čini se da raspodjela još sa jedne strane prethodi proizvodnji i nju određuje; tako reći kao preekonomska činjenica. Neki osvajački narod podijeli zemlju među osvajače i nametne na taj način određenu raspodjelu i oblik zemljišne svojine; uslijed toga od određuje proizvodnju. Ili on pretvori osvojeni narod u roblje i na taj način učini robovski rad osnovicom proizvodnje. Ili neki narod razbije revolucijom krupnu zemljišnu svojinu u parcele; dakle, ovom novom raspodjelom daje proizvodnji nov karakter. Ili zakonodavstvo ovjekovječi zemljišnu svojinu u izvjesnim porodicama, ili podijeli rad kao nasljednu privilegiju pa ga na taj način fiksira kastinski. U svima tim slučajevima, a svi su oni istorijski, čini se da raspodjela ne dobija svoju strukturu i određenost od proizvodnje, već proizvodnja od raspodjele.

U najpovršnijem shvatanju raspodjela se pojavljuje kao raspodjela proizvoda, pa je tako još više udaljena i quasi[11] samostalna prema proizvodnji. Ali prije no što je raspodjela

---

[11] Tako reći. — *Prev.*

proizvoda, ona je: 1) raspodjela oruđa za proizvodnju i 2) — što je samo dalja odredba istog odnosa — raspodjela članova društva među različne vrste proizvodnje. (Podređivanje individua pod određene odnose proizvodnje.) Raspodjela proizvodâ očevidno je samo rezultat ove raspodjele koja je uključena u samom procesu proizvodnje i koja određuje strukturu proizvodnje. Posmatrati proizvodnju ne uzimajući u obzir ovu raspodjelu koja je u njoj uključena predstavlja, očigledno, šuplju apstrakciju, dok je, obrnuto, raspodjela proizvodâ sama po sebi data ovom raspodjelom koja od samog početka sačinjava jedan momenat proizvodnje. Ricardo, kome je bilo stalo do toga da modernu proizvodnju shvati u njenoj određenoj društvenoj strukturi i koji je par excellence[12] ekonomist proizvodnje, upravo zbog toga *ne* proglašava proizvodnju već raspodjelu glavnom temom moderne ekonomije. A otud opet potiče besmislica ekonomista koji proizvodnju izlažu kao vječnu istinu, dok istoriju progone u oblast raspodjele.

Kakav odnos zauzima prema proizvodnji ova raspodjela koja određuje samu proizvodnju, jeste, očigledno, pitanje koje spada u okvir same proizvodnje. Ako bi neko rekao da bar tada, pošto je proizvodnja zavisna od izvjesne raspodjele oruđa za proizvodnju, raspodjela u ovom značenju prethodi proizvodnji, da sačinjava njenu pretpostavku, onda na to treba odgovoriti da proizvodnja ima doista takve uslove i pretpostavke koji su momenti raspodjele. U samom početku ovi momenti mogu izgledati samonikli. Sam proces proizvodnje pretvara ih iz samoniklih u istorijske, pa ako se za neki period pokazuje kao prirodna pretpostavka proizvodnje, za neki drugi period bili su njen istorijski rezultat. Oni se stalno mijenjaju u okviru same proizvodnje. Na primjer, primjena mašina mijenja raspodjelu kako oruđa za proizvodnju, tako i proizvodâ. Sama moderna krupna zemljišna svojina jeste rezultat kako moderne trgovine i industrije, tako i primjene ove posljednje na zemljoradnju.

Sva gore nabačena pitanja svode se u posljednjoj instanci na to kako opšteistorijski uslovi intervenišu u pro-

---

[12] U prvom redu. — *Prev.*

izvodnji i kakav je njen odnos prema istorijskom kretanju uopšte. Ovo pitanje očevidno spada u raspravljanje i izlaganje same proizvodnje.

Međutim, u onom trivijalnom obliku u kome su gore nabačena, može se s njima raščistiti po isto tako kratkom postupku. Pri svima osvajanjima moguće su tri stvari. Osvajački narod podvrgne osvojeni narod svome načinu proizvodnje (na primjer u ovom vijeku Englezi u Irskoj, djelimično u Indiji); ili ostavi stari način proizvodnje i zadovolji se dankom (na primjer Turci i Rimljani); ili nastupi uzajamni uticaj kojim nastane nešto novo, neka sinteza (djelimično u osvojenjima Germana). U svima ovim slučajevima način proizvodnje, bilo osvajača, bilo osvojenog naroda, bilo onaj koji proiziđe iz stapanja oba načina, određuju novu raspodjelu koja nastupa. Tako je ova, mada se pojavljuje kao pretpostavka za nov period proizvodnje, i sama opet proizvod proizvodnje, ne samo uopšte istorijske proizvodnje već određenje istorijske proizvodnje.

Pustošeći Rusiju, Mongoli su, na primjer, radili saobrazno svojoj proizvodnji, gajenju stoke, za koju su velike, nenastanjene površine glavni uslov. Germanski varvari, za koje je tradicionalna proizvodnja bila zemljoradnja sa neslobodnim ljudima i izolovan život na selu, mogli su utoliko lakše da podvrgnu rimske provincije tim uslovima što je koncentracija zemljišne svojine, koja je u ovima bila izvršena, već sasvim bila srušila starije odnose u zemljoradnji.

Tradicionalno je shvatanje da se u izvjesnim periodima živjelo samo od pljačke. Ali da bi se moglo pljačkati, mora da postoji nešto za pljačkanje, dakle proizvodnja. A i sama vrsta pljačke opet je određena vrstom proizvodnje. Neka stockjobbing nation[13] ne može se pljačkati [na isti način] kao neka nacija govedara.

Kad se pljačka rob, neposredno se pljačka oruđe za proizvodnju. Ali ta proizvodnja zemlje za koju je on opljačkan mora da bude tako organizovana da dopušta robovski rad ili se (kao u Južnoj Americi itd.) mora stvoriti način proizvodnje koji odgovara robovskom radu.

---

[13] Nacija berzanskih špekulanata. — *Prev.*

Zakoni mogu neko sredstvo za proizvodnju, na primjer zemlju, ovjekovječiti u izvjesnim porodicama. Ovi zakoni dobijaju ekonomski značaj samo ako je krupna zemljišna svojina u skladu s društvenom proizvodnjom, kao, na primjer, u Engleskoj. U Francuskoj je vođena sitna zemljoradnja uprkos krupnoj zemljišnoj svojini, zbog čega je revolucija ovu i razbila. Ali ovjekovječenje parcelne svojine, na primjer putem zakona? Uprkos tim zakonima, svojina se opet koncentriše. Uticaj zakonâ u pravcu održavanja odnosa raspodjele, a time i njihovo djejstvo na proizvodnju, treba posebno odrediti.

c) *Naposljetku razmjena i promet*

Sam promet je samo određeni momenat razmjene ili i razmjena posmatrana u svojoj cjelokupnosti, ukoliko je *razmjena* samo momenat koji posreduje između proizvodnje i njome određene raspodjele, s jedne strane, i potrošnje, s druge strane; ali ukoliko se potrošnja i sama pojavljuje kao momenat proizvodnje, očigledno je i razmjena obuhvaćena u proizvodnji kao momenat.

Jasno je, prvo, da razmjena djelatnosti i sposobnosti koja se vrši u samoj proizvodnji neposredno pripada njoj i nju u suštini sačinjava. Drugo, to isto važi za razmjenu proizvoda, ukoliko je ona sredstvo za izradu gotovog proizvoda namijenjenog neposrednoj potrošnji. Utoliko je sama razmjena čin obuhvaćen u proizvodnji. Treće, takozvana exchange[14] između dealers[15] i dealers isto je tako po svojoj organizaciji potpuno određena proizvodnjom kao i sama proizvodeća djelatnost. Kao nezavisna pored proizvodnje, indiferentna prema njoj, razmjena se pojavljuje samo u posljednjem stadijumu, kad se proizvod razmjenjuje neposredno za potrošnju. Ali 1) nema razmjene bez podjele rada, pa bila ova samonikla ili već i sama istorijski rezultat; 2) privatna razmjena ima za pretpostavku privatnu proizvodnju; 3) intenzivnost razmjene, kao i njena ekspanzija, kao

---

[14] Razmjena. — *Prev.*

[15] Proizvođača robe. — *Prev.*

i njena vrsta, određene su razvitkom i strukturom proizvodnje. Na primjer, razmjena između grada i sela; razmjena na selu, u gradu itd. Tako se razmjena pojavljuje u svima svojim momentima ili kao direktno obuhvaćena u proizvodnji ili određena njome.

Rezultat do kojega dolazimo nije da su proizvodnja, raspodjela, razmjena i potrošnja identične, već da sve one sačinjavaju članove jedne cjelokupnosti, razlike u okviru jednog jedinstva. Proizvodnja dominira kako nad samom sobom u suprotnoj odredbi proizvodnje, tako i nad ostalim momentima. Od nje proces počinje stalno iznova. Da razmjena i potrošnja ne mogu da budu dominantne, jasno je samo po sebi. Isto važi i za raspodjelu kao raspodjelu proizvoda. A kao raspodjela agenata proizvodnje ona je sama momenat proizvodnje. Prema tome, određena proizvodnja određuje određenu potrošnju, raspodjelu, razmjenu, *određene međusobne odnose ovih različitih momenata*. Na svaki način, i proizvodnju *u njenom jednostranom obliku* određuju, sa svoje strane, drugi momenti. Na primjer kad se proširi tržište, tj. sfera razmjene, proizvodnja raste u obimu i dublje se diferencira. S promjenom raspodjele mijenja se proizvodnja; na primjer koncentracijom kapitala, različitom raspodjelom stanovništva na grad i selo itd. Naposljetku, potrebe potrošnje određuju proizvodnju. Vrši se međusobni uticaj između različitih momenata. To se događa kod svake organske cjeline.

3. METOD POLITIČKE EKONOMIJE

Kada datu zemlju posmatramo sa stanovišta političke ekonomije počinjemo s njenim stanovništvom, njegovom podjelom na klase, gradom, selom. morem, različnim granama proizvodnje, izvozom i uvozom, godišnjom proizvodnjom i potrošnjom, robnim cijenama itd.

Izgleda da je ispravno početi s realnim i konkretnim, sa stvarnom pretpostavkom, dakle, na primjer, u ekonomiji sa stanovništvom, koje je osnova i subjekat čitavog društvenog čina proizvodnje. Međutim, pri bližem posmatranju, to se pokazuje kao pogrešno. Stanovništvo je apstrak-

cija ako izostavim, na primjer, klase iz kojih je sastavljeno. Ove klase su, opet, prazna riječ ako ne poznajem elemente na kojima one počivaju, na primjer najamni rad, kapital itd. Ovi, opet, imaju za pretpostavku razmjenu, podjelu rada, cijene itd. Kapital, na primjer, nije ništa bez najamnog rada, bez vrijednosti, novca, cijene itd. Počnem li, dakle, sa stanovništvom, bila bi to haotična predstava cjeline i ja bih bližim određivanjem dolazio analitičkim putem na sve jednostavnije pojmove; od zamišljenog konkretnog na sve mršavija apstrakna, dok ne bih dospio do najjednostavnijih odredaba. Odatle bih morao krenuti natrag, dok opet ne bih stigao do stanovništva, ali ovog puta ne kao haotične predstave cjeline, već kao bogate cjelokupnosti mnogih odredaba i odnosa. Onaj prvi put jeste put kojim je ekonomija istorijski pošla u svom postanku. Ekonomisti XVII vijeka, na primjer, uvijek počinju od žive cjeline, stanovništva, nacije, države, više država itd., ali uvijek svršavaju time što putem analize iznađu neke određujuće apstraktne, opšte odnose, kao podjelu rada, novac, vrijednost itd. Čim su ovi pojedinačni momenti bili više ili manje fiksirani i apstrahovani, počeli su nicati ekonomski sistemi koji se od jednostavnog, kao rad, podjela rada, potreba, prometna vrijednost, penju do države, razmjene među nacijama i svjetskog tržišta. Očito je da je ovaj drugi metod naučno ispravan. Konkretno je konkretno zato što je ono sjedinjenje mnogih odredaba, dakle jedinstvo mnogostrukog. Zbog toga se ono u mišljenju pojavljuje kao proces sjedinjenja, kao rezultat, ne kao polazna tačka, mada ono jeste stvarna polazna tačka, pa uslijed toga i polazna tačka opažanja i predstave. Onim prvim putem bila je puna predstava rasplinjena u apstraktnu odredbu; ovim drugim apstraktne odredbe dovode do reprodukovanja konkretnog putem mišljenja. Zbog toga je Hegel pao u iluziju da realno treba shvatiti kao rezultat mišljenja koje se u sebi sjedinjuje, u sebi udubljuje i iz samog sebe kreće, dok je metod penjanja od apstraktnog ka konkretnom samo način pomoću kojega mišljenje prisvaja konkretno, reprodukuje ga kao duhovno konkretno. Ali ni u kom slučaju proces postanja samog konkretnog. Na primjer, najprostija ekonomska kategorija, recimo prometna vrijednost, ima za pretpostavku stanovništvo, stanovništvo koje

proizvodi u određenim odnosima; takođe i izvjesnu vrstu porodice ili opštine ili države itd. Prometna vrijednost nikad ne može postojati osim kao apstraktni, *jednostrani* odnos već date konkretne, žive cjeline. Naprotiv, kao kategorija, prometna vrijednost živi prepotopskim životom. Zbog toga se za svijest — a filozofska svijest je tako određena da je za nju logičko mišljenje stvarni čovjek, a logički shvaćeni svijet tek kao takav stvarni svijet — kretanje kategorija pojavljuje kao stvarni čin proizvodnje — koji, na žalost, dobija podstrek samo spolja — čiji je rezultat svijet; a ovo je — što je opet tautologija — utoliko tačno što je konkretna cjelokupnost kao misleni konkretum, doista proizvod mišljenja, poimanja; ali nikako proizvod pojma koji misli izvan ili iznad opažanja i predstave i koji sam sebe rađa, već proizvod prerade opažanja i predstave u pojmove. Cjelina, kako se pojavljuje u glavi kao mislena cjelina, jeste proizvod glave koja misli, koja prisvaja svijet na jedini način koji joj je moguć, na način koji je drukčiji od umjetničkog, religioznog, praktičnoduhovnog prisvajanja toga svijeta. Realni subjekt produžuje da postoji sve vrijeme izvan glave u svojoj samostalnosti; dokle god se glava odnosi prema njemu samo spekulativno, samo teorijski. Stoga i pri teorijskom metodu predstava mora stalno imati u vidu subjekt, društvo, kao pretpostavku.

Ali zar ove jednostavne kategorije nemaju i neku nezavisnu istorijsku ili prirodnu egzistenciju prije onih konkretnijih? Ça d'epend.[16] Hegel, na primjer, ispravno počinje filozofiju prava s posjedom kao s najjednostavnijim pravnim odnosom subjekta. Ali ne postoji nikakav posjed prije porodice ili prije odnosa gospodstva i potčinjenosti, koji su mnogo konkretniji odnosi. Naprotiv, bilo bi pravilno kazati da postoje porodice, plemenske cjeline, koje još samo *posjeduju*, a nemaju *svojine*. Jednostavnija kategorija pojavljuje se, dakle, kao odnos jednostavnih porodičnih ili plemenskih zajednica prema svojini. U višem društvu ona se pojavljuje kao jednostavniji odnos razvijenije organizacije. Međutim, uvijek je pretpostavljen konkretniji supstrat, čiji je odnos posjed. Moguće je predstaviti sebi pojedinačnog divljaka

[16] Zavisi od prilika. — *Prev.*

koji posjeduje. Ali tada posjed nije pravni odnos. Netačno je da se posjed istorijski razvija u porodicu. Naprotiv, on uvijek pretpostavlja ovu »konkretniju pravnu kategoriju«. Ipak bi tada još uvijek ostalo toliko da su jednostavne kategorije izraz prilika u kojima se nerazvijena konkretnost može realizovati a da još nije postavila mnogostraniji odnos ili mnogostraniju vezu koja je duhovno izražena u konkretnoj kategoriji, dok razvijenija konkretnost zadržava istu kategoriju kao podređen odnos. Novac može postojati i postojao je istorijski prije no što je postojao kapital, prije no što su postojale banke prije no što je postojao najamni rad itd. S te strane može se, dakle, kazati da jednostavnija kategorija može izražavati odnose koji vladaju u nerazvijenijoj cjelini ili podređene odnose neke razvijenije cjeline, [odnose] koji su istorijski već imali egzistenciju prije no što se cjelina razvila u pravcu koji je izražen u konkretnijoj kategoriji. Utoliko bi tok apstraktnog mišljenja, koje se od najjednostavnijeg penje ka složenom, odgovarao stvarnom istorijskom procesu.

S druge strane, može se kazati da ima veoma razvijenih ali istorijski nezrelijih društvenih oblika u kojima imamo najviše oblike ekonomije, na primjer kooperaciju, razvijenu podjelu rada itd., a da ne postoji nikakav novac, na primjer Peru. I kod slovenskih opština novac i razmjena koja ga uslovljava ne pokazuju se ili se malo pokazuju u okviru pojedine opštine, nego na njenoj granici, u saobraćaju s drugima, kao što je i uopšte pogrešno stavljati razmjenu usred opština kao primarno konstitutivni elemenat. Naprotiv, ona se na početku više pokazuje u odnosu jednih opština prema drugima nego li za članove u okviru jedne iste opštine. Dalje: mada novac vrlo rano i svestrano igra izvjesnu ulogu, ipak se on u antičkom svijetu nalazi kao dominantan elemenat samo kod jednostrano određenih nacija, trgovačkih nacija. A čak i u najrazvijenijih naroda antičkog svijeta, kod Grka i Rimljana, njegov puni razvitak, koji je u modernom buržoaskom društvu pretpostavka, pojavljuje se samo u periodu njihovog propadanja. Prema tome, ova sasvim jednostavna kategorija pojavljuje se istorijski u svojoj intenzivnosti tek u najrazvijenijim društvenim prilikama. Nikako ne prožimajući sve ekonomske odnose. Na primjer,

u Rimskoj Imperiji, u vrijeme njenog najvišeg razvitka, naturalni porez i naturalna davanja ostadoše osnovice. Novčani sistem bio je tamo potpuno razvijen u stvari samo u vojsci. On nije nikad obuhvatio cjelinu rada. I tako, mada je jednostavnija kategorija istorijski mogla da postoji prije konkretnije kategorije, ona može u svom punom intenzivnom i ekstenzivnom razvitku da pripada upravo samo složenijim oblicima društva, dok je konkretnija bila potpunije razvijena u nekom manje razvijenom obliku društva.

Rad izgleda kao sasvim jednostavna kategorija. I predstava o njemu u toj opštosti — kao o radu uopšte — prastara je. Pa ipak, shvaćen ekonomski u ovoj jednostavnosti, »rad« je kategorija isto toliko moderna koliko i odnosi koji rađaju tu jednostavnu apstrakciju. Monetarni sistem, na primjer, postavlja bogatstvo još sasvim objektivno, kao stvar izvan sebe u novcu. Bio je veliki napredak prema ovakvom gledištu kada je manufakturni ili komercijalni sistem stavio izvor bogatstva iz predmeta u subjektivnu djelatnost — u trgovački ili manufakturni rad [—], a ipak još uvijek shvatao tu djelatnost samo u njenoj ograničenosti, kao djelatnost koja pravi novac. Prema ovom sistemu, (napredak je) fiziokratski sistem, koji postavlja određen oblik rada — zemljoradnju — kao rad koji stvara bogatstvo, a sam objekat ne više prerušen u novac, već kao proizvod uopšte, kao opšti rezultat rada. Ipak ovaj proizvod, saobrazno ograničenom karakteru djelatnosti, još uvijek je proizvod određen prirodom, proizvod zemljoradnje, proizvod zemlje par excellence.

Ogroman napredak načinio je Adam Smith što je odbacio svaku određenost djelatnosti koja stvara bogatstvo — [stavivši na to mjesto] prosto-naprosto rad, ni manufakturni, ni trgovački, ni poljoprivredni rad, već i ovaj i onaj. A sa apstraktnom opštosti ove djelatnosti koja stvara bogatstvo [pojavljuje se] i opštost predmeta određenog kao bogatstvo, proizvod uopšte, ili opet rad uopšte, ali kao minuli, opredmećen rad. Koliko je ovaj prelaz bio težak i velik, vidi se iz toga što je i sam Adam Smith s vremena na vrijeme opet padao u fiziokratski sistem. Moglo bi izgledati da je time nađen samo apstraktan izraz za najjednostavniji i prastari odnos u kome ljudi — bilo u kom obliku društva — istu-

paju kao proizvođači. To je, s jedne strane, tačno. S druge strane, — nije. Ravnodušnost prema određenoj vrsti rada pretpostavlja veoma razvijenu cjelokupnost stvarnih vrsta rada, od kojih više ni jedna ne gospodari nad svima. Najopštije apstrakcije uopšte i postaju samo pri najbogatijem konkretnom razvitku, u kome se jedno pojavljuje kao zajedničko mnogima, kao svima opšte. Tada prestaje mogućnost da se ono zamišlja jedino u posebnom obliku. S druge strane, ova apstrakcija rada uopšte nije samo duhovni rezultat neke konkretne cjelokupnosti radova. Ravnodušnost prema određenom radu odgovara obliku društva u kome individue s lakoćom prelaze s jednog rada na drugi, pa im je određena vrsta rada slučajna i zato indiferentna. Tu je rad ne samo u kategoriji, nego i u stvarnosti postao sredstvo za stvaranje bogatstva uopšte i prestao je da kao odredba bude srasten sa individuama u nekoj posebnosti. Takvo je stanje najrazvijenije u najmodernijem obliku postojanja buržoaskih društava — u Sjedinjenim Državama. Tek tu apstrakcija kategorije »rad«, »rad uopšte« rad sans phrase, polazna tačka moderne ekonomije, postaje praktično istinita. Prema tome, najjednostavnija apstrakcija, koju moderna ekonomija stavlja na čelo i koja izražava prastari odnos koji važi za sve društvene oblike, pojavljuje se kao praktično istinita u toj apstrakciji ipak samo kao kategorija najmodernijeg društva. Moglo bi se kazati da se ono što se u Sjedinjenim Državama javlja kao istorijski proizvod — ova ravnodušnost prema određenom radu — kod Rusa, na primjer, pojavljuje kao urođena sklonost. Ali je vraška razlika da li varvari imaju sklonost da budu upotrijebljeni za sve, ili civilizovani ljudi sami sebe upotrebljavaju za sve. A onda, ovoj ravnodušnosti prema određenosti rada kod Rusa odgovara tradicionalna prikovanost za neki određeni rad iz kojega ih izbacuju samo uticaji spolja.

Ovaj primjer rada ubjedljivo pokazuje kako su čak i najapstraktnije kategorije, uprkos tome što — baš zbog svoje apstraktnosti — važe za sve epohe, u samoj određenosti ove apstraktnosti isto toliko proizvod istorijskih prilika i da u punoj mjeri važe samo za te prilike i u njihovom okviru.

Buržoasko društvo je najrazvijenija i najraznolikija istorijska organizacija proizvodnje. Stoga kategorije koje izražavaju njegove odnose, razumijevanje njegove strukture, daju u isto vrijeme uvid u strukturu i odnose proizvodnje svih onih preživjelih društvenih oblika čijim se ruševinama i elementima ono izgradilo, od kojih se u njemu djelimice još povlače nesavladani ostaci, dok su se djelimice puki nagovještaji razvili u izrađena značenja itd.: anatomija čovjeka ključ je za anatomiju majmuna. Nasuprot tome, u nižim životinjskim vrstama mogu se nagovještaji ka nečem višem razumjeti samo ako je to više već poznato. Tako buržoaska ekonomija daje ključ za antičku itd. Ali nikako na način ekonomista koji brišu sve istorijske razlike i u svima društvenim oblicima vide buržoaski oblik. Danak, desetak itd. mogu se razumjeti kad se poznaje zemljišna renta. Ali se oni ne smiju identifikovati. Pošto je, dalje, buržoasko društvo samo antagonistički oblik razvitka, to će se u njemu odnosi ranijih oblika često moći da nađu samo sasvim zakržljali ili čak prerušeni, na primjer, opštinska svojina. Stoga, ako je istina da kategorije buržoaske ekonomije sadrže istinu za sve druge društvene oblike, treba to uzeti samo cum grano salis.[17] One mogu da ih sadrže razvijene, zakržljale, karikirane itd., uvijek sa bitnom razlikom. Takozvani istorijski razvitak počiva uopšte na tome što posljednji oblik smatra prošle oblike kao stepenice ka samom sebi, pa pošto je on rijetko, i to pod sasvim određenim uslovima, sposoban da kritikuje samog sebe — ovdje naravno nije riječ o takvim istorijskim periodima koji sami sebi izgledaju kao doba rasula — to ih on uvijek shvata jednostrano. Hrišćanska religija bila je sposobna da doprinese objektivnom razumijevanju ranijih mitologija čim je njena samokritika bila do izvjesnog stepena, tako reći δυναμει,[18] gotova. Tako je buržoaska ekonomija došla do razumijevanja feudalnog antičkog i orijentalnog društva čim je započela samokritika buržoaskog društva. Ukoliko se buržoaska ekonomija, mitologizirajući, nije čisto identifikovala s prošlošću, njena kritika ranijeg [društva], osobito feudalnog s kojim je još imala

[17] Sa zrncem soli, tj. u ograničenom značenju. — *Prev.*

[18] U mogućnosti potencijalno. — *Prev.*

direktno da se bori, ličila je na kritiku koju je hrišćanstvo vršilo nad paganstvom ili protestanstvo nad katoličanstvom.

Kao uopšte u svakoj istorijskoj, socijalnoj nauci, tako i pri izlaganju ekonomskih kategorija treba uvijek imati na umu da je subjekat, u našem slučaju moderno buržoasko društvo, dat i u stvarnosti i u glavi, te da zbog toga kategorije izražavaju oblike postojanja, odredbe egzistencije, često samo pojedine strane ovog određenog društva, ovog subjekta, i da ono stoga i *u naučnom pogledu* ne počinje tek tamo gdje se o njemu govori *kao o takvome*. Ovo treba imati na umu, jer to odmah pruža odlučujuće uputstvo za raspored. Na primjer, ništa ne izgleda prirodnije nego početi sa zemljišnom rentom, sa zemljišnom svojinom, jer je ova vezana za zemlju, izvor svake proizvodnje i svake egzistencije i za prvi oblik proizvodnje svih donekle učvršćenih društava — zemljoradnju. Ali ništa ne bi bilo pogrešnije od toga. U svima društvenim oblicima postoji određena proizvodnja koja određuje rang i uticaj svima ostalim i čiji odnosi zbog toga određuju rang i uticaj svima ostalim. Ovo je opšte osvjetljenje, u koje se utapaju sve ostale boje i koje ih modifikuje u njihovoj posebnosti. To je naročiti etar, koji određuje specifičnu težinu svakoj egzistenciji koja se u njemu istakne. Na primjer, kod pastirskih naroda. (Narodi koji su samo lovci i ribari leže izvan tačke od koje počinje pravi razvitak.) Kod njih dolazi do izvjesnog, sporadičkog oblika zemljoradnje. Time je određena i zemljišna svojina. Ona je zajednička i zadržava taj oblik više ili manje, već prema tome da li se ti narodi više ili manje još drže svojih tradicija, na primjer opštinska svojina kod Slovena. Kod naroda sa sjedelačkom zemljoradnjom — već samo to sjedelaštvo je veliki napredak — gdje zemljoradnja prevlađuje, kao što je u antičkom i u feudalnom društvu, imaju čak i industrija i njena organizacija, kao i oblici svojine koji joj odgovaraju, više ili manje zemljovlasnički karakter; ili [društvo] potpuno zavisi od nje, kao kod starih Rimljana, ili u gradu i u njegovim odnosima podražava seosku organizaciju, kao u srednjem vijeku. Sam kapital u srednjem vijeku — ukoliko nije čisto novčani kapital — kao tradicionalni zanatski alat itd. itd., ima taj zemljovlasnički karakter. U buržoaskom društvu stvar je obrnuta. Zemljoradnja postaje sve

više samo jedna grana industrije i potpuno je pod vlašću kapitala. Isto tako i zemljišna renta. U svima oblicima u kojima vlada zemljišna svojina preovlađuje još prirodni odnos. U onima u kojima vlada kapital — prevlađuje elemenat stvoren društveno, istorijski. Zemljišna renta ne može se razumjeti bez kapitala. Ali kapital može bez zemljišne rente. Kapital je ekonomska sila buržoaskog društva koja svim vlada. On mora sačinjavati i polaznu i završnu tačku, i mora se izložiti prije zemljišne svojine. Pošto jedno i drugo bude odvojeno razmotreno, moraće se razmatrati njihov uzajamni odnos.

Bilo bi, dakle, nedopušteno i pogrešno iznositi ekonomske kategorije onim redom u kome su istorijski bile određujuće. Naprotiv, njihov redoslijed određen je odnosom koji one imaju, jedna prema drugoj, u buržoaskom društvu i koji je upravo obrnut od onoga što se pojavljuje kao njihov prirodni odnos ili što odgovara redu istorijskog razvitka. Ne radi se o mjestu koje ekonomski odnosi istorijski zauzimaju u uzastopnom slijedovanju različitih društvenih oblika. Još manje o njihovom redoslijedu »u ideji« (Proudhon) (jednoj izopačenoj predstavi istorijskog kretanja). Radi se o njihovoj strukturi u modernom buržoaskom društvu.

Čistota (apstraktna određenost) u kojoj se trgovački narodi — Feničani, Kartaginjani — pojavljuju u Starom svijetu data je upravo prevlađivanjem samih zemljoradničkih naroda. Kapital kao trgovinski ili novčani kapital pojavljuje se u toj apstraktnosti upravo tamo gdje kapital još nije vladajući elemenat društva. Lombarđani i Jevreji zauzimaju isto mjesto prema srednjovjekovnim društvima koja se bave zemljoradnjom.

Kao što jedan primjer različitog položaja koji na različitim stupnjevima društva zauzimaju iste kategorije: jedan od posljednjih oblika buržoaskog društva: *joint-stockcompanies.*[19] Ali ona se pojavljuju i u njegovom početku u vidu velikih privilegovanih i monopolom snabdjevenih trgovačkih kompanija.

[19] Akcionarska društva. — *Prev.*

I sam pojam nacionalnog bogatstva uvlači se kod ekonomista XVII vijeka tako — a ova predstava produžuje da živi djelimično i kod ekonomista XVIII vijeka — da se bogatstvo stvara samo za državu, a da njena moć stoji u srazmjeri prema tom bogatstvu. Bio je to još nesvjesno licemjerni oblik u kome su se samo bogatstvo i njegovo proizvođenje oglašavali kao svrha modernih država, a ove samo još smatrale kao sredstvo za proizvođenje bogatstva.

Jasno je da raspored treba načiniti tako da budu izložene 1) opšte apstraktne odredbe, koje uslijed toga više ili manje pripadaju svima društvenim oblicima, ali u gore objašnjenom smislu. 2) kategorije koje sačinjavaju unutrašnju strukturu buržoaskog društva i na kojima počivaju osnovne klase. Kapital, najamni rad, zemljišna svojina. Njihov međusobni odnos. Grad i selo. Tri velike društvene klase. Razmjena među njima. Promet. Kredit (privatni). 3) Obuhvatanje buržoaskog društva u obliku države. Posmatrano u odnosu prema samom sebi. »Neproizvodne« klase. Porezi. Državni dug. Javni kredit. Stanovništvo. Kolonije. Iseljavanje. 4) Međunarodni odnos proizvodnje. Međunarodna podjela rada. Međunarodna razmjena. Izvoz i uvoz. Mjenični kurs. 5) Svjetsko tržište i krize.

4. PROIZVODNJA. SREDSTVA ZA PROIZVODNJU I ODNOSI PROIZVODNJE. ODNOSI PROIZVODNJE I ODNOSI PROMETA. OBLICI DRŽAVE I OBLICI SVIJESTI U ODNOSU PREMA ODNOSIMA PROIZVODNJE I ODNOSIMA PROMETA. PRAVNI ODNOSI. PORODIČNI ODNOSI

Notabene[20] u pogledu tačaka koje ovdje treba pomenuti i koje se ne smiju zaboraviti:

1) Rat je usavršen ranije nego mir: način kako su se ratom i u armijama itd. razvili izvjesni ekonomski odnosi, kao najamni rad, mašine itd., ranije nego u unutrašnjosti buržoaskog društva. I odnos između proizvodne snage i prometnih odnosa osobito je očigledan u armiji.

---

[20] Imaj na umu. — *Prev.*

2) *Odnos dosadašnje idealne istoriografije prema realnoj. Osobito takozvana kulturna istorija*, istorija starih religija i država. Tom prilikom može se nešto reći i o različnim vrstama dosadašnje istoriografije. Takozvana objektivna. Subjektivna. (Moralna i druge). Filozofska.

3) *Drugostepeno i trećestepeno.* Uopšte *izvedeni, preneseni,* ne originalni odnosi proizvodnje. Ovdje uticaj međunarodnih odnosa.

4) *Prebacivanja materijalizmu ovog shvatanja.* Odnos prema naturalističkom materijalizmu.

5) *Dijalektika pojmova proizvodna snaga (sredstvo za proizvodnju) i odnos proizvodnje, dijalektika* čije granice treba odrediti i koja ne ukida realnu razliku.

6) *Nejednak odnos razvitka materijalne proizvodnje, na primjer prema umjetničkoj.* Uopšte pojam napretka ne treba uzimati u običnoj apstrakciji. U umjetnosti itd., ova disproporcija još nije toliko važna ni teška za razumijevanje kao u samim praktično-socijalnim odnosima. Na primjer odnos obrazovanosti Sjedinjenih Država prema Evropi. Ali stvarno teška tačka, koju ovdje treba raspraviti, jeste kako odnosi proizvodnje stupaju kao pravni odnosi u nejednak razvitak. Dakle, na primjer, odnos rimskog privatnog prava (u krivičnom i javnom pravu to je manje slučaj) prema modernoj proizvodnji.

7) *Ovo shvatanje pojavljuje se kao nužan razvitak.* Ali, opravdanost slučajnosti. Varia.[21] (Između ostalog i sloboda.) Uticaj saobraćajnih sredstava. Svjetska istorija nije uvijek postojala; istorija kao svjetska istorija je rezultat.

8) *Polazna tačka, naravno, od prirodne određenosti* subjektivno i objektivno. Plemena, rase itd. 1. Kod umjetnosti je poznato da određena doba njenog procvata nikako ne stoje u srazmjeri prema opštem razvitku društva, pa, dakle, ni prema materijalnoj osnovici, tako reći kosturu njegove organizacije. Na primjer, Grci u poređenju s modernima ili i sa Shakespeareom. O izvjesnim oblicima umjetnosti, na primjer, o epu, čak je priznato da se oni nikad ne

---

[21] Razno. — *Prev.*

mogu proizvoditi u njihovom svjetsko-epohalnom, klasičnom vidu čim nastane umjetnička proizvodnja kao takva; dakle, da su u oblasti same umjetnosti izvjesni njeni važni oblici mogući samo na nekom nerazvijenom stupnju razvitka umjetnosti. Ako je to slučaj u odnosu različitih rodova umjetnosti u okviru oblasti same umjetnosti, već je manje neobično što je to slučaj u odnosu cijele oblasti umjetnosti prema opštem razvitku društva. Teškoća se sastoji samo u opštoj formulaciji tih protivrječnosti. Čim se one specifikuju, već su i objašnjene.

Uzmimo, na primjer, odnos grčke umjetnosti i onda Shakespearea prema sadašnjici. Poznato je da grčka mitologija nije samo arsenal grčke umjetnosti, nego i njeno tle. Da li je predstava prirode i društvenih odnosa, koja leži u osnovici grčke fantazije pa otud i grčke [umjetnosti], mogućna uz Selfactors[22], željeznice, lokomotive i električne telegrafe? Gdje ostaje Vulkan prema Roberts & Co, Jupiter prema gromobranu i Hermes prema Crédit mobilier! Svaka mitologija savlađuje prirodne sile, ovladava njima i oblikuje ih u uobrazilji i pomoću uobrazilje: dakle, iščezava kad se njima stvarno ovlada. Kud će Fama kraj Printinghousesquare?[23] Grčka umjetnost pretpostavlja grčku mitologiju, tj. prirodu i društvene oblike koje je već narodna fantazija preradila na nesvjesno umjetnički način. To je njen materijal. Ne svaka koja bilo mitologija, tj. ne svaka koja bilo nesvjesno umjetnička prerada prirode (uključujući u ovo sve predmetno, dakle i društvo). Egipćanska mitologija nije nikad mogla biti tle ili materinsko krilo grčke umjetnosti. Ali u svakom slučaju *jedna* mitologija. Dakle, ni u kom slučaju neki društveni razvitak koji isključuje svaki mitološki odnos prema prirodi, svaki mitologizirajući odnos prema njoj; koji, dakle, od umjetnika traži fantaziju nezavisnu od mitologije.

S jedne druge strane: je li Ahil mogući s prahom i olovom? Ili uopšte *Ilijada* sa štamparskom presom ili čak sa

---

[22] Automatske predilice. — *Prev.*

[23] Skver, trg u Londonu oko koga su velike štamparije. — *Prev.*

štamparskom mašinom? Zar pjevanje, predanje i muza ne prestaju nužno sa štamparskim valjkom, zar, dakle, ne iščezavaju nužni uslovi epske poezije?

Ali teškoća nije u tome da se razumije da su grčka umjetnost i ep vezani za izvjesne oblike društvenog razvitka. Teškoća je u tome da se razumije što nam oni još pružaju umjetničko uživanje i što u izvjesnom pogledu važe kao norma i nedostižni uzor.

Čovjek ne može da opet postane dijete, osim da podjetinji. Ali, zar se on ne raduje naivnosti djeteta i zar on sam ne mora opet na nekom višem stupnju težiti za tim da reprodukuje svoju istinu? Zar u djetinjoj prirodi ne oživi u svakoj epohi njen sopstveni karakter u svojoj prirodnoj istinitosti? Zbog čega istorijsko djetinjstvo čovječanstva, gdje se ono najljepše rascvjetalo, ne bi značilo vječitu draž kao stupanj koji se više nikad neće vratiti? Ima djece nevaspitane i djece starmale. Mnogi od starih naroda spadaju u tu kategoriju. Normalna djeca bili su Grci. Draž njihove umjetnosti za nas nije u protivrječnosti prema nerazvijenom stupnju društva na kome je izrasla. Ona je, naprotiv, njegov rezultat i, naprotiv, nerazdvojno je vezana za to što se nezreli društveni uslovi pod kojima je nastala i pod kojima je jedino mogla nastati nikad ne mogu povratiti.

Napisano između 23. avgusta i sredine septembra 1857, kao uvod za »Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie«.

(Preveo MOŠA PIJADE,
redaktor ZVONKO TKALEC)

K. Marx

PREDGOVOR KNJIZI

»PRILOG KRITICI POLITIČKE EKONOMIJE«

Sistem buržoaske ekonomije ja posmatram ovim redom: *kapital, zemljišno vlasništvo, najamni rad; država, vanjska trgovina, svjetsko tržište.* Pod prvim trima rubrikama istražujem ekonomske životne uslove triju velikih klasa na koje se dijeli savremeno buržoasko društvo; povezanost ostalih triju rubrika bije u oči. Prvi odjeljak prve knjige, koja raspravlja o kapitalu, sastoji se iz sljedećih glava: 1) roba; 2) novac ili prost promet; 3) kapital uopće. Prve dvije glave čine sadržinu ove sveske. Cjelokupni materijal leži preda mnom u obliku monografija koje sam s velikim prekidima, u raznim periodima *stavio na papir za sebe lično,* a ne za štampu; hoću li moći da ih sistematski obradim po navedenom planu, zavisiće od vanjskih okolnosti.

Opći uvod, koji sam bio skicirao, izostavljam, jer mi se pri temeljnijem razmišljanju čini da bi svako anticipiranje rezultata koje tek treba dokazati bilo čitaocu na smetnji, i što se čitalac koji uopće želi da me prati mora odlučiti da se od pojedinačnog penje ka općem. Ali će zato nekolike napomene u toku mojih vlastitih političkoekonomskih studija možda biti ovdje na svom mjestu.

Struka koju sam studirao bilo je pravo, ali sam se njime bavio samo kao sporednom disciplinom pored filozofije i istorije. Godine 1842—1843, kao urednik »Rajnskih novina«, našao sam se prvi put u neprilici da sam i ja morao govoriti o takvozvanim materijalnim interesima. Prve povode da se pozabavim ekonomskim pitanjima pružiše mi debate Rajn-

skog Landtaga o šumskim krađama i o parceliranju zemljišnog posjeda, službena polemika koju je o prilikama mozelskih seljaka zapodjeo s »Rajnskim novinama« g. von Schapper, tadašnji oberprezident Rajnske oblasti, i najzad debate o slobodnoj trgovini i zaštitnoj carini. S druge strane, u ono vrijeme kada je dobra volja da se »pođe dalje« višestruko nadmašivala poznavanje stvari, začuo se u »Rajnskim novinama« odjek francuskog socijalizma i komunizma s lakim filozofskim koloritom. Ja se izjasnih protiv tog diletantstva, ali sam u isti mah u jednoj kontroverzi sa »Allgemeine Augsburger Zeitung« otvoreno priznao da mi moje dotadašnje studije ne dopuštaju da se usudim dati kakav god vlastiti sud o samoj sadržini francuskih pravaca. Štaviše, željno sam iskoristio iluziju izdavača »Rajnskih novina« da će umjerenijim držanjem lista moći da postignu to da ga mimoiđe smrtna presuda, koja je nad njim već bila izrečena, da bih se s pozornice javnosti povukao u sobu za učenje.

Prvi rad koji sam poduzeo radi rješavanja sumnja koje me bijahu obrvale bio je kritički pregled Hegelove filozofije prava, rad čiji je uvod izašao u »Deutsch-Französische Jahrbücher«, izdatim u Parizu 1844. godine. Moje je istraživanje dovelo do rezultata da se ni pravni odnosi ni oblici države ne mogu razumjeti ni iz sebe samih ni iz takozvanog općeg razvitka ljudskog duha, nego da im je korijen, naprotiv, u materijalnim životnim odnosima čiju je cjelokupnost Hegel, po primjeru Engleza i Francuza 18. vijeka, obuhvatio imenom »građansko društvo«, a da se anatomija građanskog društva mora tražiti u političkoj ekonomiji. Proučavanje ove nauke, koje sam otpočeo u Parizu, produžio sam u Bruxellesu, kamo se bijah preselio protjeran po naređenju g. Guizota. Opći rezultat do kojeg sam došao i koji mi je, kad sam već došao do njega, poslužio kao putokaz u mojim studijama, može se ukratko ovako formulirati. U društvenoj proizvodnji svoga života ljudi stupaju u određene, nužne odnose, nezavisne od njihove volje, odnose proizvodnje, koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga. Cjelokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svijesti. Način proizvodnje materijal-

nog života uvjetuje proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopće. Ne određuje svijest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svijest. Na izvjesnom stupnju svoga razvitka dolaze materijalne proizvodne snage društva u protivrječnost s postojećim odnosima proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to, s odnosima vlasništva u čijem su se okviru dotle kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. T da nastupa epoha socijalne revolucije. S promjenom ekonomske osnove vrši se sporije ili brže prevrat čitave ogromne nadgradnje. Pri posmatranju ovih prevrata mora se uvijek razlikovati materijalni prevrat u ekonomskim uslovima proizvodnje, koji se dade konstatirati s tačnošću prirodnih nauka, od pravnih, političkih, religioznih, umjetničkih ili filozofskih, ukratko, od ideoloških oblika u kojima ljudi postaju svjesni toga sukoba i borbom ga rješavaju. Kao god što neki individuum ne ocjenjujemo šta je po onome šta on o sebi misli da jeste, tako ni o ovakvoj prevratnoj epohi ne možemo stvarati sud iz njene svijesti, već naprotiv moramo tu svijest da objašnjavamo iz protivrječnosti materijalnog života, iz postojećeg sukoba među društvenim proizvodnim snagama i odnosima proizvodnje. Nikada neka društvena formacija ne propada prije no što budu razvijene sve proizvodne snage za koje je ona dovoljno prostrana, i nikad novi, viši odnosi proizvodnje ne nastupaju prije no što se materijalni uvjeti njihove egzistencije nisu već rodili u krilu samog starog društva. Stoga čovječanstvo postavlja sebi uvijek samo one zadatke koje može da riješi, jer kad tačnije posmatramo, uvijek ćemo naći da se sam zadatak rađa samo ondje gdje materijalni uslovi za njegovo rješenje već postoje ili se bar nalaze u procesu svoga nastajanja. U općim linijama mogu se azijski, antički, feudalni i savremeni buržoaski način proizvodnje označiti kao progresivne epohe ekonomske društvene formacije. Buržoaski odnosi proizvodnje su posljednji antagonistički oblik društvenog procesa proizvodnje, antagonistički ne u smislu individualnog antagonizma, nego antagonizma koji potiče iz društvenih životnih uslova individuuma, ali u isti mah proizvodne snage koje se razvijaju u krilu buržoaskog društva stvaraju materijalne uslove za rje-

šenje toga antagonizma. Zato se s tom društvenom formacijom završava predistorija ljudskog društva.

Friedrich Engels, s kojim sam, otkako je izašla njegova genijalna skica kritike ekonomskih kategorija (u »Deutsch-Fronzösische Jahrbücher)«*, stalno razmjenjivao misli preko pisama, došao je drugim putem (uporedi njegov *Položaj radničke klase u Engleskoj)* do istog rezultata kao i ja, a kada se s proljeća 1845. i on nastanio u Bruxellesu, odlučismo da zajednički izradimo svoje shvaćanje kao suprotnost ideološkom shvaćanju njemačke filozofije, u stvari da se obračunamo s nekadašnjom svojom filozofskom savješću. Tu smo namjeru izveli u obliku kritike poslijehegelovske filozofije. Rukopis, dva debela toma u osmini, bio je već davno prispio u Vestfaliju, gdje je trebalo da bude izdat, kad nam stiže vijest da izmijenjene okolnosti ne dopuštaju štampanje. Prepustismo rukopis glodarskoj kritici miševa, utoliko prije što smo glavnu svrhu bili postigli — sebi smo stvari objasnili. Od razasutih radova u kojima smo u ono vrijeme iznosili pred publiku svoje poglede u ovom ili onom pravcu pomenuću samo *Manifest komunističke partije,* koji smo zajednički napisali Engels i ja, i *Govor o slobodnoj trgovini,* koji sam ja objavio. Glavne tačke našeg shvaćanja prvi put su naučno, mada samo polemički, nagoviještene u mome spisu *Bijeda filozofije,* koji sam 1847. objavio protiv Proudhona. Štampanje moje njemački napisane rasprave *Najamni rad,* u kojoj sam povezao u cjelinu predavanja koja sam o tom predmetu držao u briselskom Udruženju njemačkih radnika, prekinuto je februarskom revolucijom i mojim prisilnim udaljavanjem iz Belgije u vezi s njom.

Izdavanje »Novih rajnskih novina« 1848. i 1849. godine i događaji koji su poslije nastupili prekidoše moje ekonomske studije, koje sam mogao produžiti tek u Londonu 1850. godine. Ogroman materijal za istoriju političke ekonomije koji je nagomilan u Britanskom muzeju, povoljna osmatračnica koju London predstavlja za posmatranje buržoaskog društva, najzad novi stadij razvitka u koji je ono izgledalo da ulazi s otkrivanjem kalifornijskog i australijskog zlata, opredijeliše me da opet počnem sasvim od početka i da kritički prijeđem novi materijal. Ove su me studije djelo-

---

[1] Vidi ovu knjigu str. 48. — *Ur.*

mice same od sebe odvele disciplinama koje su prividno sasvim udaljene od ekonomije, a na kojima sam morao probaviti duže ili kraće vrijeme. Ali je vrijeme koje mi je stajalo na raspolaganju bilo naročito stješnjavano imperativnom nužnošću da radim za svoje izdržavanje. Moja danas već osmogodišnja saradnja u prvom englesko-američkom listu »New-York Tribune« izazivala je, pošto se pravim novinskim dopisništvom bavim samo izuzetno, vanrednu rascjepkanost mojih studija. Međutim, članci o značajnim ekonomskim događajima u Engleskoj i na kontinentu zauzimali su toliki dio mojih priloga da sam bio primoran da se dobro upoznam s praktičnim pojedinostima koje leže van oblasti političke ekonomije kao nauke.

Ova skica o toku mojih studija u oblasti političke ekonomije treba da dokaže samo to da su moja shvaćanja, ma kako se o njima sudilo i ma koliko da su malo u skladu sa interesiranim predrasudama vladajućih klasa, rezultat savjesnog i dugogodišnjeg istraživanja. Ali na ulazu u nauku, kao na ulazu u pakao, mora se postaviti zahtjev:

Qui si convien lasciare ogni sospetto.
Ogni viltà convien che qui sia morta.
(Tu ne daj da te sumnja svlada.
Malodušje nek ovdje umre svako.)

(Dante)

London, januara 1859.

Karl Marx

Štampano u knjizi: K. Marx, »Zur Kritik der Politischen Ökonomie«, Berlin 1859.
(Preveo MOŠA PIJADE)

K. Marx

NADNICA, CIJENA I PROFIT

[UVOD]

Građani!

Prije nego što prijeđem na sam predmet, dozvolite mi da učinim nekoliko napomena.

Na kontinentu sad vlada prava epidemija štrajkova i sa svih strana čuju se zahtjevi za povišenjem nadnice. To pitanje će biti iznijeto pred naš kongres. Vi koji stojite na čelu Međunarodnog udruženja morate u tom najbitnijem pitanju imati čvrsto stanovište. Zato sam smatrao svojom dužnošću da ovaj predmet iscrpno obradim, ne prezajući čak ni od opasnosti da vaše strpljenje izložim velikom iskušenju.

Druga napomena odnosi se na građanina Westona. On nije samo pred vama izložio nego je, misleći da to čini u interesu radničke klase, i javno branio shvaćanja koja su, kao što i sam zna, krajnje nepopularna u radničkoj klasi. Takvo ispoljavanje moralne hrabrosti treba svi da poštujemo. Nadam se da će građanin Weston, uprkos neuglađenom stilu mojih izlaganja, na kraju ipak uvidjeti da se ja slažem s onim što mi izgleda da je zapravo bila osnovna ideja njegovih postavki, no u njihovom sadašnjem obliku ja te postavke ne mogu da posmatram drukčije nego kao teoretski pogrešne a praktično opasne.

A sad da prijeđem na samu stvar.

I [PROIZVODNJA I NADNICA]

Argumentacija građanina Westona zasnivala se uglavnom na dvjema pretpostavkama: prvo, da je *masa nacionalne proizvodnje nešto nepromjenljivo*, ili, kako bi to rekli matematičari, *stalna* količina ili veličina; drugo, da je *iznos realne nadnice*, tj. nadnice mjerene količinom robe koja se za nju može kupiti, *nepromjenljiv* iznos, *stalna* veličina.

Međutim, pogrešnost prvog njegovog tvrđenja potpuno je očevidna. Vi ćete vidjeti da vrijednost i masa proizvodnje iz godine u godinu rastu, da se proizvodna snaga nacionalnog rada povećava i da se količina novca koja je za promet te povećane proizvodnje potrebna neprekidno mijenja. Ono što važi na kraju godine i za razne međusobno upoređene godine, važi i za svaki prosječan dan u godini. Masa ili veličina nacionalne proizvodnje neprestano se mijenja. Ona nije *stalna*, već je *promjenljiva* veličina; pa ako se i ne uzme u obzir promjenljivost broja stanovništva, mora tako biti uslijed neprekidnih promjena u *akumulaciji kapitala* i u *proizvodnoj snazi rada*. Neosporno, ako bi danas došlo do *povišenja opće nadničke stope*, to povišenje *samo po sebi*, ma kakve bile njegove krajnje posljedice, ne bi *neposredno* izmijenilo masu proizvodnje. Ono bi, prije svega, polazilo od postojećeg stanja stvari. Ali ako je nacionalna proizvodnja prije povišenja nadnica bila *promjenljiva* a ne *stalna*, onda će ona i *poslije* tog povišenja ostati promjenljiva a ne stalna.

Ali uzmite da je masa nacionalne proizvodnje *stalna*, a ne *promjenljiva*. Pa i tada bi ono što naš prijatelj Weston smatra logičkim zaključkom ostalo puko tvrđenje. Ako imam neki određeni broj, recimo 8, onda apsolutne granice tog broja ni najmanje ne sprečavaju njegove sastavne dijelove da mijenjaju svoje *relativne* granice. Ako profit iznosi 6, a nadnica 2, nadnica bi mogla da naraste na 6, a profit da padne na 2, i ukupni iznos opet bi ostao 8. Tako ni stalna masa proizvodnje još nipošto ne bi dokazivala da je i iznos nadnice stalan. Dakle, čime onda naš prijatelj Weston dokazuje tu stalnost? Prosto time što to tvrdi.

Pa čak i da prihvatimo njegovo tvrđenje, iz njega proističu dva zaključka, dok Weston vidi samo jedan. Naime, ako je iznos nadnice stalna veličina, onda ona ne može biti

ni povećana ni smanjena. Prema tome, ako radnici postupaju nerazumno kad nameću prolazno povišenje nadnice, onda ništa manje nerazumno ne bi postupili ni kapitalisti kad bi nametnuli prolazno sniženje nadnice. Naš prijatelj Weston ne odriče da radnici, pod izvjesnim okolnostima, *mogu* da nametnu povišenje nadnica, ali ako su nadnice po svojoj prirodi stalne, onda mora doći do reakcije. S druge strane, njemu je isto tako poznato da kapitalisti *mogu nametnuti* sniženje nadnica i da oni to zaista neprekidno i pokušavaju. Prema principu postojanosti nadnica moralo bi i u tom slučaju, kao i u prvom, doći do reakcije. Stoga bi radnici postupili potpuno pravilno ako bi reagirali protiv pokušaja snižavanja nadnica ili protiv njegovog sprovođenja. Oni bi, prema tome, pravilno postupili i ako bi se borili za *povišenje nadnice*, jer *svaka reakcija* protiv snižavanja nadnica jeste akcija za njihovo povišenje. Dakle, i prema Westonovom vlastitom principu o *postojanosti nadnica*, radnici treba, pod izvjesnim okolnostima, da se udružuju i bore za povišenje nadnica.

Ako Weston taj zaključak odbacuje, onda on mora napustiti i pretpostavku iz koje to proizlazi. On ne smije da kaže da je nadnica *postojan iznos*, nego da ona, iako niti može niti mora da *raste*, može i mora da *pada* kad god se kapitalu prohtije da je obori. Ako kapitalista ushtjedne da vas hrani krompirom umjesto mesom, i ovsenim brašnom umjesto pšeničnim, vi morate prihvatiti njegovu volju kao zakon političke ekonomije i pokoriti joj se. Ako je u nekoj zemlji, na primjer, u Sjedinjenim Državama, nadnična stopa viša no u nekoj drugoj zemlji, na primjer u Engleskoj, onda tu razliku u nadničnim stopama morate objasniti razlikom između volje američkog i volje engleskog kapitalista; takav metod sigurno bi veoma uprostio ne samo proučavanje ekonomskih nego i svih drugih pojava.

Ali čak i u tom slučaju mogli bismo zapitati: a *zašto* se volja američkog kapitalista razlikuje od volje engleskog kapitalista? A da biste na to pitanje odgovorili, morate prijeći granicu oblasti *volje*. Neki pop još bi i mogao reći da je volja božja u Francuskoj jedno, a u Engleskoj nešto drugo. Kad bih od njega tražio da mi objasni to dvojstvo volje, on bi mogao da ima obraza i da mi odgovori kako bog hoće da

u Francuskoj ima jednu volju a u Engleskoj neku drugu. Ali naš prijatelj Weston sigurno je posljednji koji bi naveo takav argument, potpuno protivan svakom razumnom rasuđivanju.

Nema sumnje da je *volja* kapitalista da uzme što više može. Ali nije naš zadatak da preklapamo o njegovoj *volji*, nego da ispitamo njegovu *moć, granice te moći i karakter tih granica.*

II [PROIZVODNJA, NADNICA, PROFIT]

Predavanje koje nam je održao građanin Weston moglo bi se sabiti u orahovu ljusku.

Sva njegova rezoniranja svodila su se na sljedeće: ako radnička klasa prisili klasu kapitalista da joj u vidu novčane nadnice plaća 5 šilinga umjesto 4, kapitalist bi vraćao radnicima u vidu robe vrijednost od 4 šilinga umjesto od 5. Radnička klasa morala bi 5 šilinga da plaća za ono što je do povišenja nadnice kupovala za 4 šilinga. Ali zašto bi to bilo tako. Zašto bi kapitalist za 5 šilinga uzvraćao samo vrijednost od 4 šilinga? Zato što je iznos nadnice stalan. Ali zašto je on određen baš u robnoj vrijednosti od 4 šilinga? Zašto ne u vrijednosti od 3 ili 2 šilinga, ili u bilo kojoj drugoj svoti? Ako granicu iznosa nadnice određuje neki ekonomski zakon koji je podjednako nezavisan i od volje kapitalista i od volje radnika, onda bi, prije svega, trebalo da građanin Weston taj zakon formulira i dokaže. Povrh toga, on bi morao da dokaže da stvarno isplaćeni iznos nadnica u svakom datom trenutku uvijek tačno odgovara *potrebnom* iznosu nadnica i da od njega nikada ne odstupa. S druge strane, ako data granica iznosa nadnica zavisi samo od *puke volje* kapitalista ili od granica njegove gramzljivosti, onda je ta granica proizvoljna. U njoj tada nema ni truna nužnosti. Ona može biti promijenjena *voljom* kapitalista, pa, prema tome, može biti promijenjena i *protiv* njegove volje.

Građanin Weston ilustrirao vam je svoju teoriju ispričavši vam da, ako neka činija sadrži određenu količinu čorbe kojom treba da se nahrani određen broj ljudi, onda povećanje zapremine kašika ni najmanje neće izazvati poveća-

nje količine same čorbe. Neka mi građanin Weston ne zamjeri, ali ja nalazim da je ta njegova čorba prilično neslana.[1] Ona me donekle podsjeća na upoređenje kome je pribjegao Menenije Agripa. Kad su se rimski plebejci digli protiv rimskih patricija, tada im je patricije Agripa ispričao kako patricijski želudac hrani plebejske udove državnog organizma. No Agripa je propustio da dokaže na koji način neko može da hrani udove jednog čovjeka a da pri tome puni želudac nekog drugog. Građanin Weston zaboravio je, pak, da je činija iz koje radnici jedu napunjena ukupnim proizvodom nacionalnog rada te da ono što radnike sprečava da iz nje bolje zagrabe nije ni mali obim činije ni oskudnost njene sadržine, već da su to jedino njihove male kašike.

Pomoću kakve majstorije dolazi kapitalist u mogućnost da za 5 šilinga uzvraća vrijednost od 4 šilinga? Pomoću dizanja cijene robi koju prodaje. Ali zar dizanje i uopće mijenjanje cijena robi, odnosno zar robne cijene kao takve zavise od puke volje kapitalista? Ili su, naprotiv, potrebni izvjesni uslovi da bi ta volja mogla da djeluje? Ako nisu, onda se sva ta dizanja i padanja tržišnih cijena, njihova neprekidna kolebanja, pretvaraju u nerješivu zagonetku.

Ako pretpostavimo da nisu proizišle nikakve promjene ni u proizvodnoj snazi rada, ni u obimu kapitala i primijenjenog rada, ni u vrijednosti novca kojom se procjenjuju vrijednosti proizvoda, već da je nastala *samo promjena u nadničnoj stopi*, kako bi onda ovo *povišenje nadnica* moglo da utiče na *robne cijene?* Samo tako što bi uticalo na postojeći odnos između tražnje i ponude tih roba.

Sasvim je tačno da radnička klasa, posmatrana kao cjelina, troši svoje dohotke i da ih mora trošiti na *životna sredstva*. Prema tome, opće povećanje nadnične stope izazvalo bi porast tražnje životnih sredstava, a samim tim i dizanje njihovih *tržišnih cijena.* Kapitalisti koji proizvode ta sredstva dobili bi naknadu za povišenje nadnice podizanjem tržišnih cijena svojoj robi. Ali kako stoji stvar s drugim kapitalistima koji ne proizvode životna sredstva? Nemojte misliti da je njih tek šačica. Ako uzmete u obzir da jedna petina stanovništva — ili, kako je to nedavno izjavio jedan

[1] U originalu neprevodiva igra riječi: spoon — kašika i prostak; spoony — naivan, malouman; trivijalan. *Red.*

član Donjeg doma, čak jedna sedmina stanovništva — troši dvije trećine nacionalnog proizvoda, onda ćete shvatiti koliko je znatan onaj dio nacionalnog proizvoda koji se proizvodi u vidu luksuznih artikala ili se za njih *razmjenjuje*, i koliko je ogromna količina samih životnih sredstava koja se traće na lakeje, konje, mačke, itd.; kao što nam je iz iskustva poznato, to rasipništvo znatno se ograničava pri porastu cijena životnih sredstava.

Dobro, a u kakvom bi se položaju našli kapitalisti koji *ne* proizvode životna sredstva? Oni ne bi bili u stanju da *pad profitne stope* prouzrokovan općim povišenjem nadnica nadoknade *podizanjem cijena svojoj robi*, pošto ne bi ni došlo do povećanja tražnje te robe. Njihov dohodak bi se smanjio; a iz tog smanjenog dohotka oni bi morali da plate više za istu količinu poskupjelih životnih sredstava. No to još ne bi bilo sve. Pošto bi se njihov dohodak smanjio, oni bi sada morali manje trošiti na luksuzne artikle, a tako bi se smanjila i njihova uzajamna tražnja njihove odnosne robe. Uslijed tog smanjivanja tražnje pale bi cijene njihovoj robi. Zato bi u ovim granama industrije *pala profitna stopa*, i to ne samo u prostoj proporciji prema općem povišenju nadnične stope, već u složenoj proporciji prema općem povišenju nadnica, povišenju cijena životnih sredstava i padu cijena luksuznih artikala.

Kakve bi posljedice imala *ta razlika u profitnoj stopi* za kapitale primijenjene u različitim granama industrije? Razumije se, one iste koje i obično nastaju kad se dogodi da je *prosječna profitna stopa*, iz bilo kojih razloga, različita u različitim sferama proizvodnje. Kapital i rad počeli bi iz manje unosnih grana proizvodnje da otiču u unosnije grane, i to oticanje trajalo bi sve dotle dokle god ponuda u jednom odjeljku industrije ne bi porasla razmjerno povećanoj tražnji, a u drugim odjeljcima industrije ne bi pala razmjerno smanjenoj tražnji. *Čim bi se odigrala ta promjena, opća profitna stopa* ponovo bi bila *izjednačena* u različitim granama industrije. Pošto je čitav taj poremećaj bio prvobitno prouzrokovan pukom promjenom u odnosu između tražnje i ponude različitih vrsta robe, s nestankom uzroka nestala bi i posljedica, i *cijene* bi se opet vratile na svoj pređašnji nivo, u svoju pređašnju ravnotežu. Umjesto da ostane ograničen

na neke industrijske grane, *pad profitne stope* koji je izazvalo povišenje nadnica postao bi *opća* pojava. Kao što smo pretpostavljali, nikakve promjene ne bi nastale ni u proizvodnoj snazi rada, ni u ukupnoj sumi proizvodnje, već bi se samo *promijenio oblik te date količine proizvodnje.* Veći dio proizvoda postojao bi u vidu životnih sredstava, a manji dio u vidu luksuznih artikala, ili, što je jedno te isto, manji dio proizvoda bi se razmijenio za luksuzne artikle iz inostranstva i bio bi utrošen u svom prvobitnom obliku, ili, što opet izlazi na isto, veći dio domaćih proizvoda razmijenio bi se za inostrana životna sredstva umjesto za luksuzne artikle. Prema tome, opće povišenje nadnične stope dovelo bi, poslije izvjesnog privremenog poremaćaja tržišnih cijena, samo do općeg pada profitne stope, a da pri tome ne bi došlo do neke trajne promjene u robnim cijenama.

Ako bi neko htio da mi prigovori da sam kod ovog dokazivanja polazio od pretpostavke da se cjelokupno povišenje nadnice troši na životna sredstva, onda moram da kažem da sam uzeo pretpostavku najpovoljniju po shvaćanje građanina Westona. Ako bi radnici trošili povišenje svojih nadnica na predmete koji prije toga nisu ulazili u njihovu potrošnju, realni porast njihove kupovne moći ne bi trebalo dokazivati. Međutim, pošto taj porast kupovne moći proističe jedino iz povišenja nadnica, on mora tačno da odgovara opadanju kupovne moći kapitalista. Uslijed toga, *cjelokupna tražnja* robâ ne bi se *povećala,* ali bi se *promijenili* sastavni dijelovi te tražnje. Povećana tražnja na jednoj strani bila bi izravnata smanjenom tražnjom na drugoj strani. A pošto bi na taj način cjelokupna tražnja ostala nepromijenjena, ne bi mogla nastupiti nikakva promjena u tržišnim cijenama robâ.

I tako ste se, eto, našli pred sljedećom dilemom: ili se povišenje nadnica podjednako troši na sve predmete potrošnje — u tom slučaju morala bi povećana tražnja na strani radničke klase da bude izravnata smanjenjem tražnje na strani kapitalističke klase; ili se to povišenje troši samo na neke artikle čije bi se tržišne cijene prolazno podigle. Onda bi povećanje profitne stope koje bi uslijedilo u nekim industrijskim granama i pad profitne stope koji bi uslijedio u drugim industrijskim granama izazvali promjenu u raspo-

djeli kapitala i rada, što bi trajalo sve dotle dok se ponuda ne bi u jednom odjeljku industrije popela razmjerno povećanoj tražnji, a u drugom se odjeljku snizila razmjerno smanjenoj tražnji. Pri prvoj pretpostavci neće doći ni do kakve promjene u robnim cijenama. Pri drugoj pretpostavci, poslije izvjesnih kolebanja tržišnih cijena razmjenske vrijednosti robâ vratiće se na pređašnji nivo. Pri objema pretpostavkama, opće povećanje nadnične stope neće, u krajnjoj liniji, izazvati ništa drugo do opći pad profitne stope.

Da bi podstakao vašu uobrazilju, građanin Weston vas je zamolio da zamislite teškoće koje bi izazvalo opće povišenje nadnica engleskih poljoprivrednih radnika od 9 na 18 šilinga. Zamislite samo, uskliknuo je on, taj ogromni porast tražnje životnih sredstava, to strahovito povišenje njihovih cijena koje bi zatim nastupilo. Međutim, svima vama je dobro poznato da je prosječna nadnica američkih poljoprivrednih radnika više nego dva puta veća od prosječne nadnice engleskih poljoprivrednih radnika, mada su cijene poljoprivrednih proizvoda u Sjedinjenim Državama niže nego u Engleskoj, mada je opći odnos između kapitala i rada u Sjedinjenim Državama isti kao i u Engleskoj i mada je godišnja masa proizvodnje u Sjedinjenim Državama mnogo manja nego u Engleskoj. Zašto onda naš prijatelj zvoni na uzbunu? Prosto zato da bi nas odvratio od stvarnog pitanja. Iznenadno povišenje nadnica od 9 na 18 šilinga značilo bi iznenadno povišenje za 100%. Ali, mi uopće i ne raspravljamo o tome da li opća nadnična stopa u Engleskoj može biti iznenadno povišena za 100%. Nas se ovdje uopće ne tiče *veličina* takvog povišenja, koje u svakom praktičnom slučaju mora zavisiti od datih uslova i koje se tim uslovima mora prilagoditi. Mi imamo samo da ispitamo: kakvo će djelovanje imati opće povišenje nadnične stope, pa makar ono iznosilo samo 1%.

Ostavljam po strani to povišenje od 100% koje je prijatelj Weston izmislio i hoću da skrenem vašu pažnju na stvarno povišenje nadnica do kojeg je u Velikoj Britaniji došlo od 1849. do 1859.

Svima vama je poznat zakon o desetsatnom, ili, bolje reći, o desetiposatnom radnom danu, koji je na snazi od 1848. To je bila jedna od najvećih ekonomskih promjena

koja se odigrala pred našim očima. Taj zakon je značio iznenadno i nedobrovoljno povišenje nadnica, i to ne možda u nekim lokalnim poslovnim granama, nego baš u vodećim industrijskim granama preko kojih Engleska gospodari svjetskim tržištem. Do tog povišenja nadnica došlo je pod naročito nepovoljnim okolnostima. Dr Ure, profesor Senior i svi oni ostali službeni ekonomski zastupnici buržoazije *dokazivali su* i, moram reći, s mnogo uvjerljivijim razlozima nego naš prijatelj Weston, da je to posmrtno zvono engleske industrije. Oni su dokazivali da se tu ne radi samo o nekom običnom povišenju nadnica već o takvom povišenju koje je izazvano opadanjem količine primijenjenog rada i koje se na tom opadanju zasniva. Uvjeravali su da dvanaesti sat koji hoće da uzmu kapitalisti predstavlja jedini sat iz koga on izvlači svoj profit. Oni su prijetili da će nastupiti opadanje akumulacije, porast cijena, gubitak tržišta, ograničenje proizvodnje, a to bi uticalo na nadnicu i dovelo do potpune propasti. U stvari, oni su izjavili da su zakoni Maksimilijana Robespierrea o maksimumu[2] tričarija u poređenju s ovim zakonom, i u izvjesnom smislu bili su u pravu. Lijepo, a što je bio rezultat svega toga? Povišenje novčanih nadnica fabričkih radnika uprkos skraćenju radnog dana, veliki porast broja zaposlenih fabričkih radnika, neprekidno padanje cijena njihovih proizvoda, izvanredan razvitak proizvodne snage njihovog rada, nečuveno i neprestano širenje tržišta za njihovu robu. U Manchesteru, 1860, na zasjedanju Društva za unapređenje nauke, lično sam čuo gospodina Newmana kako je priznao da su se on, dr Ure, Senior i svi ostali službeni lumeni ekonomskih nauka prevarili, dok je instinkt naroda bio u pravu. Ja nemam u vidu profesora Francisa Newmana, već mislim na W. Newmana,[3] pošto on u ekonomskoj nauci zauzima istaknut položaj kao saradnik i izdavač spisa g. Thomasa Tooka »History of Prices«, tog sjajnog djela u kome se iznosi istorija cijena od 1793. do

[2] Zakonima o maksimumu, koje je donio jakobinski Konvent za vrijeme velike francuske revolucije, 1793, bile su utvrđene maksimalne cijene robi i maksimum nadnice. *Red.*

[3] Ovdje je kod Marxa omaška: prezime ekonomista koga Marx spominje nije Newman nego Newmarch. *Red.*

1856. Ako bi fiks-ideja našeg prijatelja Westona o nekom fiksnom iznosu nadnice, o fiksnoj količini proizvodnje, o fiksnom stepenu proizvodne snage rada, o fiksnoj i permanentnoj volji kapitalista, i sve ostale njegove fiksnosti i finalnosti doista bile tačne, onda bi i ona mračna predskazivanja profesora Seniora bila tačna, a ne bi bio u pravu Robert Owen[4] koji je, još 1816. proglasio opće skraćivanje radnog dana kao prvi pripremni korak ka oslobođenju radničke klase i koji ga je — uprkos postojećim predrasudama — na svoju ruku praktično proveo u život u svojoj predionici pamuka u New Lanarcku.

U to isto vrijeme kad se uvodio zakon o desetsatnom radnom danu i kad je, u vezi s tim, došlo do povišenja nadnica, nastalo je u Velikoj Britaniji — iz razloga koje ovdje ne možemo podrobnije izlagati — i *opće povišenje nadnica poljoprivrednih radnika.*

Iako to za moju neposrednu svrhu i nije potrebno, ipak ću učiniti nekoliko napomena, da me ne biste pogrešno razumjeli.

Ako je neko isprva primao nadnicu od 2 šilinga nedjeljno, a zatim se ona povećala na 4 šilinga, onda je *nadnična stopa* porasla za 100%. Ovako izraženo, kao povećanje *nadnične stope*, to bi moglo izgledati kao nešto zaista ogromno, mada bi *stvarni iznos nadnice*, tj. 4 šilinga nedjeljno, još uvijek predstavljao mizerno nisku, gladnu nadnicu. Zato neka vas ne zavaravaju bombastični procenti *povišenja nadnica.* Uvijek se morate pitati: a koliki je bio *prvobitni* iznos?

Ako 10 radnika primaju nedjeljno po 2 šilinga, 5 radnika po 5 šilinga i 5 radnika po 11 šilinga, onda će vam biti jasno da bi tih 20 radnika ukupno primali 100 šilinga ili 5 funti sterlinga nedjeljno. Ako bi došlo do povišenja *ukupne* sume njihove nedjeljne nadnice, recimo za 20%, to bi proizvelo porast od 5 na 6 funti sterlinga. Prosječno uzeto, mogli bismo reći da je *opća nadnična stopa* porasla za 20%, mada

[4] *Robert Owen* — engleski fabrikant, koji je kasnije postao socijal-utopist. On je u svojoj fabrici uveo desetiposatni radni dan, organizirao radničku blagajnu za slučaj bolesti itd. Marx se poziva na njega, jer je Weston bio pristalica Owena. *Red.*

bi u stvari nadnica onih 10 radnika ostala nepromijenjena, dok bi za prvu grupu od 5 radnika porasla samo od 5 na 6 šilinga, a za drugu grupu od 5 radnika od 55 na 70 šilinga.[5] Položaj polovine tih ljudi uopće se ne bi poboljšao, položaj jedne četvrtine poboljšao bi se u jedva primjetnom stepenu, a samo bi se položaj jedne četvrtine zaista poboljšao. Međutim, ako računamo *prosječno*, izlazi da je ukupan iznos nadnica tih 20 ljudi porastao za 20%; i ukoliko se radi o cjelokupnom kapitalu koji te ljude zapošljava, i o cijenama robe koju oni proizvode, bilo bi to potpuno isto kao da je prosječno povišenje nadnica podjednako obuhvatilo sve te ljude. Što se, pak, tiče slučaja s poljoprivrednim radnicima, čiji je nivo nadnica u raznim grofovijama Engleske i Škotske veoma različit, to se povišenje veoma nejednako odrazilo na njihov standard.

Najzad, u toku perioda u kome je došlo do tog povišenja nadnica vršili su utjecaj u suprotnom pravcu razni drugi činioci, kao, na primjer, novi porezi izazvani ratom s Rusijom,[6] masovno razaranje stambenih zgrada poljoprivrednih radnika itd.

Poslije ovih prethodnih napomena, mogu sad da pređem na konstataciju da se prosječna nadnična stopa poljoprivrednih radnika Velike Britanije od 1849. do 1859. *povisila za nekih 40%*. Kao dokaz za to moje tvrđenje mogao bih navesti mnoge pojedinosti, ali smatram da će za našu svrhu biti dovoljno da se pozovem na savjesnu i kritičku raspravu pokojnog Johna Ch. Mortona o »Snagama koje se upotrebljavaju u zemljoradnji«, koju je pročitao 1860. u londonskom Društvu za umjetnost. Morton navodi statističke podatke na osnovu priznanica i drugih autentičnih dokumenata koje je prikupio od približno stotine zakupaca iz 12 škotskih i 35 engleskih grofovija.

Prema mišljenju našeg prijatelja Westona, i ako se uzme u obzir još i istovremeno povišenje nadnica fabričkih radnika, u toku perioda od 1849. do 1859. trebalo je da dođe

---

[5] Za pet radnika. *Red.*

[6] Krimski rat (1854—1856), koji su Engleska, Francuska, Austrija i Turska vodile protiv Rusije. *Red.*

do ogromnog porasta cijena poljoprivrednih proizvoda. A što se u stvari dogodilo? Uprkos ratu s Rusijom i uzastopnim rđavim žetvama od 1854. do 1856, prosječna cijena pšenice, tog najvažnijeg poljoprivrednog proizvoda Engleske, pala je od približno 3 f. st. po kvarteru u periodu od 1838. do 1848. do približno 2 f. st. 10 šil. po kvarteru u periodu 1849—1859. To znači da je cijena pšenice pala više nego za 16%, dok je u istom razdoblju nadnica poljoprivrednih radnika prosječno porasla za 40%. U istom razdoblju, ako njegov kraj uporedimo s početkom, tj. 1859. sa 1849. godinom, službeno registrirani pauperizam smanjio se od 934.419 na 860.470 ljudi, što predstavlja razliku od 73.949. Priznajem da je to veoma neznatno smanjenje, koje se, osim toga, u toku narednih godina opet izgubilo, ali je ipak bilo neko smanjenje.

Možda će neko reći da se uslijed ukidanja žitnih zakona uvoz žita iz inostranstva u periodu 1849—1859. više nego udvostručio ako ga uporedimo s uvozom u periodu 1838—1848. A šta iz toga izlazi? S gledišta građanina Westona trebalo je očekivati da će ta iznenadna, moćna i stalno sve veća tražnja na stranim tržištima izazvati strahovito podizanje cijena poljoprivrednih proizvoda na tim tržištima, jer posljedica povećanja tražnje ostaje uvijek jedna te ista, bilo da ta tražnja potiče iz inostranstva ili iz unutrašnjosti. Šta se, u stvari, dogodilo? Izuzev nekoliko nerodnih godina, pitanje ubitačnog pada cijena žitarica predstavljalo je u toku cijelog tog perioda stalnu temu o kojoj se u Francuskoj deklamiralo; Amerikanci su stalno bili primoravani da spaljuju svoj suvišak žita; a Rusija je, ako možemo vjerovati g. Urquhartu, raspirivala građanski rat u Sjedinjenim Državama zato što je njen poljoprivredni izvoz bio paraliziran uslijed konkurencije Jenkija na evropskim tržištima.

Tvrđenje građanina Westona, *svedeno na svoj apstraktan oblik*, izgledalo bi ovako: svako povećanje tražnje vrši se uvijek na podlozi date mase proizvodnje. Zato ono *nikada ne može da poveća ponudu traženih predmeta*, već *samo da povisi njihove novčane cijene*. Ali i najprostije posmatranje pokazuje da povećana tražnja u nekim slučajevima ostavlja tržišne cijene robe potpuno nepromijenjene, dok u drugim slučajevima izaziva prolazni porast tržišnih cijena, za

kojim slijedi povećana ponuda, a za ovom, opet, dolazi do sniženja cijena *na* njihov prvobitni nivo, a često i *ispod* tog nivoa. Da li povećanje tražnje proističe iz povišene nadnice ili iz ma kog drugog uzroka, to ni najmanje ne mijenja uslove samog problema. Sa gledišta građanina Westona, bilo je isto tako teško objasniti opću pojavu kao i pojavu do koje bi došlo pod izuzetnim okolnostima nekog povišenja nadnica. Prema tome, njegovo dokazivanje nije imalo ni najmanje veze s pitanjem koje razmatramo. Ono je bilo samo izraz njegove bespomoćnosti pred zakonima na osnovu kojih izvjesno povećanje tražnje, umjesto da izazove konačno povišenje tržišnih cijena, dovodi do povećanja ponude.

III [NADNICA I NCVAC]

Drugog dana debate odjenuo je naš prijatelj Weston svoje staro tvrđenje u novo ruho. On je rekao: uslijed općeg povećanja novčanih nadnica, za isplatu iste nadnice biće potrebna veća količina novca. Ali pošto je novčana masa *fiksna*, kako onda da se s tom fiksnom novčanom masom isplate povećane novčane nadnice? Najprije je teškoća dolazila otuda što je količina robe koju radnik treba da dobije ostala fiksna uprkos njegovoj povećanoj novčanoj nadnici; sada ona dolazi otuda što se novčana nadnica povećala uprkos fiksnoj količini robe. Ako odbacite njegovu prvobitnu dogmu, nestaće, naravno, i tih njegovih teškoća koje je ona prouzrokovala.

Pa ipak, pokazaću da ovo pitanje novčanog opticaja nema baš ničeg zajedničkog s našim predmetom.

Mehanizam plaćanja u vašoj zemlji mnogo je savršeniji no u ma kojoj drugoj zemlji Evrope. Zahvaljujući razgranatosti i koncentraciji bankovnog sistema, potrebno je mnogo manje novaca za promet jedne te iste sume vrijednosti i za obavljanje istog ili većeg broja poslova. Tako, na primjer, ukoliko se tiče nadnica, engleski fabrički radnik troši svoju nadnicu svake nedjelje kod bakalina, ovaj je svake nedjelje šalje bankaru, a taj je, opet, svakih osam dana vraća fabrikantu, koji je ponovo isplaćuje svojim radnicima itd. Zahvaljujući takvom uređenju, godišnja nadnica jednog radni-

ka, recimo od 52 f. st., može se isplatiti pomoću jednog jedinog soverina,[7] koji bi se svake sedmice obrnuo u jednom te istom krugu. Ni u samoj Engleskoj taj mehanizam nije tako savršen kao u Škotskoj, a nije ni podjednako usavršen u svima mjestima; zato vidimo da je, na primjer, u nekim poljoprivrednim okruzima, u poređenju s fabričkim rejonima, potrebno mnogo više gotovog novca za promet mnogo manje sume vrijednosti.

Ako pređete preko Kanala, vidjećete da su *novčane nadnice* na kontinentu mnogo niže nego u Engleskoj, ali i to da se u Njemačkoj, Italiji, Švicarskoj i Francuskoj one obrću posredstvom *mnogo veće sume prometnih sredstava.* Onaj isti soverin neće tu tako brzo dospjeti u ruke bankara ili se vratiti industrijskom kapitalistu; i zato će umjesto jednog soverina, koji obrće po 52 f. st. godišnje, biti potrebna možda 3 soverina da bi obrtala godišnju nadnicu u iznosu od 25 f. st. Dakle, upoređujući kontinentalne zemlje s Engleskom, odmah ćete uočiti da niska novčana nadnica može da iziskuje mnogo više prometnih sredstava za svoj obrt nego visoka novčana nadnica, i da je to, u stvari, čisto tehničko pitanje koje s našim predmetom nema ničeg zajedničkog.

Prema najtačnijim proračunima koji su mi poznati, godišnji dohodak radničke klase Engleske mogao bi se procijeniti na 250 miliona f. st. Tu ogromnu sumu obrću otprilike 3 miliona f. st. Pretpostavimo da bi došlo do povišenja nadnica za 50%. Tada bi umjesto 3 miliona f. st. prometnih sredstava bilo potrebno 4,5 miliona f. st. Pošto radnik veoma znatan dio svojih dnevnih izdataka vrši u srebru i bakru, tj. prostim novčanim znacima čija se relativna vrijednost prema zlatu proizvoljno utvrđuje zakonom, kao i kod nekonvertibilnog papirnog novca, to bi pedesetpostotno povišenje novčane nadnice zahtijevalo, u najgorem slučaju, dodatno puštanje u opticaj, recimo, milion soverina. Jedan milion koji sada u vidu zlatnih poluga ili kovanih zlatnika leži u podrumima Engleske banke ili privatnih banaka dospio bi u opticaj. Ali čak i neznatni rashodi prouzrokovani dodatnim

---

[7] Soverin — engleska zlatna moneta u vrijednosti jedne funte. *Red.*

kovanjem ili povećanim lizanjem moneta tog miliona mogli bi se izbjeći, a stvarno se i izbjegavaju, ako uslijed veće potrebe za prometnim sredstvima nastanu ma kakve teškoće. Svima vam je poznato da se prometna sredstva u ovoj zemlji dijele na dva velika odjeljka. Jedna vrsta se sastoji od novčanica raznih nominalnih vrijednosti i služi za transakcije između poslovnih ljudi, kao i za veća plaćanja od strane potrošača trgovcima, dok druga vrsta prometnih sredstava, naime metalni novac, optiče u trgovini na malo. Iako se ove dvije vrste prometnih sredstava međusobno razlikuju, one ipak uzajamno zamjenjuju jedna drugu. Tako zlatna moneta optiče u veoma znatnim razmjerama i pri većim plaćanjima okruglih suma ispod 5 f. st. Ako bi sutra bile emitirane novčanice od 4, 3 ili 2 f. st., onda bi zlatne monete koje popunjavaju te prometne kanale odmah bile otuda potisnute i potekle bi u one kanale gdje se, uslijed porasta novčanih nadnica, ukazala potreba za njima. Tako bi se dobio dodatni milion potreban zbog povišenja nadnica za 50%, a da se ne bi morao dodati ni jedan jedini soverin. Isti rezultat mogao bi se postići i bez jedne jedine dodatne novčanice povećanjem prometa mjenica, kao što je to dugo vremena bilo u Lancashireu.

Ako bi neko opće povišenje nadnične stope — recimo za 100%, kao što je građanin Weston pretpostavio za nadnice poljoprivrednih radnika — izazvalo veliki skok cijena životnih sredstava i, prema njegovom shvaćanju, iziskivalo izvjesnu dodatnu sumu prometnih sredstava koja ne bi mogla biti nabavljena, onda bi i *opće sniženje nadnica* moralo izazvati iste posljedice, u istom razmjeru, samo u suprotnom pravcu. Pa lijepo! Svi vi znate da su godine 1858—1860. bile godine najvećeg prosperiteta pamučne industrije i da naročito 1860. godina u tom pogledu nema sebi ravna primjera u analima privrede, dok su istovremeno i sve ostale grane industrije doživjele veliki procvat. Nadnice radnika pamučne industrije i svih ostalih radnika povezanih s tom granom proizvodnje bile su 1860. veće nego ikada prije toga. Ali, izbila je američka kriza i sve te nadnice bile su iznenada oborene otprilike na jednu četvrtinu njihovog predašnjeg iznosa. U obrnutom pravcu to bi značilo porast od 300%. Naime, ako nadnice porastu od 5 na 20, onda kažemo da

su porasle za 300%; padnu li od 20 na 5, kažemo da su pale za 75%; međutim, iznos za koji su u prvom slučaju porasle a u drugom pale bio bi jedan te isti, tj. 15 šilinga. To je, dakle, bila iznenadna, dotle neviđena promjena nadnične stope, koja je u isto vrijeme zahvatila toliki broj radnika da je on — ako uzmemo u obzir ne samo sve radnike direktno zaposlene u pamučnoj industriji nego i one koji od nje indirektno zavise — bio za čitavu polovinu veći od broja poljoprivrednih radnika. A da li je pala cijena pšenice? Ona je *porasla* od prosječnog godišnjeg nivoa od 47 šilinga i 8 pensa po kvarteru, koji je imala u toku tri godine, od 1858. do 1860, na prosječni godišnji nivo od 55 šilinga i 10 pensa po kvarteru, koji je imala u toku tri godine, od 1861—1863. A što se tiče prometnih sredstava, godine 1861. bilo je iskovano 8,673.232 f. st. prema 3,378.102 f. st. 1860. To će reći da je 1861. bilo iskovano za 5,295.130 f. st. više nego 1860. Doduše, 1861. bilo je 1,319.000 f. st. novčanica manje u opticaju nego 1860. Oduzmite to. Ipak će vam za 1861. godinu, u poređenju sa 1860. godinom, godinom prosperiteta, preostati višak prometnih sredstava u iznosu od 3,976.130 f. st., ili okruglo 4 milijuna f. st.; ali zlatna rezerva Engleske banke u isto vrijeme se smanjila, ako ne u istoj, a ono u približno istoj razmjeri.

Uporedite 1862. sa 1842. godinom. Ne uzimajući u obzir ogromni porast vrijednosti i mase roba puštenih u promet, samo kapital uplaćen 1862. redovnim transakcijama za akcije, zajmove itd., za željeznice Engleske i Walesa iznosio je 320 miliona f. st., tj. sumu koja bi 1842. izgledala basnoslovna. Pa ipak su ukupne novčane mase u 1862. i 1842. bile približno iste; i, uopće, vi ćete zapaziti tendenciju za sve većim smanjenjem novčanih masa nasuprot ogromnom povećanju vrijednosti ne samo robâ nego i novčanih transakcija uopće. S gledišta našeg prijatelja Westona to je nerješiva zagonetka.

Da je nešto dublje prodro u stvar, on bi našao: da se — potpuno nezavisno od nadnica, i pod pretpostavkom da su one stalne — svakodnevno mijenja vrijednost i masa robâ koje treba da cirkuliraju i uopće iznos novčanih transakcija; da se svakodnevno mijenja količina emitiranih novčanica; da se svakodnevno mijenja iznos isplata i uplata koje se vrše

bez posredovanja novca — putem mjenica, čekova, tekućih računa, klirinških banaka; da se, ukoliko je potreban metalni novac, svakodnevno mijenja odnos između količine monete koja se nalazi u opticaju i količine moneta i zlatnih poluga koje se čuvaju u rezervi ili leže u podrumima banaka; da se svakodnevno mijenja količina zlatnih poluga koje apsorbira nacionalni promet, kao i količina poluga koja se šalje u inostranstvo za međunarodni promet. On bi našao da je njegova dogma o fiksnim prometnim sredstvima strahovita zabluda, koja se ne može dovesti u sklad sa svakodnevnim kretanjem. I umjesto da svoje nerazumijevanje zakona novčanog opticaja pretvara u argument protiv povišenja nadnica, on bi izučavao zakone koji novčanom opticaju omogućuju da se prilagođava uslovima koji se tako neprestano mijenjaju.

IV [PONUDA I TRAŽNJA]

Naš prijatelj Weston drži se latinske poslovice »repetitio est mater studiorum«, tj. da je ponavljanje majka učenja, i zbog toga je ponovio svoju prvobitnu dogmu u novom obliku: da bi smanjivanje novčanog opticaja —, izazvano povišenjem nadnica — dovelo do smanjivanja kapitala itd. Pošto smo već pročistili s njegovim maštarijama o novčanom opticaju, nalazim da je sasvim izlišno osvrtati se na imaginarne posljedice koje bi — kako on to uobražava — nastale uslijed njegovih imaginarnih prometnih nezgoda. Radije ću sada pokušati da tu njegovu *dogmu*, koja ostaje uvijek *jedna te ista*, ma u koliko raznih oblika bila ponavljana, svedem na *njen najjednostavniji teorijski izraz*.

Nekritički način na koji Weston tretira svoj predmet biće nam jasan iz jedne jedine primjedbe. On ustaje protiv povišenja nadnica ili protiv visokih nadnica do kojih bi došlo uslijed ovakvog povišenja. A ja ga sad pitam: šta su to visoke, a šta niske nadnice? Zašto, recimo, 5 šilinga nedjeljno znače nisku, a 20 šilinga nedjeljno visoku nadnicu? Ako je 5 upoređeno sa 20 nisko, onda je 20 upoređeno sa 200 još niže. Ako bi neko, držeći predavanje o toplomjeru, počeo time što bi deklamirao o visokim i niskim stepenima, on

nam ne bi predao nikakvo znanje. On mora prvo da nam kaže kako se nalazi tačka smrzavanja, a kako tačka ključanja, i kako su te stalne tačke određene zakonima prirode, a ne nekim ćeifom prodavača ili proizvođača toplomjera. A, eto, govoreći o nadnici i profitu, građanin Weston ne samo što je propustio da takve stalne tačke izvede iz ekonomskih zakona nego čak nije našao za potrebno ni da ih potraži. On se zadovoljio time što je uobičajene vulgarne izraze o »niskom« i »visokom« uzeo kao nešto što ima utvrđeno značenje, premda je samo po sebi jasno da nadnice mogu biti označene kao visoke ili niske samo ako se uporede s izvjesnim standardom prema kome bi mogle biti mjerene njihove veličine.

Weston neće biti u stanju da mi objasni zašto se za određenu količinu rada daje određena suma novca. Ako bi odgovorio: »To je bilo riješeno zakonom ponude i tražnje«, ja bih ga odmah zapitao: a kakav zakon regulira samu ponudu i tražnju? Takvo pitanje bi ga smjesta izbacilo iz kolosijeka. Odnosi između ponude i tražnje rada trpe neprekidno promjene, a s njima se mijenjaju i tržišne cijene rada. Ako tražnja premašuje ponudu, nadnica se diže; ako ponuda premašuje tražnju — nadnica pada, iako se pod takvim okolnostima mogla ukazati potreba da se, recimo, putem štrajka, ili na neki drugi način, *iznađe* stvarno stanje tražnje i ponude. Ali ako već priznajete da su ponuda i tražnja zakon koji regulira nadnicu, onda bi bilo i djetinjasto i besmisleno dizati graju protiv povišenja nadnice, pošto je na osnovu tog najvišeg zakona, na koji se vi pozivate, povremeno povišenje nadnica isto tako potrebno i zakonito, kao i njihovo povremeno padanje. A ako ponudu i tražnju *ne* priznajete kao zakon koji regulira nadnicu, onda ponovo postavljam pitanje: zašto se za određenu količinu rada daje određena suma novca?

Međutim, razmotrimo stvar s nešto šireg gledišta: svi biste bili u zabludi ako biste mislili da se vrijednost rada ili bilo koje druge robe u krajnjoj liniji utvrđuje ponudom i tražnjom. Ponuda i tražnja reguliraju samo prolazna *kolebanja* tržišnih cijena. One vam mogu objasniti zašto se tržišna cijena neke robe diže iznad njene *vrijednosti*, odnosno zašto pada ispod nje, ali one nikad ne mogu da objasne samu tu

vrijednost. Pretpostavimo da su ponuda i tražnja uravnotežene, ili da se one, kako bi to rekli ekonomisti, poklapaju. A onoga časa kad te suprotne sile postanu jednake, one se međusobno potiru i prestaju da djeluju u jednom ili drugom pravcu. Onoga časa kad između ponude i tražnje nastupi ravnoteža, i kad one uslijed toga prestaju da djeluju, *tržišna cijena* neke robe poklapa se s njenom *realnom vrijednošću*, s njenom normalnom cijenom, oko koje osciliraju njene tržišne cijene. Stoga, proučavajući prirodu te *vrijednosti*, uopće ne treba da se obaziremo na prolazne uticaje koje ponuda i tražnja vrše na tržišne cijene. To isto važi za nadnicu, kao i za cijene svake druge robe.

V [NADNICE I CIJENE]

Reducirani na svoj najprostiji teorijski izraz, svi argumenti našeg prijatelja svode se na jednu jedinu dogmu: *»Nadnice određuju ili reguliraju cijene robe«*.

Da bih pobio tu davno zastarjelu i već potpuno diskreditiranu zabludu, mogao bih da se pozovem na zapažanja iz prakse. Mogao bih ukazati na činjenicu da engleski fabrički, rudarski, brodogradilišni radnici itd., čiji je rad relativno visoko plaćen, jeftinoćom svojih proizvoda tuku sve druge nacije, dok, na primjer, engleskog poljoprivrednog radnika, čiji je rad relativno nisko plaćen, tuku, zbog skupoće njegovih proizvoda, gotovo sve druge nacije. Putem upoređivanja proizvoda jedne iste zemlje i roba raznih zemalja mogao bih da pokažem — ostavljajući po strani neke, više prividne nego stvarne izuzetke — da prosječno rad koji ima relativno visoku cijenu proizvodi robu s niskim cijenama, a da rad čija je cijena relativno niska proizvodi robe s visokim cijenama. To, naravno, još ne bi bio dokaz da su visoke cijene rada u jednom i niske cijene u drugom slučaju odnosni uzročnici tih dijametralno suprotnih rezultata, ali bi to ipak bio dokaz da cijene rada ne reguliraju cijene robâ. Međutim, za nas je potpuno suvišno primjenjivanje ovakvog empiričkog metoda.

Možda će neko poricati da je građanin Weston postavio dogmu: *»Nadnice određuju ili reguliraju cijene robe«*. On

je, zaista, nikad nije formulirao. Naprotiv, on je rekao da profit i renta također obrazuju sastavne dijelove robnih cijena, jer se baš iz cijene robe moraju isplaćivati ne samo nadnice radnika nego i profiti kapitalista i rente vlasnika zemlje. A kako se po njegovom mišljenju obrazuju cijene? Prije svega, iz nadnice. Tome se zatim dodaje izvjestan procent u korist kapitalista i jedan dalji u korist zemljovlasnika. Pretpostavimo da nadnica za rad upotrebljen pri proizvodnji izvjesne robe iznosi 10. Ako profitna stopa iznosi 100%, kapitalist bi predujmljenoj nadnici dodao 10, a ako stopa rente također iznosi 100% od nadnice, onda bi se dodalo još 10, i ukupna cijena robe iznosila bi 30. Ali takvo određivanje cijena značilo bi prosto da ih određuje nadnica. Ako bi u navedenom slučaju nadnica porasla na 20, cijena robe popela bi se na 60 itd. Dosljedno tome svi zastarjeli ekonomski pisci koji su išli za tim da dogmi prema kojoj nadnica regulira cijene pribave priznanje, pokušali su da je dokažu na taj način što su profit i rentu tretirali kao *puke procentne dodatke na nadnicu.* Nijedan od njih, naravno, nije bio kadar da granice tih procentnih stopa svede ma na koji ekonomski zakon. Naprotiv, oni su, izgleda, mislili da se profiti određuju tradicijom, običajem, voljom kapitalista ili nekim drugim isto toliko proizvoljnim i nerazjašnjivim metodom. A ako tvrde da profite određuje konkurencija između kapitalista, oni time ništa ne kazuju. Nema sumnje da ta konkurencija izjednačuje različite profitne stope u raznim granama proizvodnje ili ih svodi na izvjestan prosječan nivo, ali ona nikad ne može da određuje sam taj nivo ili opću profitnu stopu.

Štâ mislimo kad kažemo da nadnica određuje cijene robâ? Pošto je nadnica samo naziv za cijenu rada, mislimo da su cijene robâ regulirane cijenom rada. Pošto je »*cijena*« razmjenska vrijednost — i kad govorim o vrijednostima, govorim uvijek o razmjenskoj vrijednosti — razmjenska *vrijednost izražena u novcu,* onda ta postavka izlazi na to da se »*vrijednost robe određuje vrijednošću rada*« ili da je »*vrijednost rada opća mjera vrijednosti*«.

Ali kako se onda određuje sama »*vrijednost rada*«? Tu sad dolazimo na mrtvu tačku. Naravno, na mrtvu tačku ako pokušamo da rasuđujemo logički. Istina, pristalice ove dok-

trine očas svrše s logičkim skrupulama. Evo, na primjer, naš prijatelj Weston. Najprije nam je rekao da nadnice određuju cijene robe i da, prema tome, s porastom nadnica moraju porasti i cijene. Zatim je stvar obrnuo da bi nam pokazao kako povišenje nadnica ne bi bilo ni od kakve koristi, pošto bi skočile cijene robe i pošto se nadnice u stvari mjere cijenama onih roba za koje se troše. I tako smo počeli tvrđenjem da vrijednost rada određuje vrijednost robe, a završavamo tvrđenjem da vrijednost robe određuje vrijednost rada. Vrtimo se, na taj način, u potpuno pogrešnom krugu i ne dolazimo ni do kakvog zaključka.

Sve u svemu jasno je: ako za opću mjeru ili regulator vrijednosti uzmemo vrijednost jedne robe, recimo rada, žita ili bilo koje druge robe, mi time samo zaobilazimo teškoće, pošto jednu vrijednost određujemo drugom vrijednošću, koja, sa svoje strane, opet zahtijeva da bude određena.

Dogma da »nadnice određuju cijene robe«, svedena na svoj najapstraktniji izraz, izlazi na to da »vrijednost određuje vrijednost«, a ta tautologija znači da mi u stvari uopće ništa ne znamo o vrijednosti. Ako bismo se držali te premise, onda bi se cjelokupno rezoniranje o općim zakonima političke ekonomije pretvorilo u puko naklapanje. Velika zasluga Ricardova stoga se i sastoji u tome što je u svom djelu »On the Principles of Political Economy« izdatom 1817, do temelja uništio staru, rasprostranjenu i otrcanu zabludu da nadnice određuju cijene«, zabludu koju su i Adam Smith i njegove francuske preteče odbacivali u stvarno naučnim odjeljcima svojih istraživanja, ali u koju su ipak ponovo zapadali u pristupačnijim, popularnim poglavljima svojih djela.

VI [VRIJEDNOST I RAD]

Građani! Došao sam sada do tačke kada moram pristupiti stvarnom izlaganju pitanja. Ne mogu obećati da ću to uraditi na sasvim zadovoljavajući način, jer bih u tom slučaju morao obuhvatiti čitavu oblast političke ekonomije. Moći ću jedino, kako bi to rekli Francuzi, »effleurer la question«, da se dotaknem glavnih tačaka.

Prvo pitanje koje moramo postaviti jeste: šta je *vrijednost* neke robe? Kako se ona određuje?

Na prvi pogled moglo bi izgledati da je vrijednost robe nešto sasvim *relativno* i da ona ne može biti određena ako se ta roba ne promatra u njenim odnosima prema svim drugim robama. U stvari, govoreći o vrijednosti, o razmjenskoj vrijednosti neke robe, mi imamo u vidu kvantitativne razmjere u kojima se ona razmjenjuje sa svim drugim robama. Ali onda nastaje pitanje: kako se reguliraju razmjere u kojima se robe međusobno razmjenjuju?

Iz iskustva nam je poznato da su te razmjere beskrajno raznolike. Uzmemo li jednu jedinu robu, na primjer pšenicu, vidjećemo da se jedan kvarter pšenice razmjenjuje za raznovrsne robe u gotovo bezbrojnim varijacijama tih razmjera. Međutim, *pošto vrijednost pšenice ostaje stalno ista*, bilo da je izražena u svili, zlatu ili u nekoj drugoj robi, ona mora da predstavlja nešto što se razlikuje i što je nezavisno od tih *različitih stopa razmjene* s različitim artiklima. Mora biti mogućno da se ta razna jednačenja s raznim robama izraze u nekom sasvim drugom obliku.

Pored toga, ako kažem da se jedan kvarter pšenice razmjenjuje za gvožđe u određenoj razmjeri, ili da je vrijednost jednog kvartera pšenice izražena u određenoj količini gvožđa, onda, kažem da su vrijednost pšenice i njen ekvivalent u gvožđu ravni *nekoj trećoj stvari* koja nije ni pšenica ni gvožđe, jer pretpostavljam da obje te robe izražavaju istu veličinu u dva različita vida. Prema tome, i jedna i druga roba, kako pšenica tako i gvožđe, moraju nezavisno jedna od druge biti svodljive na tu treću stvar koja je njihova zajednička mjera.

Ilustriraćemo ovo jednim posve jednostavnim primjerom iz geometrije. Kako postupamo kad upoređujemo površine trokutâ svih mogućih oblika i veličina, ili površine trokutâ sa pravokutnikom ili površine drugih pravolinijiskih likova? Mi svodimo površine bilo kojeg trokuta na izraz koji je sasvim različan od njegovog vidljivog lika. Pošto smo iz same prirode trokuta pronašli da je njegova površina ravna polovini produkta njegove osnovice i njegove visine, mi zatim možemo da upoređujemo različite površine svih vrsta

trokuta i svih mogućih pravolinijskih likova, jer svi oni mogu biti raščlanjeni na izvjestan broj trokuta.

Isti postupak valja primijeniti i kod vrijednosti robâ. Moramo pronaći mogućnost da ih sve svedemo na jedan izraz koji bi im svima bio zajednički, te da ih razlikujemo samo prema razmjerama u kojima one sadrže upravo tu jednaku i istovetnu mjeru.

Pošto su *razmjenske vrijednosti* robâ samo *društvene funkcije* tih stvari i nemaju ničeg zajedničkog s njihovim *proizvodnim svojstvima*, mi se prije svega moramo pitati: šta je zajednička *društvena supstanca* svih roba? To je *rad*. Da bi neka roba mogla biti proizvedena, na nju mora biti utrošena ili u njoj apsorbirana određena količina rada. I ja ne kažem prosto *rad*, nego *društveni rad*. Ako neko proizvodi izvjestan artikal za svoju neposrednu upotrebu, da bi ga sam potrošio, on stvara *proizvod* ali ne *robu*. Kao proizvođač koji radi sam za sebe, on nema nikakve veze s društvom. A da bi neko mogao da proizvodi *robu*, mora artikal koji je proizveo ne samo da zadovoljava izvjesnu *društvenu* potrebu nego i njegov rad sam po sebi mora da bude dio ukupne sume rada koji je društvo utrošilo. Njegov rad mora biti potčinjen *podjeli rada u samom društvu*. On ništa ne predstavlja bez ostalih karika podjele rada, i od njega se traži da ih sa svoje strane *dopunjuje*.

Ako promatramo *robe kao vrijednost*, mi ih promatramo isključivo samo s gledišta *društvenog rada* koji je u njima *opredmećen, predstavljen*, ili, ako hoćete, *kristaliziran*. U tom pogledu one se mogu *razlikovati* samo prema većim ili manjim količinama rada koje su u njima predstavljene; tako, na primjer, u jednoj svilenoj maramici može biti apsorbirana veća količina rada nego u jednoj cigli. Ali kako se mjeri *količina rada?* Prema *trajanju radnog vremena*, mjereći pri tome rad satima, danima, itd. Da bi se ta mjera mogla primijeniti, treba, naravno, sve vrste rada svesti na prosječan ili prost rad kao njihovu jedinicu.

Dolazimo, dakle, do sljedećeg zaključka: neka roba ima *vrijednost* zato što predstavlja *kristalizaciju društvenog rada*. *Veličina* njene vrijednosti ili njena *relativna* vrijednost zavisi od veće ili manje količine te društvene supstance koju

ona sadrži, to će reći — od relativne mase rada potrebne za njeno proizvođenje. *Relativne vrijednosti robâ* određuju se, prema tome, *odgovarajućim količinama ili masama rada koje su na njih utrošene, u njima opredmećene, predstavljene. Korelativne* količine robâ koje mogu biti proizvedene u *isto radno vrijeme jednake su.* Ili: vrijednost jedne robe odnosi se prema vrijednosti druge robe kao količina rada koji je predstavljen u jednoj robi prema količini rada koji je predstavljen u drugoj robi.

Naslućujem da će mnogi od vas upitati: zar zaista postoji tako velika razlika, ili uopće neka razlika, između određivanja vrijednosti robâ prema *nadnici* i određivanja tih vrijednosti prema *relativnim količinama rada* potrebnim za njihovo proizvođenje? Vi ste, međutim, sigurno već uočili da su *nagrada* za rad i *količina* rada dvije potpuno različite stvari. Pretpostavimo, na primjer, da su u jednom kvarteru pšenice i u jednoj unci zlata predstavljene *jednake količine rada.* Uzeo sam ovaj primjer, jer ga je upotrijebio *Benjamin Franklin* u svom prvom eseju, objavljenom 1729. pod naslovom »A Modest Enquiry into the Nature and Necessity of a Paper Currency«[8], u kome je on, kao jedan od prvih, ušao u trag pravoj prirodi vrijednosti. Pa lijepo! Pretpostavimo sad da su jedan kvarter pšenice i jedna unca zlata *jednake vrijednosti* ili *ekvivalenti,* jer su *kristalizacije jednakih količina prosječnog rada,* toliko dana ili toliko nedjelja rada koji su u svakom od njih predstavljeni. Kad tako određujemo relativnu vrijednost zlata i žita, uzimamo li ma na koji način u obzir *nadnice* poljoprivrednog radnika i rudara? Ni najmanje. Mi ostavljamo potpuno *neodređeno* pitanje *kako* je bio plaćen njihov dnevni ili nedjeljni rad, pa čak i da li je najamni rad uopće bio primijenjen. Ako je bio primijenjen, onda su nadnice mogle biti veoma različite. Radnik čiji je rad opredmećen u kvarteru pšenice možda je dobio svega dva bušela, a radnik zaposlen u rudniku možda polovinu unce zlata. Ili, ako pretpostavimo da su njihove nadnice bile jednake, one mogu u svim mogućim razmjerima da odstupaju od vrijednosti robâ koje su oni proizveli. One

[8] Skromno istraživanje o prirodi i neophodnosti papirnog novca *Red.*

mogu da iznose polovinu, trećinu, četvrtinu, petinu ili ma koji drugi dio jednog kvartera žita ili jedne unce zlata. Njihove nadnice ne mogu, naravno, da *premaše* vrijednosti robâ koje su proizveli, ne mogu biti *veće* od tih vrijednosti, ali zato mogu u svim mogućim stupnjevima biti *niže*. Njihove *nadnice imaće* svoje *granice u vrijednostima* proizvoda, ali *vrijednosti njihovih proizvoda* neće biti ograničene njihovim nadnicama. A što je najglavnije: vrijednosti, relativne vrijednosti žita i zlata, na primjer, bile bi određene bez ikakvog obzira na vrijednost primijenjenog rada, tj. bez obzira na *nadnice*. Prema tome, određivanje vrijednosti robâ na osnovu *relativnih količina rada* koje su u njima *predstavljene*, potpuno se razlikuje od tautološkog metoda na osnovu kojeg se vrijednosti robâ određuju vrijednošću rada ili *nadnicom*. No ovu tačku osvijetlićemo nešto bliže u daljem toku našeg istraživanja.

Pri proračunavanju razmjenske vrijednosti neke robe moramo količini rada koja je na tu robu bila utrošena u *posljednjem* procesu dodati količinu rada koja je *ranije* bila apsorbirana u njenoj sirovini, zatim rad utrošen na sudove, alate, mašine i zgrade, koji su također potrebni za taj rad. Na primjer, vrijednost neke određene količine pamučne pređe je kristalizacija količine rada koja je pamuku bila dodata u procesu predenja, količine rada koja je prije toga bila opredmećena u samom pamuku, količine rada opredmećene u uglju, mazivu i drugim utrošenim pomoćnim materijama, količine rada predstavljene u parnoj mašini, vretenima, fabričkim zgradama, itd. Sredstva za proizvodnju u pravom smislu riječi, kao što su alati, mašine, zgrade, u toku dužeg ili kraćeg perioda služe uvijek ponovo pri ponavljanju procesa proizvodnje. Ako bi ona odjednom bila utrošena, kao što to biva sa sirovinama, onda bi njihova cijela vrijednost bila odjednom prenesena na robe u čijem proizvođenju učestvuju. Ali pošto se, na primjer, vreteno troši tek postepeno, pravi se prosječan proračun, koji se zasniva na prosječnom trajanju vretena i njegovom prosječnom trošenju u toku određenog perioda, recimo u toku jednog dana. Na taj način izračunavamo koliko se od vrijednosti vretena prenosi na pređu ispredenu u toku jednog dana, i koliko, prema tome, od ukupne količine rada opredmećenog, recimo, u

funti pređe otpada na rad koji je prije toga opredmećen u vretenu. Za našu sadašnju svrhu nije potrebno da se na ovoj tački duže zadržavamo.

Ako vrijednost neke robe određuje *količina rada koja je utrošena na njeno proizvođenje,* moglo bi izgledati da nečija roba ima tim veću vrijednost što je on ljeniji ili nevještiji, jer je tim više vremena potrebno za izradu te robe. To bi, naravno, bila veoma žalosna zabluda. Vi se sigurno sjećate da sam upotrebljavao izraz *»društveni* rad«, a taj izraz *»društveni«* sadrži mnoge momente. Kad kažemo da je vrijednost neke robe određena *količinom rada* koja je na nju utrošena ili u njoj kristalizirana, onda imamo u vidu *onu količinu rada* koja je *potrebna* za njeno proizvođenje u jednom datom društvenom stanju, pod određenim prosječnim uslovima društvene proizvodnje, sa jednom datom društvenom prosječnom intenzivnošću i prosječnom umješnošću primijenjenog rada. Kada je u Engleskoj parni razboj počeo da konkurira ručnom razboju, bilo je potrebno upola manje radnog vremena nego ranije da se određena količina pređe pretvori u jedan aršin pamučne tkanine ili sukna. Jadni ručni tkač radio je sada 17 ili 18 sati dnevno umjesto 9 ili 10 sati koliko je radio ranije. Ali proizvod njegovog dvadesetsatnog rada predstavljao je sada samo 10 društvenih radnih sati, ili 10 radnih sati društveno potrebnih da bi se određena količina pređe pretvorila u tkaninu. Proizvod njegovih 20 sati nije, prema tome, imao veću vrijednost od proizvoda njegovih pređašnjih 10 sati.

Ako, dakle, količina društveno potrebnog rada opredmećenog u robama regulira njihove razmjenske vrijednosti, onda svako povećanje količine rada potrebne za proizvođenje neke robe mora povećati njenu vrijednost, kao što i svako smanjenje mora da je snizi.

Ako bi količine rada potrebne za proizvodnju određenih robâ bile postojane, onda bi bile postojane i njihove relativne vrijednosti. Međutim, to nije tako. Količina rada potrebna za proizvođenje neke robe mijenja se neprestano sa svakom promjenom u proizvodnoj snazi primijenjenog rada. Što je veća proizvodna snaga rada, to se više proizvoda izrađuje u toku datog radnog vremena, a što je proizvodna

snaga rada niža, to se za isto vrijeme izrađuje manje proizvoda. Ako bi se, na primjer, uslijed porasta stanovništva ukazala potreba da se obrađuje i manje plodna zemlja, onda bi ista količina proizvoda mogla biti postignuta samo ako bi bila utrošena veća količina rada, i vrijednost poljoprivrednih proizvoda bi uslijed toga porasla. S druge strane, ako jedan jedini prelac, pomoću modernih sredstava za proizvodnju, u toku jednog radnog dana preradi mnogo hiljada puta veću količinu pamuka u pređu nego što bi bio u stanju da za isto vrijeme isprede pomoću kolovrata, onda je jasno da će sad svaka pojedina funta pamuka apsorbirati mnogo hiljada puta manje prelčeva rada nego ranije, te da će, prema tome, vrijednost koja je tokom predenja dodata svakoj funti pamuka biti mnogo hiljada puta manja nego ranije. Vrijednost pređe razmjerno će se smanjiti.

Ne uzimajući u obzir razlike u prirodnoj energiji i u stečenoj radnoj umješnosti raznih naroda, proizvodna snaga rada mora uglavnom da zavisi:

Prvo, od *prirodnih* uslova rada, kao što su: plodnost zemlje, bogatstvo rudnika itd.

Drugo, od sve većeg usavršavanja *društvenih snaga rada* koje proističu iz proizvodnje u velikim razmjerama, iz koncentracije kapitala i kombinacije rada, iz dalje podjele rada, iz primjene mašina i poboljšanih metoda, iz primjene hemijskih i drugih prirodnih snaga, iz smanjivanja vremena i prostora pomoću sredstava za vezu i saobraćaj, kao i iz svih drugih pronalazaka pomoću kojih nauka primorava prirodne snage da služe radu i na osnovu kojih se razvija društveni ili kooperativni karakter rada. Što je veća proizvodna snaga rada, to je manje rada utrošeno na određenu količinu proizvoda, dakle — utoliko je manja vrijednost tog proizvoda. Što je manja proizvodna snaga rada, to je više rada utrošeno za istu količinu proizvoda, dakle — utoliko je veća njegova vrijednost. Prema tome, možemo postaviti kao opći zakon:

Vrijednosti robâ stoje u upravnoj razmjeri prema radnom vremenu utrošenom pri njihovom proizvođenju, a u obrnutoj razmjeri prema proizvodnoj snazi primijenjenog rada.

Pošto sam dosad govorio samo o vrijednosti, sad ću dodati nekoliko riječi o *cijeni*, koja predstavlja naročiti oblik što ga uzima vrijednost.

Uzeta sama po sebi, *cijena* nije ništa drugo do *novčani izraz vrijednosti*. Na primjer, vrijednosti svih roba u Engleskoj izražene su cijenama u zlatu, dok su na kontinentu one izražene uglavnom cijenama u srebru. Vrijednost zlata ili srebra, kao i svih drugih roba, određuje se količinom rada potrebnom za njihovo dobijanje. Izvjesnu količinu vaših nacionalnih proizvoda, u kojima je kristaliziran određeni iznos vašeg nacionalnog rada, vi razmjenjujete za proizvode zemalja koje proizvode zlato i srebro, u kojima je opet kristalizirana određena količina *njihova* rada. Na taj način, u stvari, putem trampe, vi se navikavate na to da vrijednost svih robâ, odnosno odgovarajuće količine rada utrošene na njih, izražavate zlatom i srebrom. Ako bliže razmotrite *novčani izraz vrijednosti*, ili, što je isto, *pretvaranje vrijednosti u cijene*, vidjećete da se tu radi o postupku kojim vi *vrijednostima* svih roba dajete *nezavisan* i *homogen oblik*, ili ih izražavate kao količine *jednakog* društvenog rada. Ukoliko je cijena samo novčani izraz vrijednosti, Adam Smith joj je dao naziv »natural price«[9], a francuski fiziokrati[10] »prix nécessaire«[11].

Kakav je, dakle, odnos između *vrijednosti* i *tržišnih cijena*, ili između *prirodnih cijena* i *tržišnih cijena?* Svi znate da je *tržišna cijena* za sve robe iste vrste — *ista*, ma koliko se razlikovali uslovi proizvodnje za pojedine proizvođače. Tržišna cijena izražava samo *prosječnu količinu društvenog rada* potrebnu da se tržište pod prosječnim uslovima proizvodnje snabdije određenom količinom izvjesnog artikla. Ona se izračunava prema cijeloj masi robe jedne određene vrste.

---

[9] — prirodna cijena. *Red.*

[10] Predstavnici ekonomskog učenja 18. vijeka u Francuskoj koje je, suprotno merkantilizmu, izvor viška vrijednosti vidjelo ne u trgovini nego u proizvodnji, ali zemljišnu rentu smatralo jedinim oblikom viška vrijednosti i stoga poljoprivredni rad jedinim proizvodnim radom. *Red.*

[11] — potrebna cijena. *Red.*

Utoliko se *tržišna cijena* robe podudara s njenom *vrijednošću*. S druge strane, oscilacije tržišnih cijena čas iznad čas ispod vrijednosti ili prirodne cijene zavise od kolebanja ponude i tražnje. Odstupanja tržišnih cijena od vrijednosti stalna su pojava, ali kako kaže *Adam Smith:* »Prirodna cijena predstavlja u neku ruku centralnu cijenu kojoj stalno teže cijene svih roba. Razne slučajnosti mogu ih ponekad podići znatno iznad tog centra, a ponekad opet oboriti ispod njega. Ali ma kakve bile okolnosti koje ih sprečavaju da se smire u tom centru mirovanja i postojanosti, one ipak stalno teže k njemu«.

Ne mogu se sada upuštati u podrobnije pretresanje ovog pitanja. Dovoljno je reći da će tržišne cijene robâ, *ako* ponuda i tražnja budu uravnotežene, odgovarati prirodnim cijenama tih robâ, tj. njihovim vrijednostima koje su određene odgovarajućim količinama rada potrebnim za njihovo proizvođenje. Ali ponuda i tražnja *moraju stalno* težiti ka uravnoteženju, iako se to događa samo tako što jedno kolebanje potire drugo, povećanje potire opadanje, i obrnuto. Ako biste, umjesto da promatrate samo dnevna kolebanja, analizirali kretanje tržišnih cijena za duži period, kao što je, na primjer, uradio g. Tooke u svojoj »*Istoriji cijena*«, onda biste zapazili da se kolebanja tržišnih cijena, njihova odstupanja od vrijednosti, njihovo dizanje i padanje — međusobno paraliziraju i potiru, tako da se, bez obzira na uticaj monopola i nekih drugih modifikacija na koje se ovdje ne mogu osvrtati, sve vrste robâ prodaju prosječno po njihovim odgovarajućim *vrijednostima* ili prirodnim cijenama. Prosječni periodi u toku kojih se kolebanja tržišnih cijena uzajamno potiru različiti su za različite vrste robâ, jer kod jedne vrste lakše polazi za rukom da se ponuda prilagodi tražnji nego kod neke druge.

Ako se, dakle, općenito govoreći i obuhvaćajući nešto duži period, sve vrste roba prodaju po njihovim odgovarajućim vrijednostima, onda je besmislica pretpostavljati da profit, ne profit u pojedinačnim slučajevima, nego stalni i u različitim granama uobičajeni profit, proističe iz *dodatka* na cijene robâ ili od prodaje robâ po cijeni iznad njihovih *vrijednosti*. Besmislenost takvog shvaćanja postaje očigledna čim ga uopćimo. Sve ono što bi neko stalno zarađivao kao

prodavac, stalno bi gubio kao kupac. Ništa ne bi značilo ni tvrđenje da ima ljudi koji su kupci a da nisu prodavci, ili potrošači a da nisu proizvođači. Ono što ovi ljudi plaćaju proizvođačima, morali bi najprije da od njih besplatno prime. Ako neki čovjek od vas najprije uzme novac, a zatim vam ga vraća kupujući vašu robu, vi se nikad nećete obogatiti što ćete tom istom čovjeku preskupo prodavati vašu robu. Poslovanje ovakve vrste moglo bi da smanji gubitak, ali nikada ne bi pridonijelo ostvarivanju neke dobiti.

Prema tome, da biste mogli objasniti *opću prirodu profita,* morate polaziti od postavke da se robe prosječno *prodaju po njihovim stvarnim vrijednostima* i da *profiti potiču iz prodaje robâ po njihovim vrijednostima,* tj. razmjerno količini u njima opredmećenog rada. Ako profit ne možete objasniti ovom pretpostavkom, onda ga uopće ne možete objasniti. To izgleda paradoksalno i protivno svakodnevnom iskustvu. Paradoksalno izgleda i da se Zemlja okreće oko Sunca i da se voda sastoji od dva vanredno lako zapaljiva plina. Naučna istina uvijek je paradoksalna s gledišta svakidašnjeg iskustva, koje uočava samo varljivi izgled stvari.

VII RADNA SNAGA

Pošto smo dosad — ukoliko je to na ovako letimičan način bilo moguće — analizirati prirodu *vrijednosti, vrijednosti ma koje robe,* moramo obratiti pažnju na specifičnu *vrijednost rada.* I ovdje vas opet moram iznenaditi jednim prividnim paradoksom. Svi ste vi čvrsto uvjereni da ono što dnevno prodajete jeste vaš rad; da rad, prema tome, ima cijenu, a pošto je cijena neke robe samo novčani izraz njene vrijednosti, to sigurno mora postojati i nešto kao *vrijednost rada.* Međutim, ne postoji ništa slično, što se u običnom smislu te riječi zove *vrijednost rada.* Vidjeli smo da količina potrebnog rada kristalizirana u nekoj robi obrazuje njenu vrijednost. Kako bismo sad, primjenjujući taj pojam vrijednosti, mogli da odredimo vrijednost, recimo, jednog desetsatnog radnog dana? Koliko rada sadrži taj radni dan? Deset sati rada. Reći o vrijednosti jednog desetsatnog radnog dana da je jednaka desetsatnom radu, ili količini rada koja je u njemu sadržana,

značilo bi tautologiju, štaviše — besmislicu. Naravno, čim jedanput pronađemo pravi ali skriveni smisao izraza »*vrijednost rada*«, bićemo u stanju da objasnimo ovu iracionalnu i, reklo bi se, nemoguću primjenu vrijednosti, isto onako kao što smo u stanju da objasnimo prividno ili čisto fenomenalno kretanje nebeskih tijela pošto smo jedanput saznali njihovo stvarno kretanje.

Ono što radnik prodaje nije neposredno njegov *rad*, nego je njegova *radna snaga* koju on prolazno stavlja kapitalistu na raspolaganje. To je tim prije tako što — ne znam da li engleski zakon, ali svakako neki zakoni na kontinentu — utvrđuju *maksimalno vrijeme* za koje neko može prodavati svoju radnu snagu. Ako bi bilo dozvoljeno da se radna snaga prodaje na neograničeno vrijeme, onda bi ropstvo odmah ponovo bilo uspostavljeno. Ako bi takva prodaja obuhvaćala, na primjer, čitavo trajanje radnikova života, on bi se tog časa pretvorio u doživotnog roba svoga gospodara.

Jedan od najstarijih ekonomista i najoriginalnijih filozofa Engleske — Thomas Hobbes — već u svom »Levijatanu«[12] instinktivno došao do ove tačke, koju su svi njegovi nasljednici previdjeli. On kaže: »*Vrijednost* (value or worth) *nekog čovjeka* jeste, kao i kod svih drugih stvari, njegova *cijena*, a to će reći onoliko koliko se daje za *upotrebu njegove snage*«.

Ako pođemo od ove osnove, bićemo u mogućnosti da odredimo *vrijednost rada* onako kako je određujemo i kod svih drugih robâ.

Ali prije nego što to uradimo, mogli bismo zapitati: kako dolazi do te čudnovate pojave da na tržištu nalazimo grupu kupaca koji posjeduju zemlju, mašine, sirovine, životna sredstva, a sve su to, osim zemlje u njenom neobrađenom stanju, *proizvodi rada*, dok na drugoj strani nalazimo grupu prodavaca koji nemaju ništa da prodaju osim svoju radnu snagu, svoje radne ruke i svoj mozak. Kako to da jedna grupa stalno kupuje da bi pravila profit i bogatila se, dok druga grupa stalno prodaje da bi zaradila sredstva za svoje izdržavanje?

---

12 »Levijatan ili vrsta, oblik i moć jedne crkvene i građanske zajednice.« (Levijatan — ime morskog čudovišta iz Biblije, »Otkrivenje Ivanovo«.) *Red.*

Istraživanje tog pitanja pretvorilo bi se u istraživanje onoga što ekonomisti nazivaju »*prethodnom* ili *prvobitnom akumulacijom*«; a što bi trebalo da se zove *prvobitnom eksproprijacijom.* Vidjeli bismo da ta takozvana *prvobitna akumulacija* ne znači ništa drugo nego niz istorijskih procesa koji su se završili *raspadanjem prvobitnog jedinstva* koje je postojalo između radnog čovjeka i njegovih sredstava za rad. Ali takvo istraživanje prelazi okvire moje sadašnje teme. Kad je *odvajanje* radnog čovjeka od sredstava za rad jednom već izvršeno, onda će se ovakvo stanje održati i na sve širem stupnju reproducirati dokle god ga jedan novi i temeljiti prevrat u načinu proizvodnje opet ne obori i ponovo ne uspostavi prvobitno jedinstvo u novom istorijskom obliku.

Šta je dakle *vrijednost radne snage?*

Kao i vrijednost svake druge robe, vrijednost radne snage određuje se količinom rada potrebnog za njeno proizvođenje. Čovjekova radna snaga postoji samo u njegovoj živoj ličnosti. Da bi mogao da odraste i da se održi u životu, čovjek mora da potroši izvjesnu količinu životnih sredstava. Ali čovjek se, kao god i mašina, troši i mora biti zamijenjen drugim čovjekom. Zato mu je, osim količine životnih sredstava koju zahtijeva *njegovo vlastito* izdržavanje potrebna još i druga količina životnih sredstava da bi mogao da odgoji izvjestan broj djece koja treba da ga zamijene na tržištu rada i da ovjekovječe radnički rod. Nadalje, da bi radnik mogao da razvije svoju radnu snagu i da stekne izvjesnu vještinu, on mora utrošiti dalju količinu vrijednosti. Za našu svrhu biće dovoljno ako uzmemo u obzir samo *prosječan* rad, čiji su troškovi oko odgoja i školovanja neznatne veličine. Ipak ću iskoristiti ovu priliku da bih konstatirao: kao što su troškovi za proizvodnju radnih snaga različitog kvaliteta različiti, isto tako različite moraju biti i vrijednosti radnih snaga zaposlenih u različitim granama proizvodnje. Prema tome, zahtjev za *jednakom nadnicom* zasniva se na zabludi i ostaje *pusta* želja koja se nikad neće ispuniti. On je plod onog lažnog i plitkog radikalizma koji prihvaća pretpostavke, ali bi htio da izbjegne zaključke. Na osnovi najamnog sistema vrijednost radne snage određuje se kao i vrijednost svake druge robe; a pošto razne vrste radne snage imaju različite vrijednosti, ili iziskuju različite količine rada za svoju proizvod-

nju, to one *moraju* na tržištu rada da postignu i različite cijene. Zahtijevati *jednaku ili čak pravičnu nagradu*, na osnovi najamnog sistema, isto je što i zahtijevati *slobodu* na osnovi sistema ropstva. Nije riječ o tome šta vi smatrate pravilnim ili pravičnim. Pitanje se sastoji u ovom: što je pri određenom sistemu proizvodnje potrebno i neizbježno?

Poslije svega rečenoga izlazi da se *vrijednost radne snage* određuje *vrijednošću životnih sredstava* koja su potrebna da se radna snaga proizvede, razvije, održi i ovjekovječi.

VIII PROIZVOĐENJE VIŠKA VRIJEDNOSTI

Pretpostavimo sad da proizvođenje prosječne količine životnih sredstava potrebnih dnevno jednom radniku zahtijeva *6 sati prosječnog rada*. Pretpostavimo, zatim, da je 6 sati prosječnog rada opredmećeno u količini zlata ravnoj 3 šilinga. U tom slučaju će 3 šilinga biti *cijena* ili novčani izraz *dnevne vrijednosti radne snage* tog čovjeka. Ako bi radio 6 sati dnevno, on bi dnevno proizvodio vrijednost koja bi bila dovoljna da može kupiti prosječnu količinu dnevno potrebnih mu životnih sredstava, odnosno da sebe kao radnika održi u životu.

Ali taj naš čovjek je najamni radnik. On stoga mora svoju radnu snagu prodati nekom kapitalistu. Ako je prodaje za 3 šilinga dnevno ili 18 šilinga nedjeljno, on je prodaje po njenoj vrijednosti. Pretpostavimo da je on prelac. Ako radi 6 sati dnevno, on će pamuku dnevno dodavati vrijednost od 3 šilinga. Ta vrijednost koju on dnevno dodaje pamuku bila bi tačan ekvivalent za nadnicu ili cijenu njegove radne snage koju on dnevno prima. Ali u tom slučaju kapitalistu ne bi pripao nikakav *višak vrijednosti* ili *višak proizvoda*. Tu smo, dakle, došli do suštine pitanja.

Time što je kupio radnikovu radnu snagu i što plaća njenu vrijednost, kapitalist je, kao i svaki drugi kupac, stekao pravo da kupljenu robu troši ili upotrebljava. Radnu snagu čovjeka trošimo ili upotrebljavamo dajući mu da radi, kao što trošimo ili upotrebljavamo mašinu stavljajući je u pogon. Prema tome, plaćanjem dnevne ili nedjeljne vrijednosti radnikove radne snage kapitalist je stekao pravo da tu rad-

nu snagu upotrijebi, odnosno primorava da radi u toku *cijelog dana ili nedjelje.* Radni dan ili radna nedjelja imaju, naravno, određene granice, ali njih ćemo kasnije pobliže razmotriti.

Zasad bih htio da skrenem vašu pažnju na jedno odlučujuće pitanje.

Vrijednost radne snage određuje se količinom rada koja je potrebna za njeno održavanje ili reprodukciju, ali *upotreba* te radne snage ograničena je samo radnikovom aktivnom energijom i fizičkom snagom. Dnevna ili nedjeljna *vrijednost* radne snage sasvim je različita od dnevnog ili nedjeljnog *utroška* te snage, kao god što su potpuno različite stvari hrana potrebna nekom konju i vrijeme u toku kojega on može da nosi jahača. Količina rada kojom je ograničena *vrijednost* radnikove radne snage nipošto ne predstavlja granicu za količinu rada koju njegova radna snaga može da obavi. Uzmimo, na primjer, našeg prelca. Da bi mogao svakog dana da reproducira svoju radnu snagu, on mora, kao što smo vidjeli, dnevno da reproducira vrijednost od 3 šilinga, a to čini radeći dnevno 6 sati. Ali ga to ne sprečava da radi po 10, ili 12, ili još više sati dnevno. Pošto je platio dnevnu ili nedjeljnu *vrijednost* prelčeve radne snage, kapitalist je stekao pravo da tu radnu snagu upotrebljava preko *cijelog dana ili nedjelje.* On će stoga natjerati prelca da radi, recimo *12 sati* dnevno. Dakle, prelac će morati da *preko* onih 6 sati, potrebnih za naknadu njegove nadnice ili vrijednosti njegove radne snage, radi *još 6 sati,* koje ću nazvati satima *viška rada;* ovaj višak rada biće opredmećen u *višku vrijednosti i višku proizvoda.* Ako, na primjer, naš prelac svojim dnevnim šestsatnim radom dodaje pamuku vrijednost od 3 šilinga, tj. vrijednost koja predstavlja tačan ekvivalent njegove nadnice, onda će on dvanaestsatnim radom dodati pamuku vrijednost od 6 šilinga i proizvesti *odgovarajući višak pređe.* Pošto je on svoju radnu snagu prodao kapitalistu, to cijela vrijednost proizvoda koji je stvorio pripada kapitalistu, tom privremenom vlasniku njegove radne snage. Dakle, predujmljujući 3 šilinga, kapitalist realizira vrijednost od 6 šilinga, jer mu se za vrijednost koju je predujmio, a u kojoj je kristalizirano 6 radnih sati, uzvraća vrijednost u kojoj je kristalizirano 12 radnih sati. Ponavljajući svakog dana isti

proces, kapitalist će dnevno predujmljivati 3 šilinga i dnevno trpati u džep 6 šilinga, od kojih jedna polovina opet ide na isplatu nadnice, dok druga obrazuje *višak vrijednosti*, za koji kapitalist ne plaća nikakav ekvivalent. To i jeste onaj ***način razmjene između kapitala i rada*** na kojem se zasniva kapitalistička proizvodnja, odnosno najamni sistem, i koji mora stalno rezultirati u reprodukciji radnika kao radnika, i kapitalista kao kapitalista.

Ako svi ostali uslovi ostanu jednaki, *stopa viška vrijednosti* zavisiće od razmjere između onog dijela radnog dana koji je potreban za reprodukciju vrijednosti radne snage i *viška vremena* ili *viška rada* koji se obavlja za kapitalista. Ona će, prema tome, zavisiti *od stepena u kojem je radni dan produžen preko onog vremena* kada radnik svojim radom samo reproducira vrijednost svoje radne snage, odnosno samo naknađuje svoju nadnicu.

IX VRIJEDNOST RADA

Sad se moramo vratiti izrazu *»vrijednost ili cijena rada«*. Vidjeli smo da taj izraz, u stvari, znači samo vrijednost radne snage mjerene vrijednošću robâ potrebnih za njeno održavanje. Ali pošto radnik svoju nadnicu prima *poslije* obavljenog rada, a osim toga zna da je to što on kapitalistu stvarno daje njegov rad, to mu vrijednost ili cijena njegove radne snage nužno mora izgledati kao *cijena* ili *vrijednost samog njegovog rada*. Ako cijena njegove radne snage iznosi 3 šilinga, u kojima je opredmećeno 6 sati rada, a ako on radi 12 sati, onda je neizbježno da on ta 3 šilinga smatra vrijednošću ili cijenom 12 radnih sati, mada je tih 12 radnih sati opredmećeno u vrijednosti od 6 šilinga. Iz toga proističu dva zaključka:

Prvo. Vrijednost ili cijena radne snage dobija izgled *cijene ili vrijednosti samog rada*, mada su, strogo uzevši, vrijednost i cijena rada besmisleni izrazi.

Drugo. Mada se samo jedan dio radnikovog dnevnog rada sastoji od *plaćenog*, a drugi dio od *neplaćenog* rada, i mada taj neplaćeni rad ili višak rada sačinjava fond iz kojega se obrazuje *višak vrijednosti* ili *profit*, ipak to izgleda kao da je cijeli rad bio plaćeni rad.

Ovim varljivim vanjskim izgledom razlikuje se *najamni rad* od drugih *istorijskih* oblika rada. Na osnovi najamnog sistema i *neplaćeni* rad izgleda kao da je *plaćen*. Kod *roba*, naprotiv, čak i plaćeni dio njegova rada izgleda kao da je neplaćen. Naravno, da bi mogao raditi, rob mora da živi, i jedan dio njegovog radnog dana odlazi na naknadu vrijednosti njegovog vlastitog održavanja. Ali pošto između njega i njegovog gospodara ne postoje poslovni odnosi, niti između obje stranke dolazi do bilo kakvih kupoprodajnih radnja, to cijeli njegov rad izgleda da je zabadava.

Uzmite, na drugoj strani, seljaka-kmeta, onakvog kakav je, moglo bi se reći, još do juče postojao na cijelom istoku Evrope. Taj je seljak radio, recimo, 3 dana za sebe, na svojoj vlastitoj ili dodijeljenoj mu njivi, a 3 naredna dana je prinudno obavljao besplatan rad na imanju svog spahije. Ovdje su, dakle, plaćeni i neplaćeni dijelovi rada bili vidljivo odijeljeni, odijeljeni i vremenski i prostorno; i naši liberali bili su prepuni moralnog negodovanja pred apsurdnom idejom da se neko može natjerati da radi zabadava.

Međutim, radio neko 3 dana u nedjelji za sebe, na svojoj vlastitoj njivi, a 3 dana besplatno na imanju svog spahije, ili radio on za sebe 6 sati dnevno u fabrici ili radionici, a 6 sati za svoga poslodavca, izlazi na isto, mada su u posljednjem slučaju dijelovi plaćenog i neplaćenog rada neodjeljivo međusobno povezani i priroda cijele transakcije potpuno maskirana time što *postoji ugovor* i *isplata* koja se vrši krajem nedjelje. Besplatan rad pojavljuje se u jednom slučaju kao dobrovoljan, a u drugom kao prinudan rad. U tome je sva razlika.

Kad budem upotrebljavao izraz *»vrijednost rada«*, upotrebljavaću ga samo kao popularni, uobičajeni termin **za** *»vrijednost radne snage«*.

X PROFIT SE OSTVARUJE PRODAJOM ROBE PO NJENOJ VRIJEDNOSTI

Pretpostavimo da je prosječni radni sat opredmećen u vrijednosti ravnoj 6 pensa, odnosno da je 12 prosječnih radnih sati opredmećeno u vrijednosti od 6 šilinga. Pretpostavimo, zatim, da je vrijednost rada ravna 3 šilinga, ili proizvodu

šestsatnog rada. Uzmemo li sad da su u sirovinama, mašinama itd., utrošenim pri proizvodnji neke robe, opredmećena 24 prosječna radna sata, onda bi njihova vrijednost iznosila 12 šilinga. Ako bi povrh toga radnik najmljen od strane kapitalista tim sredstvima za proizvodnju dodao 12 sati rada, onda bi tih 12 sati bilo opredmećeno u dodatnoj vrijednosti od 6 šilinga. *Ukupna vrijednost proizvoda* iznosila bi, dakle, 36 sati opredmećenog rada i bila bi ravna 18 šilinga. Ali, pošto bi vrijednost rada, ili nadnica isplaćena radniku, iznosila samo 3 šilinga, to kapitalist ne bi platio nikakav ekvivalent za 6 sati viška rada što ga je radnik obavio i koji je opredmećen u vrijednosti te robe. Prodajući robu po njenoj vrijednosti od 18 šilinga, kapitalist bi, prema tome, realizirao vrijednost od 3 šilinga, za koju nije platio nikakav ekvivalent. Ta 3 šilinga sačinjavala bi višak vrijednosti ili profit koji on trpa u svoj džep. Prema tome, kapitalist ne realizira profit od 3 šilinga time što svoju robu prodaje po cijeni *iznad* njene vrijednosti, već time što je prodaje *po njenoj stvarnoj vrijednosti*.

Vrijednost robe određena je *ukupnom količinom rada* koja je u njoj sadržana. Ali dio te količine rada opredmećen je u vrijednosti za koju je plaćen ekvivalent u vidu nadnice, dok je drugi dio opredmećen u vrijednosti za koju *nije* plaćen *nikakav* ekvivalent. Jedan dio rada koji roba sadrži je *plaćeni* rad, a drugi dio je *neplaćeni* rad. Prema tome, prodajući robu *po njenoj vrijednosti*, tj. kao kristalizaciju *ukupne količine rada* koja je za nju utrošena, kapitalist je neizbježno mora prodati s profitom. On ne prodaje samo ono za šta je platio ekvivalent, on prodaje i ono što ga ništa nije koštalo, iako je to koštalo rada njegovog radnika. Troškovi kapitalista za neku robu i njeni stvarni troškovi različite su stvari. Zato ponavljam da se normalni i prosječni profiti ne postižu prodajom robe *iznad* njene vrijednosti, nego prodajom robe po *njenoj stvarnoj vrijednosti*.

XI RAZLIČITI DIJELOVI NA KOJE SE RASPADA VIŠAK VRIJEDNOSTI

Višak vrijednosti, ili onaj dio ukupne vrijednosti robe u kojem je opredmećen *višak rada* ili radnikov *neplaćeni rad*,

ja nazivam *profit*. Cio iznos tog profita ne trpa u džep industrijski kapitalist. Monopol na zemlju pruža zemljovlasniku mogućnost da uzme dio tog *viška vrijednosti* u vidu *rente*, bilo zbog toga što se zemlja koristi za poljoprivredu, za građevine ili željeznice, bilo u neku drugu proizvodnu svrhu. S druge strane, činjenica što posjedovanje *sredstava za rad* omogućuje industrijskom kapitalistu da proizvodi *višak vrijednosti*, ili, što izlazi na isto, da *prisvaja određenu količinu neplaćenog rada*, sama ta činjenica omogućuje vlasniku sredstava za rad koja on u cijelosti ili djelimično pozajmljuje industrijskom kapitalistu, — omogućuje, jednom riječi, *kapitalistu-zajmodavcu* da drugi dio tog viška vrijednosti traži pod vidom *kamata* za sebe, tako da industrijskom kapitalistu *kao takvom* preostaje samo ono što se naziva *industrijskim* ili *komercijalnim profitom*.

Koji zakoni reguliraju tu raspodjelu ukupnog iznosa viška vrijednosti na te tri kategorije ljudi — to pitanje je potpuno van naše teme. Međutim, već i iz toga što je dosad bilo izloženo proizlazi:

Renta, kamata i industrijski profit samo su *različiti nazivi za različite dijelove viška vrijednosti* robe ili *u njoj opredmećenog neplaćenog rada*, i oni u jednakoj mjeri *proističu iz ovog izvora i jedino iz njega*. Oni ne proističu iz *zemlje* kao takve, ni iz *kapitala* kao takvog, već zemlja i kapital pružaju svojim vlasnicima mogućnost da dobiju odgovarajuće udjele iz viška vrijednosti koji industrijski kapitalist cijedi iz radnika. Za samog radnika je od sporednog značaja pitanje da li taj višak vrijednosti, koji je rezultat njegovog viška rada ili neplaćenog rada, u cijelosti trpa u džep industrijski kapitalist, ili taj industrijski kapitalist mora dijelove toga viška vrijednosti da pod nazivom rente ili kamate plaća dalje trećim licima. Pretpostavimo da industrijski kapitalist upotrebljava samo svoj vlastiti kapital i da je on sam ujedno i vlasnik zemljišta. U tom slučaju bi cio višak vrijednosti išao u njegov džep.

Industrijski kapitalist je ono lice koje iz radnika neposredno cijedi taj višak vrijednosti, bez obzira na to koji će dio tog viška vrijednosti on biti u stanju da konačno zadrži za sebe. Stoga oko tog odnosa između industrijskog kapitalista i najamnog radnika okreće se čitav najamni sistem i či-

tav savremeni sistem proizvodnje. Zato neki od građana koji su uzeli učešća u našoj diskusiji nisu bili u pravu kad su pokušali da stvari uljepšaju, te da taj osnovni odnos između industrijskog kapitalista i radnika tretiraju kao sporedno pitanje, mada su bili u pravu kad su tvrdili da se, pod izvjesnim okolnostima, povećanje cijena može odraziti u veoma nejednakom stupnju na industrijskog kapitalista, zemljovlasnika, na novčarskog kapitalista, pa, ako hoćete, i na primaoca poreza.

Ali iz dosadašnjih izlaganja proizlazi još i nešto drugo.

Onaj dio vrijednosti robe koji predstavlja samo vrijednost sirovina, mašina, jednom riječi samo vrijednost utrošenih sredstava za proizvodnju, uopće ne stvara *nikakav dohodak*, već *jedino* naknađuje *kapital*. Ali, bez obzira na to, nije tačno da se drugi dio robne vrijednosti koji *obrazuje dohodak*, ili koji može biti isplaćen u vidu nadnice, profita, rente, kamate, *konstituira* od vrijednosti nadnice, vrijednosti rente, vrijednosti profita itd. Nadnicu ćemo za sada ostaviti na stranu, pa ćemo samo razmatrati industrijski profit, kamatu i rentu. Maločas smo vidjeli da se *višak vrijednosti* koji je sadržan u robi, ili onaj dio njene vrijednosti u kome je opredmećen *neplaćeni rad*, rastvara na različite dijelove sa tri različita imena. Ali bilo bi protivno istini kad bi se reklo da je vrijednost robe *sastavljena* ili *obrazovana od zbira samostalnih vrijednosti ta tri sastavna dijela*.

Ako je jedan radni sat opredmećen u vrijednosti od 6 pensa, ako radni dan radnika iznosi 12 sati, ako je polovina tog vremena neplaćeni rad, onda će višak rada dodati robi *višak vrijednosti* od 3 šilinga, tj. vrijednost za koju nije plaćen nikakav ekvivalent. Taj višak vrijednosti od 3 šilinga sačinjava *ukupni fond* koji industrijski kapitalist može da podijeli, u bilo kojim razmjerima, sa zemljovlasnikom i zajmodavcem. Vrijednost ta 3 šilinga sačinjava granicu vrijednosti koju oni imaju da između sebe podijele. Ali industrijski kapitalist ne može vrijednosti robe dodati proizvoljnu vrijednost za svoj profit, kojoj se zatim dodaje dalja vrijednost za zemljovlasnika itd., tako da bi zbroj te tri proizvoljno utvrđene vrijednosti sačinjavao ukupnu vrijednost. Iz toga, dakle, vidite koliko je varljivo ono uobičajeno mišljenje koje

rastvaranje neke *date vrijednosti* na tri dijela brka sa *obrazovanjem* te vrijednosti putem sabiranja tri *samostalne vrijednosti,* pretvarajući na taj način ukupnu vrijednost iz koje potiču renta, profit i kamata u proizvoljnu veličinu.

Ako je ukupni profit što ga dobija neki kapitalist ravan 100 f. st., onda tu sumu, promatranu kao *apsolutnu* veličinu, nazivamo *masom profita.* Ali ako izračunamo odnos u kome tih 100 f. st. stoje prema predujmljenom kapitalu, onda tu *relativnu* veličinu nazivamo *profitnom stopom.* Očigledno je da ta profitna stopa može biti izražena na dva načina.

Pretpostavimo da su 100 f. st. kapital koji je bio *predujmljen za nadnice.* Ako proizvedeni višak vrijednosti također iznosi 100 f. st. — a to bi nam pokazivalo da se polovina radnikovog radnog dana sastoji od *neplaćenog* rada — pa ako taj profit mjerimo vrijednošću kapitala predujmljenog za nadnice, onda bismo rekli da *profitna stopa* iznosi 100%, pošto je predujmljena vrijednost bila 100, a realizirana vrijednost 200.

S druge strane, ako ne razmatramo samo *kapital predujmljen za nadnicu,* već *ukupni iznos* predujmljenog *kapitala,* recimo 500 f. st., od kojih 400 f. st. predstavlja vrijednost sirovina, mašina itd., onda bismo rekli da *profitna stopa* iznosi samo 20%, jer profit od 100 f. st. ne bi iznosio više od jedne petine predujmljenog *ukupnog* kapitala.

Prvi način izražavanja profitne stope jeste jedini koji vam pokazuje stvarni odnos između plaćenog i neplaćenog rada, stvarni stupanj *eksploatacije rada* (dozvolite mi da upotrijebim ovu francusku riječ). Drugi način izražavanja je u svakodnevnoj upotrebi i stvarno je pogodan za izvjesne svrhe. U svakom slučaju on je veoma koristan za prikrivanje stupnja u kom kapitalist cijedi besplatan rad iz radnika.

U napomenama koje još moram učiniti upotrebljavaću riječ *profit* za ukupnu sumu viška vrijednosti što ga kapitalist cijedi bez ikakvog obzira na diobu tog viška vrijednosti između raznih sudionika, a tamo gdje ću upotrebljavati izraz *profitna stopa,* uvijek ću profit mjeriti prema vrijednosti kapitala predujmljenog za nadnice.

XII OPĆI ODNOS IZMEĐU PROFITA, NADNICA I CIJENA

Ako od vrijednosti neke robe oduzmemo vrijednost koja naknađuje vrijednost sirovina i drugih sredstava za proizvodnju utrošenih za tu robu, tj. ako od nje oduzmemo vrijednost koja predstavlja u robi sadržani *minuli* rad, onda će ostatak njene vrijednosti biti sveden na količinu rada koju je dodao radnik u *posljednjem* procesu proizvodnje. Ako taj radnik dnevno radi 12 sati, i ako se 12 sati prosječnog rada kristalizira u količini zlata jednakoj 6 šilinga, onda će ta dodata vrijednost od 6 šilinga biti *jedina* vrijednost koju je njegov rad stvorio. Nju određuje radnikovo radno vrijeme, i ona predstavlja jedini fond iz koga obojica, i radnik i kapitalist, mogu da dobiju svoje odgovarajuće udjele ili dividende, ona predstavlja jedinu vrijednost koja može biti podijeljena na nadnicu i profit. Očigledno je da se sama ta vrijednost neće mijenjati zbog različitih razmjera u kojima mogu da je između sebe podijele obje stranke. Na toj činjenici ne bi se ništa izmijenilo ni onda kad bismo umjesto jednog radnika uzeli cjelokupno radničko stanovništvo, recimo 12 miliona radnih dana umjesto jednog radnog dana.

Pošto kapitalist i radnik mogu između sebe podijeliti samo tu ograničenu vrijednost, tj. vrijednost mjerenu radnikovim ukupnim radom, to će jedan od njih primiti utoliko više ukoliko će manje pripasti drugome, i obrnuto. Čim je data određena količina, jedan njen dio može se za toliko povećati za koliko se drugi smanjuje. Ako se mijenja nadnica, profit će se mijenjati u suprotnom pravcu. Ako nadnica pada, profit će rasti; a ako nadnica raste, profit će padati. Ako radnik, prema našoj ranijoj pretpostavci, prima 3 šilinga, tj. polovinu vrijednosti koju je proizveo, ili ako bi se cio njegov radni dan sastojao pola od plaćenog, a pola od neplaćenog rada, *profitna stopa* iznosila bi 100%, jer bi kapitalist takođe primao 3 šilinga. Ako bi radnik primao samo 2 šilinga, ili ako bi samo jednu trećinu cijelog dana radio za sebe, kapitalist bi primao 4 šilinga, i profitna stopa iznosila bi 200%. Ako bi radnik primao 4 šilinga, kapitalist bi primao samo 2, i profitna stopa pala bi na 50%; ali sve te promjene ne bi

uticale na vrijednost robe. Opće povećanje nadnice dovelo bi, prema tome, do opadanja opće profitne stope, no ne bi uticale na vrijednost.

No iako su vrijednosti robâ, koje u krajnjoj liniji moraju da reguliraju njihove tržišne cijene, isključivo određene ukupnim količinama rada koji je u njima predstavljen, a ne diobom te količine na plaćeni i neplaćeni rad, to iz ovoga nipošto ne proizlazi da vrijednosti pojedinih roba ili robnih količina koje su bile proizvedene, na primjer u toku 12 sati, ostaju postojane. *Broj* ili masa robâ proizvedenih u datom radnom vremenu ili pomoću date količine rada zavisi od *proizvodne snage* primijenjenog rada, a ne od njegovog *trajanja* ili dužine. Pri jednom stupnju proizvodne snage predenja moglo bi se, na primjer, u toku radnog dana od 12 sati proizvesti 12 funti pređe, a pri nižem stupnju proizvodne snage samo 2 funte. Ako bi sad dvanaestsatni prosječni rad bio u prvom slučaju opredmećen u vrijednosti od 6 šilinga, onda bi 12 funti pređe stajalo 6 šilinga, a u drugom slučaju bi 2 funte pređe stajale također 6 šilinga. Jedna funta pređe stajala bi, prema tome, u prvom slučaju 6 pensa, a u drugom — 3 šilinga. Ta razlika u cijenama proisticala bi iz razlike u proizvodnim snagama primijenjenog rada. Pri većoj proizvodnoj snazi bio bi u 1 funti pređe opredmećen 1 radni sat, dok bi pri manjoj proizvodnoj snazi u njoj bilo opredmećeno 6 radnih sati. Cijena 1 funte pređe iznosila bi u prvom slučaju samo 6 pensa, mada bi nadnica bila relativno visoka, a profitna stopa niska, dok bi u drugom slučaju iznosila 3 šilinga, mada bi nadnica bila niska, a profitna stopa visoka. To bi bilo zato tako što se cijena funte pređe regulira *ukupnom količinom na nju utrošenog rada*, a ne *razmjernom diobom te ukupne količine na plaćeni i neplaćeni rad*. Činjenica koju sam maločas spomenuo, da visoko plaćeni rad može proizvoditi jeftine, a nisko plaćeni rad da može proizvoditi skupe robe, gubi na taj način svoj paradoksalni izgled. Ona je samo izraz općeg zakona da se vrijednost robe regulira količinom na nju utrošenog rada, ali ta količina na nju utrošenog rada je potpuno zavisna od proizvodne snage primijenjenog rada, pa će se stoga mijenjati sa svakom promjenom u proizvodnosti rada.

XIII NAJVAŽNIJI POKUŠAJI DA SE POSTIGNE POVIŠENJE NADNICA ILI SPRIJEČI NJIHOVO SNIŽAVANJE

Sada ćemo pažljivo razmotriti najvažnije slučajeve u kojima se čine pokušaji za povećanje nadnica ili se pruža otpor njihovom obaranju.

1) Vidjeli smo da je *vrijednost radne snage*, ili, kako se to obično kaže, *vrijednost rada*, određena vrijednošću životnih sredstavâ, ili količinom rada potrebnom za njihovo proizvođenje. Ako bi, dakle, u nekoj određenoj zemlji vrijednost svakodnevnih životnih sredstava jednog radnika predstavljala 6 radnih sati i bila izražena u iznosu od 3 šilinga, onda bi radnik imao da radi 6 sati dnevno da bi proizveo ekvivalent za svoje svakodnevno izdržavanje. Ako bi cio radni dan trajao 12 sati, kapitalist bi radniku, plaćajući mu 3 šilinga, platio vrijednost njegova rada. Polovina radnog dana bila bi neplaćeni rad, i profitna stopa iznosila bi 100%. No pretpostavimo sada da će, uslijed smanjenja proizvodnosti, biti potrebno više rada da bi se proizvela, recimo, ista količina poljoprivrednih proizvoda, tako da bi se cijena prosječnih dnevnih životnih sredstava podigla od 3 na 4 šilinga. U tom slučaju porasla bi *vrijednost* rada za jednu trećinu ili za $33^1/_3$%. Da bi bio proizveden ekvivalent za radnikovo dnevno izdržavanje koje bi odgovaralo njegovom pređašnjem životnom standardu, bilo bi potrebno 8 sati radnog dana. Prema tome bi višak rada od 6 sati pao na 4, a profitna stopa od 100 na 50%. Ako bi radnik sada zahtijevao povišenje nadnice, on bi, u stvari, samo zahtijevao da dobije *povećanu vrijednost svoga rada*, isto onako kao što i svaki drugi prodavac robe, čim troškovi njegove robe porastu, nastoji da naplati njenu povišenu vrijednost. Ako se nadnica nije povećala, ili bar ne toliko da bi mogla naknaditi povećane vrijednosti životnih sredstava, *cijena* rada *pala* bi *ispod vrijednosti rada* i radnikov standard života bi se pogoršao.

Ali bi promjena mogla nastati i u suprotnom pravcu. Uslijed povećane proizvodnosti rada, mogla bi ista količina prosječnih dnevnih životnih sredstava da padne od 3 na 2 šilinga, odnosno reprodukcija ekvivalenta za vrijednost dnevnih životnih sredstava iziskivala bi sada umjesto 6 sati rad-

nog dana samo 4 sata. Radnik bi sad bio u mogućnosti da za 2 šilinga kupi isto onoliko životnih sredstava kao ranije za 3 šilinga. U stvari bi *vrijednost rada* pala, ali bi ta smanjena vrijednost komandirala istom količinom životnih sredstava kao i ranije. Profit bi u tom slučaju porastao od 3 na 4 šilinga, a profitna stopa od 100 na 200%. Iako bi radnikov apsolutni standard života ostao isti, njegova *relativna nadnica*, a u vezi s tim i njegov *relativni društveni položaj*, uporeden s položajem kapitalista, bio bi snižen. Ako bi se radnik odupro tom snižavanju relativne nadnice, to bi bio samo pokušaj da sebi osigura udio u povećanoj proizvodnoj snazi svog vlastitog rada i da zadrži svoj pređašnji relativni položaj na društvenoj ljestvici. Tako su engleski fabrički lordovi, poslije ukidanja žitnih zakona, bezobzirno gazeći najsvečanija obećanja koja su dali za vrijeme agitacije protiv žitnih zakona,[13] oborili nadnice za 10%. Otpor radnika bio je isprva slomljen, ali zahvaljujući okolnostima, u koje sad ne mogu ulaziti, oni su tih izgubljenih 10% poslije povratili.

2) Vrijednost životnih sredstava, a prema tome i *vrijednost rada*, mogla bi ostati ista, ali bi, zbog prethodne *promjene u vrijednosti novca* mogle nastupiti promjene u njihovim *novčanim cijenama*.

Uslijed otkrića bogatijih rudnika ili tome slično, proizvođenje, na primjer, dvije unce zlata ne bi sad stajalo više rada nego ranije proizvođenje jedne unce. *Vrijednost* zlata smanjila bi se u tom slučaju za polovinu ili na 50%. Pošto bi sad *vrijednosti* svih drugih robâ bile izražene u dva puta većim *novčanim cijenama* nego ranije, to isto bi se dogodilo i s *vrijednošću rada*. Dvanaest radnih sati, izraženih ranije u 6 šilinga, bili bi sad izraženi u 12 šilinga. Ako bi radnikova nadnica ostala 3 šilinga umjesto da se poveća na 6 šilinga, *novčana cijena njegova rada* bila bi jednaka samo *polovini vrijednosti njegova rada* i njegov životni standard strahovito bi se pogoršao. To bi se, u većoj ili manjoj mjeri, dogodilo i onda kad bi njegova nadnica i bila povišena, ali ne u razmjeri prema padu vrijednosti zlata. U ovakvom slučaju

[13] Agitaciju je vodila Liga protiv žitnih zakona, udruženje engleskih fabrikanata za borbu za ukidanje carine na žito od 1838. do 1849. *Red.*

ništa se ne bi izmijenilo ni u proizvodnoj snazi rada, ni u ponudi i tražnji, ni u vrijednosti. Ništa se ne bi izmijenilo osim novčanih *naziva* tih vrijednosti. Reći da radnik u takvom slučaju ne treba da insistira na razmjernom povišenju nadnice, značilo bi reći da se on mora zadovoljiti time da bude plaćen nazivima umjesto stvarima. Cijela dosadašnja istorija dokazuje da su kapitalisti, kadgod bi došlo do takvog obezvređenja novca, svagda bili spremni da iskoriste takvu priliku i izigraju radnika. Jedna veoma velika škola političkih ekonomista uvjerava da je uslijed otkrića novih nalazišta zlata, boljeg iskorištavanja srebrnih rudnika i jeftinijeg dovoza žive, vrijednost plemenitih metala opet pala. Time bi se moglo objasniti zašto se na kontinentu svuda i u isto vrijeme čine pokušaji da se izvojuje povišenje nadnice.

3) Dosad smo polazili od pretpostavke da *radni dan* ima određene granice. Međutim, uzet sam po sebi, radni dan nema stalnih granica. Kapital stalno teži za tim da ga protegne do krajnje fizički moguće dužine, jer se time u jednakoj mjeri povećava i višak rada, a prema tome i profit koji iz njega proizlazi. Ukoliko kapitalu više uspijeva da produži radni dan, utoliko veću količinu tuđeg rada on sebi prisvaja. U toku XVII vijeka, pa čak i u prve dvije trećine XVIII vijeka, desetsatni radni dan bio je normalni radni dan u cijeloj Engleskoj. Za vrijeme antijakobinskog rata,[14] koji je u stvari bio rat britanskih barona protiv britanskih radnih masa, slavio je kapital svoje orgije i produžio radni dan od 10 na 12, 14, 18 sati. Malthus,[15] na koga sigurno ne može pasti ni najmanja sumnja da pati od neke plačljive sentimentalnosti, objavio je oko 1815. spis u kojem je izjavio da će, ako ovakvo stanje još i dalje potraje, život nacije biti ugrožen u samom svom korijenu. Nekoliko godina prije sveopćeg uvođenja novopronađenih mašina, oko 1765, izašao je u Engleskoj spis pod naslovom »An Essay on Trade«.[16] Njegov ano-

---

[14] Ratovi Engleske protiv velike francuske revolucije (1793. do 1815). *Red.*

[15] Engleski pop i ekonomist koji je, doduše, kritizirao »nejednaku razmjenu između kapitala i najamnog rada«, ali je bijedu radničke klase smatrao nužnom, a kao lijek protiv nje preporučivao proletarijatu ograničenje rađanja. *Red.*

[16] »Esej o industriji«. *Red.*

nimni autor, zakleti neprijatelj radničke klase, deklamira o neophodnosti daljeg pomjeranja granica radnog dana. Između ostalih sredstava za postizanje ove svrhe on predlaže uvođenje *domova rada,* koji — kako on to kaže — treba da budu *»domovi užasa«.* A koliko bi imao da traje radni dan koji on propisuje za takve *»domove užasa«? Dvanaest sati,* tačno onoliko vremena koliko su 1832. kapitalisti, politički ekonomisti i ministri proglašavali ne samo za postojeće nego i za potrebno radno vrijeme za djecu ispod 12 godina.

Prodajući svoju radnu snagu — a pri sadašnjem sistemu on to mora da radi — radnik prepušta kapitalistu potrošnju te snage, ali u okviru izvjesnih razumnih granica. Ne uzimajući u obzir njeno prirodno trošenje, on prodaje svoju radnu snagu da bi je održao, a ne da bi je uništio. Pri prodaji svoje radne snage po njenoj dnevnoj ili nedjeljnoj vrijednosti podrazumijeva se da ta radna snaga neće u toku jednog dana ili jedne nedjelje bili izložena trošenju od 2 dana ili 2 nedjelje. Uzmite neku mašinu u vrijednosti od 1000 f. st. Ako se ona istroši za 10 godina, ona će vrijednosti robâ kod čijeg proizvođenja učestvuje dodavati godišnje 100 f. st. Ako se istroši za 5 godina, ona će robama godišnje dodavati 200 f. st., to će reći da vrijednost njenog godišnjeg rabaćenja stoji u obrnutoj razmjeri prema vremenu u toku kojeg je ona u upotrebi. Ali u tome se radnik razlikuje od mašine. Mašina se ne troši u potpuno istoj razmjeri u kojoj se upotrebljava. Čovjek se, naprotiv, troši u mnogo većem stupnju nego što se to može vidjeti iz prostog brojnog zbroja obavljenih radova.

Kad radnici u svojim naporima da vrate radni dan na njegove predašnje razumne dimenzije, ili — tamo gdje ne mogu da izvojuju zakonsko utvrđivanje normalnog radnog dana — da spriječe pretjerani rad povećanjem nadnice, i to ne samo povećanjem u razmjeri prema dužem vremenu koje se od njih traži nego u većoj razmjeri, — oni time vrše samo svoju dužnost prema samima sebi i svome radu. Oni time samo stavljaju granice tiranskim uzurpacijama kapitala. Vrijeme je prostor za ljudski razvitak. Čovjek koji ne raspolaže slobodnim vremenom, čiji je sav život, ne uzimajući u obzir čisto fizičke prekide potrebne za spavanje, uzimanje hrane

itd., zauzet radom za kapitalista, takav čovjek niži je od živinčeta. Tjelesno slomljen i duhovno ogrubio — on je samo mašina za proizvođenje tuđeg bogatstva. Pa ipak cijela istorija moderne industrije pokazuje da kapital, ako ne bude spriječen, bezobzirno i nemilosrdno ide za tim da cijelu radničku klasu baci u to stanje krajnje degradacije.

Produžujući radni dan, kapitalist može da plati i *višu nadnicu* pa da ipak snizi *vrijednosti rada* ako povišenje nadnice ne odgovara povećanju količine rada koju on cijedi iz radnika i ubrzanom razaranju radne snage koje bi time bilo izazvano. Ali do toga može doći i na drugi način. Vaši buržoaski statističari reći će vam, na primjer, da je prosječna nadnica radničkih porodica u lankaširskim fabrikama porasla. Oni zaboravljaju da je pod Džagernautove točkove[17] kapitala sada bačen ne samo muškarac, glava porodice, nego i njegova žena a možda i troje i četvoro djece, i da povećanje njihove ukupne nadnice ne odgovara ukupnom višku rada što ga kapitalisti cijede iz te porodice.

Čak i pri određenim granicama radnog dana, kao što danas već postoje u svim industrijskim granama, koje potpadaju pod fabričko zakonodavstvo, može povišenje nadnice postati neophodno već zbog toga da se održi pređašnji standard *vrijednosti rada*. Povećanjem *intenziteta* rada, čovjek se može natjerati da u toku jednog sata utroši onoliko životne snage koliko je ranije utrošio za dva sata. U industrijskim granama koje su potpale pod fabričko zakonodavstvo to je u izvjesnoj mjeri i ostvareno ubrzanjem hoda mašina i povećanjem broja alatnih mašina koje sada ima da nadgleda jedan radnik. Ako je povećanje intenziteta rada ili mase rada utrošene u toku jednog sata u neku ruku usklađeno sa skraćenjem radnog dana, onda će radnik još uvijek biti u dobiti. Ali ako se ta granica prekorači, onda radnik u jednom obliku gubi što u drugom dobija, i 10 sati rada mogu na njega djelovati isto tako ubitačno kao ranije 12 sati. Obuzdavajući tu tendenciju kapitala borbom za pove-

---

[17] Marx ovde aludira na visoke dvokolice u kojima je u svečane dane provožen ulicama grada Puri idol hinduskog boga Višnu-Džagernaut; vjerni su se bacali pod kola i ginuli pod njihovim točkovima. *Red.*

ćanje nadnice do razmjera koje bi odgovarale povećanom intenzitetu rada, radnik se samo odupire obezvređivanju svog rada i nazadovanju svog potomstva.

4) Svi vi znate da se kapitalistička proizvodnja — iz razloga na kojima nema potrebe da se sad zaustavljamo — kreće u određenim periodičnim ciklusima. Ona prolazi kroz stanje zatišja, postupnog oživljavanja, prosperiteta, i hiperprodukcije, krize i stagnacije. Tržišne cijene robâ i tržišne stope profita slijede ovim fazama, čas padajući ispod svog prosjeka, čas dižući se iznad njega. Ako promatrate cio ciklus, vidjećete da jedno skretanje tržišnih cijena potire drugo i da se tržišne cijene robâ, ako uzmete prosjek ciklusa, reguliraju njihovim vrijednostima. Pa lijepo. U fazi padanja tržišnih cijena, kao i u fazama krize i stagnacije, radniku prijeti snižavanje nadnice, ukoliko uopće ne bude izbačen na ulicu. I da ne bi bio prevaren, on se čak i za vrijeme takvog padanja tržišnih cijena mora pogađati s kapitalistom za odgovarajuću razmjeru u kojoj je snižavanje nadnice postalo potrebno. Ako s već u fazi prosperiteta, kad se prave ekstraprofiti, radnik ne bi borio za povišenje nadnice, onda on — u prosjeku jednog industrijskog ciklusa — ne bi došao ni do svoje *prosječne nadnice* ili do *vrijednosti* svog rada. Bilo bi u najvećoj mjeri protivno zdravom razumu zahtijevati od radnika, čija nadnica u nepovoljnim fazama ciklusa neizbježno pada; da se odrekne težnje da u fazi prosperiteta naknadi svoju štetu. Općenito rečeno: *vrijednosti* svih robâ realiziraju se samo putem izravnanja stalnih promjena u tržišnim cijenama, promjena koje proizlaze iz stalnih kolebanja ponuda i tražnje. Na bazi savremenog sistema rad je samo roba kao i sve druge robe. Prema tome, da bi postigao prosječnu cijenu koja bi odgovarala njegovoj vrijednosti, rad mora da prolazi kroz ista takva kolebanja. Bilo bi apsurdno tretirati ga, s jedne strane, kao robu, a, s druge strane, zahtijevati da ne bude podvrgnut zakonima koji reguliraju cijene robe. Rob prima stalnu i određenu količinu sredstava za svoje izdržavanje, dok je najamni radnik ne prima. Radnik mora nastojati da u jednom slučaju sebi obezbijedi povišenje nadnice već i stoga da bi u drugom slučaju dobio bar naknadu za njeno sniženje. Ako bi se radnik pomirio

s tim da volju, diktate kapitalista prima kao neki trajni ekonomski zakon, on bi morao da dijeli svu bijedu roba, ali bez onog obezbijeđenog opstanka što ga ima rob.

5) U svim slučajevima koje sam ovdje razmotrio, a oni predstavljaju 99 od sto slučajeva, vidjeli ste da borba za povišenje nadnica ide u stopu za *prethodnim* promjenama, da je ona neizbježna posljedica prethodnih promjena u masi proizvoda, u proizvodnoj snazi rada, u vrijednosti rada, u vrijednosti novca, u trajanju ili intenzitetu iscjeđivanog rada, u kolebanjima tržišnih cijena koje zavise od kolebanja ponude i tražnje, i dà odgovara raznim fazama industrijskog ciklusa; jednom riječi — da je ona reakcija rada na prethodne akcije kapitala. Ako biste ovu borbu za povišenje nadnica promatrali nezavisno od svih tih okolnosti, ako biste uzeli u obzir samo promjene u nadnicama, a sve ostale promjene iz kojih te promjene proističu gubili iz vida, vi biste polazili od pogrešne pretpostavke i došli biste do pogrešnih zaključaka.

XIV BORBA IZMEĐU KAPITALA I RADA I NJENI REZULTATI

1) Pošto smo pokazali da su periodični otpor radnika protiv sniženja nadnica i njihovi periodični pokušaji da postignu povišenje nadnica neodvojivi od najamnog sistema, i da njih nalaže sama činjenica da je rad postao roba te je otuda podvrgnut zakonima koji reguliraju opće kretanje cijena; pošto smo, nadalje, pokazali da bi opće povišenje nadnica imalo za posljedicu padanje opće profitne stope a da ne bi uticalo na prosječne cijene robâ ili na njihove vrijednosti; pošto smo sve to pokazali, na kraju se postavlja pitanje: koliko rad u toj neprekidnoj borbi s kapitalom ima izgleda na uspjeh?

Mogao bih da odgovorim uopćavajući stvar i da kažem da će se kod rada, kao i kod svih drugih roba, njegova *tržišna cijena* tokom vremena prilagoditi njegovoj *vrijednosti;* da će prema tome radnik, i pored svih povećanja i snižavanja, pored svega što god on poduzimao, ipak prosječno primati samo vrijednost svog rada, koja se svodi na vrijednost

njegove radne snage određene vrijednošću životnih sredstava potrebnih za održavanje i reprodukciju te snage, dok se vrijednost životnih sredstava u krajnjoj liniji određuje količinom rada potrebnom za njihovo proizvođenje.

Ali postoje izvjesna naročita obilježja kojima se *vrijednost radne snage* ili *vrijednost rada* odlikuje od vrijednosti svih drugih roba. Vrijednost radne snage obrazuju dva elementa — jedan čisto fizički, a drugi istorijski ili društveni. Njenu *krajnju granicu* određuje fizički element, što znači: da bi mogla sebe da održi i reproducira, da bi mogla trajno da obezbijedi svoj fizički opstanak, radnička klasa mora primati onoliko životnih sredstava koliko joj je za njen život i dalje množenje apsolutno neophodno. *Vrijednost* tih neophodnih životnih sredstava čini, dakle, krajnju granicu *vrijednosti rada.* S druge strane, i dužina radnog dana ima također svoje krajnje, iako veoma rastegljive granice. Njena krajnja granica data je u radnikovoj tjelesnoj snazi. Ako dnevna iscrpenost njegove životne snage prekorači izvjestan stupanj, onda ona ne može biti iznova iz dana u dan upotrebljavana. Ipak, kako već rekoh, ta granica je veoma rastegljiva. Brza smjena slabašnih i kratkovječnih generacija obezbijediće tržište rada isto tako dobro kao i niz snažnih i dugovječnih generacija.

Pored tog čisto fizičkog elementa, vrijednost rada u svakoj zemlji određuje i tradicionalni *standard života.* To nikako nije čisto fizički život; to je i zadovoljavanje izvjesnih potreba koje potiču iz društvenih uslova u kojima ljudi žive i u kojima su odrasli. Engleski standard života može da bude snižen na irski standard života; standard života njemačkog seljaka na standard letonskog seljaka. Koliko važnu ulogu u tom pogledu igraju istorijske tradicije i društvene navike, možete doznati iz Thorntonovog djela »Over-Population«[18] u kojem on pokazuje kako još dan-danas prosječna nadnica u raznim zemljoradničkim oblastima Engleske pokazuje manje ili veće razlike, već prema tome da li su uslovi pod kojima su te oblasti izašle iz kmetskog stanja bili manje ili više povoljni.

---

[18] O prenaseljenosti. *Red.*

Taj istorijski ili društveni element koji ulazi u vrijednost rada može biti jači ili slabiji, ili čak potpuno iščeznuti, tako da ne ostane ništa osim *fizičke granice*. Za vrijeme *antijakobinskog rata,* vođenog — kao što je to stari George Rose, taj nepopravljivi izjelica poreza i sinekurist, imao običaj da kaže — samo da bi se blagodati naše svete vjere uzele u zaštitu od napada tih nevjernika francuskih, — za vrijeme tog rata oborili su uvaženi engleski zakupci, o kojima se na jednom od prošlih naših sastanaka govorilo s tako mnogo obzira, nadnice poljoprivrednih radnika čak ispod onog *čisto fizičkog minimuma* dok su ostatak potreban za dalje fizičko održavanje radničkog roda namirivali pomoću *sirotinjskog zakona.* To je bio onaj proslavljeni način pretvaranja najamnog radnika u roba, i gordog Shakespeareovog jomena u paupera.

Ako uporedite nivo nadnica ili vrijednosti rada u raznim zemljama, i ako ih uporedite u raznim istorijskim epohama jedne iste zemlje, vidjećete da sama *vrijednost rada* nije postojana nego promjenljiva veličina, čak i kad se pretpostavi da vrijednosti svih ostalih robâ ostaju nepromijenjene.

Takvo upoređivanje pokazalo bi vam da se mijenjaju ne samo *tržišne stope profita* nego i njegove *prosječne stope.*

Ali što se tiče *profita,* tu ne postoji nikakav zakon koji bi određivao njihov minimum. Mi ne možemo reći koje su krajnje granice njihovog opadanja. A zašto ne možemo utvrditi te granice? Zato što, iako možemo odrediti *minimum* nadnica, ne možemo odrediti njihov *maksimum.* Mi možemo samo reći da *maksimum profita,* ako su date granice radnog dana, odgovara *fizičkom minimumu nadnice,* a ako je data nadnica, onda *maksimum profita* odgovara onom produženju radnog dana koje mogu da podnesu radnikove tjelesne snage. Maksimum profita ograničen je, prema tome, fizičkim minimumom nadnice i fizičkim maksimumom radnog dana. Jasno je da između obje granice ove *maksimalne profitne stope* može da postoji beskonačna skala varijacija. Do fiksiranja njenog stvarnog stupnja dolazi samo neprekidnom borbom između kapitala i rada, jer kapitalist stalno teži za tim da nadnicu snizi na njen fizički minimum, a radni dan da produži do njegovog fizičkog maksimuma, dok radnik vrši stalan pritisak u suprotnom pravcu.

Pitanje se svodi na pitanje odnosa snaga strana koje se međusobno bore.

2) Što se tiče *ograničavanja radnog dana,* kako u Engleskoj tako i u svim drugim zemljama, do njega nikada nije dolazilo bez *zakonodavne intervencije.* Da nije bilo stalnog pritiska radnika izvana, do takve intervencije ne bi nikad ni došlo. U svakom slučaju, rezultat nije mogao biti postignut putem privatnog sporazuma između radnika i kapitalista. Upravo sama ta potreba za *općom političkom akcijom* dokazuje da je kapital u svojoj čisto ekonomskoj akciji jača strana.

Što se tiče *granica vrijednosti rada,* njihovo stvarno utvrđivanje zavisi uvijek od ponude i tražnje; ja imam u vidu tražnju rada od strane kapitala i ponudu rada od strane radnika. U kolonijalnim zemljama radnik je zakonom o ponudi i tražnji stavljen u pogodniji položaj. Otuda i relativno visoki nivo nadnice u Sjedinjenim Državama. Kapital može tamo pokušati što god hoće; on ne može spriječiti stalni nedostatak radne snage na radnom tržištu uslijed stalnog pretvaranja najamnih radnika u nezavisne seljake, samostalne proizvođače. Za veoma veliki dio američkog naroda je stanje najamnog radnika samo prelazno stanje, za koje je sigurno da će ga se prije ili kasnije otarasiti.[19] Da bi popravila ovo stanje stvari u kolonijama, očinska britanska vlada usvojila je za izvjesno vrijeme takozvanu modernu teoriju kolonizacije, koja se sastoji u tome da u kolonijama vještački povisi cijenu zemlje kako bi se spriječilo prebrzo pretvaranje najamnog radnika u nezavisnog seljaka.

Ali pređimo sad na stare civilizirane zemlje u kojima kapital vlada nad cjelokupnim procesom proizvodnje. Uzmite, na primjer, povišenje nadnica poljoprivrednih radnika u Engleskoj od 1849. do 1859. Kakve su bile posljedice tog povišenja? Zakupci nisu mogli da povise vrijednost pšenice,

---

[19] »Ovdje se radi o pravim kolonijama, o ranije neobrađivanom zemljištu koje se kolonizira slobodnim useljenicima. Sjedinjene Države još uvijek su, ekonomski govoreći, kolonijalna zemlja Evrope. Uostalom, ovamo spadaju i takve stare plantaže na kojima je ukidanje ropstva potpuno revolucioniralo odnose.« Vidi *K. Marx:* »Kapital«, tom I, Zagreb 1947, napomena 253. *Red.*

kako bi im valjda savjetovao naš prijatelj Weston, pa ni da povise njenu tržišnu cijenu. Naprotiv, oni su se morali pomiriti s njenim padom. Ali za tih jedanaest godina oni su uveli svakovrsne mašine, primijenili naučnije metode, pretvorili jedan dio oranica u pašnjak, povećali opseg farma a time i razmjere proizvodnje, pa pošto su pomoću ovih i drugih mjera, povećavajući proizvodnost rada, smanjili tražnju radne snage, oni su poljoprivredno stanovništvo nanovo učinili relativno suvišnim. To je uopće metod kojim kapital u starim, odavno naseljenim zemljama brže ili sporije reagira na povišenje nadnica. Ricardo je pravilno primijetio da mašine stalno konkuriraju radu i da često mogu biti uvedene tek pošto je cijena rada dostigla izvjesnu visinu, ali je primjena mašina samo jedan od mnogih metoda povećanja proizvodne snage rada. Taj isti razvitak koji vodi tome da nekvalificirani rad postane relativno suvišan, uprošćava, s druge strane, kvalificirani rad i time smanjuje njegovu vrijednost.

Isti zakon pojavljuje se još i u drugom obliku. S razvitkom proizvodne snage rada ubrzava se akumulacija kapitala, čak i bez obzira na relativno visoku nadničnu stopu. Iz toga bi se moglo zaključiti, kao što je to učinio Adam Smith, u čije vrijeme se moderna industrija još nalazila u svojoj djetinjoj dobi, da ta ubrzana akumulacija kapitala mora dovesti do toga da terazije prevagnu u korist radnika, pošto ona obezbjeđuje sve veću tražnju za njegovim radom. S tog gledišta mnogi savremeni pisci čudili su se da, i pored toga što je engleski kapital za posljednjih 20 godina mnogo brže rastao nego englesko stanovništvo, nije došlo do većeg povišenja nadnica. No u isto vrijeme s napredovanjem akumulacije razvija se i *sve veća promjena u sastavu kapitala*. Onaj dio ukupnog kapitala koji se sastoji iz postojanog kapitala, mašina, sirovina, sredstava za proizvodnju u svim mogućim oblicima — raste razmjerno jače nego drugi njegov dio koji se izdaje za nadnicu ili za kupovinu rada. Taj zakon utvrdili su manje ili više precizno već Barton, Ricardo, Sismondi, profesor Ricard Jones, profesor Ramsay, Cherbulier i drugi.

Ako je odnos tih dvaju elemenata kapitala prvobitno bio jedan prema jedan, s industrijskim napretkom on će biti pet prema jedan i tako dalje. Ako se iz ukupnog kapitala

od 600 izdavalo 300 za alat, sirovine itd., a 300 za nadnice, onda ukupni kapital treba samo da se udvostruči pa da bude stvorena tražnja za 600 radnika umjesto za 300. Ali ako se iz kapitala od 600 izdaje 500 za mašine, materijale itd., a samo 100 za nadnice, onda se taj isti kapital mora povećati od 600 na 3.600 da bi bila stvorena tražnja za 600 radnika kao u gornjem slučaju. Dakle, s razvitkom industrije tražnja rada ne ide u korak s akumulacijom kapitala. Ona će, doduše, rasti, ali rasti u razmjeri koja će u poređenju s porastom kapitala biti stalno sve manja.

Ovo nekoliko napomena biće dovoljno da pokaže kako sâm razvitak moderne industrije sve više odlučuje u korist kapitalista, a na štetu radnika, i da je, prema tome, opća tendencija kapitalističke proizvodnje ne da povisi već da snizi prosječni nivo nadnica, tj. da obori *vrijednost rada* više ili manje do njene *minimalne granice*. Pa kad je u tom sistemu takva tendencija *stvari*, znači li to da radnička klasa treba da se odrekne svog otpora protiv nasilja kapitala i da napusti svoje pokušaje da što bolje iskoristi povremene šanse za prolazno poboljšanje svog položaja? Ako bi radnička klasa tako postupila, ona bi sama sebe degradirala na stupanj bezlične mase upropaštenih jadnika kojima više nema spasa. Nadam se da sam pokazao da su borbe radničke klase za normalne nadnice pojave koje su nerazdvojno povezane s cjelokupnim najamnim sistemom, da su njeni napori za povišenje nadnice u 99 od 100 slučajeva samo napori za održanje date vrijednosti rada, i da nužnost borbe s kapitalistom oko cijene rada ima svoj korijen u samim uslovima koji radnike prisiljavaju da sami sebe prodaju kao robu. Ako bi oni u svojim svakodnevnim sukobima s kapitalom malodušno popuštali, oni bi time bezuvjetno lišavali sami sebe sposobnosti da započnu bilo kakav širi pokret.

U isto vrijeme potpuno nezavisno od opće porobljenosti koju najamni sistem uključuje, radnička klasa ne treba da precijeni konačni rezultat te svakodnevne borbe. Ona ne smije zaboraviti da se bori protiv posljedica a ne protiv uzroka tih posljedica; da ona, doduše, usporava kretanje ka pogoršanju svog položaja, ali ne mijenja pravac tog kreta-

nja; da ona primjenjuje samo palijativna sredstva, ali ne liječi bolest. Zato ne bi trebalo da se ona isključivo ograniči na ovo neminovno gerilsko ratovanje što bez prestanka proizlazi iz nasilja kapitala koja nikad ne pres⁺ ju, ili iz promjena na tržištu. Ona mora shvatiti da savremeni sistem — pored sve bijede koju on njoj dosuđuje — u isto vrijeme stvara *materijalne uslove* i *društvene oblike* koji su neophodni za ekonomsko preuređenje društva I umjesto konzervativne lozinke: *»Pravedna nadnica za pravedan radni dan«* — radnička klasa treba na svojim zastavama da ispiše *revolucionarnu* parolu: *»Dolje najamni sistem!«*

Poslije ovih veoma dugačkih i, bojim se, zamornih izlaganja u koja sam se morao upuštati da bih bar donekle rasvijetlio problem o kome se raspravlja, htio bih završiti predlažući sljedeće zaključke:

Prvo. Opće povišenje nadnične stope dovelo bi do pada opće profitne stope, ali u cjelini ono ne bi uticalo na cijene robâ.

Drugo. Opća tendencija kapitalističke proizvodnje nije da se povisi nego da se snizi prosječna normalna nadnica.

Treće. Sindikati rade sa uspjehom kao žarišta otpora protiv nasilja kapitala. Oni djelimično promašuju svoju svrhu kad svoje snage zalažu na nestvaran način. Oni potpuno promašuju svoju svrhu kada se ograničavaju na vođenje gerilskih akcija protiv posljedica postojećeg sistema, umjesto da u isti mah nastoje da ga promijene, umjesto da svoje organizirane snage upotrijebe kao polugu za konačno oslobođenje radničke klase, tj. za konačno ukidanje sistema najamnog rada.

Napisano od kraja maja do 27. juna 1865.

Prvi put objavljeno u Londonu 1865, u brošuri: K. Marx, »Value, price and profit«.

(Prevod u redakciji MARE FRAN)

K. Marx

PREDGOVOR PRVOM NJEMAČKOM IZDANJU

I TOMA »KAPITALA«

Djelo čiji prvi tom predajem javnosti nastavak je moga spisa »Prilog kritici političke ekonomije« koji sam objavio 1859. Dugom razmaku između početka i nastavka krivo je dugogodišnje bolovanje koje me je u radu često prekidalo.

Sadržina mog ranijeg spisa ukratko je iznijeta u prvoj glavi ovog toma. Nisam to učinio jedino radi cjeline i potpunosti, nego sam i način izlaganja dotjerao. Ukoliko je priroda predmeta iole dopuštala, ja sam ovdje razradio mnoge momente koji su ranije bili samo nagoviješteni, a naprotiv ponešto što sam tamo opširno izložio ovdje samo nagovještavam. Naravno da su odjeljci o istoriji teorije vrijednosti i novca sad sasvim izostali. Ipak će primjedbe ispod teksta uz prvu glavu otkriti čitaocu ranijeg spisa nove izvore za tu istoriju.

Svaki je početak težak, važi u svakoj nauci. Zato će i biti ponajteže razumjeti prvu glavu, osobito odjeljak koji sadrži analizu robe. A što se tiče same analize supstancije vrijednosti i veličine vrijednosti, popularizirao sam je što sam više mogao.[1] Oblik vrijednosti, čiji je gotov lik novčani

---

[1] Ovo mi se učinilo tim potrebnije što me je i F. Lassalle, koji veli da je u jednom odjeljku svoga spisa protiv Schulze-Delitzscha dao »duhovnu kvintesenciju« mojih izlaganja o ovim temama, u velikoj mjeri rđavo razumio. Uzgred rečeno: Kad F. Lassale, ne navodeći izvor i skoro doslovno i s terminolo-

oblik, vrlo je elementaran i jednostavan. Pa ipak se ljudski duh više od 2.000 godina uzaludno trudio da ga prozre, mada je bar približno uspio da analizira mnogo sadržajnije i složenije oblike. Zašto? Zato što je lakše proučavati izgrađeno tijelo nego njegovu ćeliju. Osim toga, u analizi ekonomskih oblika ne možemo se poslužiti ni mikroskopom ni hemijskim reagencijama. Njih mora zamijeniti moć apstrahiranja. Međutim je za buržoasko društvo robni oblik proizvoda rada, ili vrijednosni oblik robe, ekonomski ćelijski oblik. Čovjeku bez obrazovanja čini se da se analiza tog oblika vrti u samim domišljajima. Doista se tu i radi o domišljajima, ali samo kao u mikrološkoj anatomiji.

Zbog toga, ovoj se knjizi neće moći prebaciti da je teško razumljiva, izuzev odjeljka o obliku vrijednosti. Ja, naravno, zamišljam čitaoce koji hoće da nauče nešto novo, koji dakle hoće da i sami razmišljaju.

Fizičar posmatra prirodne procese bilo tamo gdje se oni pokazuju u najistaknutijem obliku i gdje ih najmanje mogu zamutiti uticaji koji ometaju promatranje, bilo praveći eksperimente pod uvjetima koji osiguravaju čisto odvijanje procesa, ako za to ima mogućnosti. Ono što ja u ovome djelu imam da istražim jeste kapitalistički način proizvodnje i odnosi proizvodnje i prometa koji mu odgovaraju. Dosad je Engleska klasična zemlja toga načina proizvodnje, i to je razlog što ona služi kao glavna ilustracija za moje teorijsko izlaganje. Ali ako njemački čitalac htjedne da farizejski sliježe ramenima kad mu se iznosi položaj engleskih industrijskih poljoprivrednih radnika, ili da se optimistički umiruje mišljenjem da u Njemačkoj stvari ni izdaleka nisu tako loše, onda moram doviknuti: De te fabula narratur![2]

U samoj stvari ne radi se o višem ili nižem stupnju razvitka društvenih suprotnosti koje proističu iz prirodnih zakona kapitalističke proizvodnje. Radi se o samim tim zako-

---

gijom koju sam ja stvorio, uzajmljuje iz mojih spisa sve opće teorijske postavke svojih ekonomskih radova, kao npr. o istorijskom karakteru kapitala, o vezi između odnosa proizvodnje i načina proizvodnje itd. itd., on to svakako čini iz propagandnih razloga. Razumije se da ne govorimo o njegovu izlaganju detalja ni o primjeni u praksi; s time ja nemam ništa.

[2] O tebi priča govori. *Prev.*

nima, o tim tendencijama koje djeluju i sprovode se gvozdenom nužnošću. Zemlja koja je industrijski jače razvijena pokazuje slabije razvijenoj zemlji samo sliku njene vlastite budućnosti.

Ali ostavimo to postrani. Tamo gdje se kapitalistička proizvodnja u nas potpuno odomaćila, npr. u pravim fabrikama, prilike su mnogo gore nego u Engleskoj, jer nema protuteže engleskih fabričkih zakona. U svima ostalim oblastima, i mi i sav ostali zapad evropskog kopna, patimo ne samo od razvitka kapitalističke proizvodnje nego i od oskudnosti njenog razvitka. Pored modernih nevolja pritiskuje nas i čitav niz tradicionalnih nevolja koje potiču otuda što još uvijek vegetiraju starinski, preživjeli načini proizvodnje, praćeni nesavremenim društvenim i političkim odnosima. Ne patimo samo od živih nego i od mrtvih. Le mort saisit le vif![3]

Socijalna statistika u Njemačkoj i u ostalim zapadnim zemljama evropskog kopna bijedna je kad se uporedi s engleskom. Pa ipak, i ona podiže veo upravo toliko da se iza njega može nazreti Meduzina glava. Mi bismo se poplašili svojih vlastitih prilika kad bi naše vlade i parlamenti, kao u Engleskoj, uveli periodične anketne komisije za istraživanje ekonomskih prilika, kad bi te anketne komisije bile naoružane istim ovlaštenjima za istraživanje istine kao u Engleskoj i kad bi pošlo za rukom da se u tu svrhu nađu isto toliko stručni, nepristrani i bezobzirni ljudi kao što su engleski fabrički inspektori, liječnici, izvjestioci o »Public Health« (narodnom zdravlju), komesari za proučavanje eksploatacije žena i djece, stambenih prilika i ishrane itd. Perzeju trebaše maglena kapa za borbu protiv čudovišta. A mi navlačimo Perzejevu maglenu kapu preko ušiju i očiju da uzmognemo poricati da čudovište postoji.

Ali ne smijemo se obmanjivati. Kao god što je američki rat za nezavisnost u 18. stoljeću zazvonio na uzbunu za evropsku srednju klasu, tako je isto američki građanski rat 19. stoljeća pozvao na uzbunu evropsku radničku klasu. Proces socijalnog prevrata može se u Engleskoj rukom opipati. Kad

---

[3] Mrtvi vuku žive! *Prev.*

se bude razvio do izvjesne tačke, moraće reagirati na kopno, gdje će ići u brutalnijim ili humanijim oblicima, prema stupnju razvitka same radničke klase. Ne uzimajući u obzir više pobude, vlastiti interes današnjih vladajućih klasa nalaže da se uklone sve smetnje koje koče razvijanje radničke klase a koje mogu doći pod udar zakona. Zato sam u ovome tomu između ostaloga dao tako opsežno mjesto istoriji, sadržini i rezultatima engleskog fabričkog zakonodavstva. Svaka nacija treba i može da uči od druge. Čak i ako je neko društvo uspjelo da uđe u trag prirodnom zakonu svoga kretanja — a krajnji cilj ovoga djela i jeste da razotkrije zakon ekonomskog kretanja modernog društva — ne može ono niti preskočiti niti naredbama izostaviti faze prirodnog razvitka. Ali porođajne bolove može i da skrati i da ublaži.

Još jednu riječ da bi se izbjegli nesporazumi. Kapitalista i zemljoposjednika ne slikam ni najmanje u ružičastoj svjetlosti. Ali se ovdje o ličnostima radi samo ukoliko su one oličenje ekonomskih kategorija, nosioci određenih klasnih odnosa i interesa. Moje stanovište, koje razvijanje ekonomske društvene formacije shvaća kao prirodno-istorijski proces, može manje nego ikoje drugo baciti na pojedinca odgovornost za prilike čija je on socijalna tvorevina, ma koliko se on subjektivno možda i uzdigao iznad njih.

Slobodno naučno istraživanje ne nailazi u oblasti političke ekonomije samo na onog neprijatelja na kojeg nailazi u svima ostalim oblastima. Naročita priroda predmeta koji ona obrađuje izaziva na bojno polje protiv nje najžešće, najsitničarskije i mržnjom zadojene strasti čovjekovih grudi, furije privatnog interesa. Tako, npr., anglikanska crkva radije oprašta napad na 38 od 39 njenih pravila vjere negoli na 1/39 njenih novčanih prihoda. Danas je i sam ateizam culpa levis[4] kad se uporedi s kritikom tradicionalnih odnosa vlasništva. Ali se i tu vidi izvjestan napredak. Obraćam pažnju npr., na Plavu knjigu, objavljenu posljednjih nedjelja: »Correspondence with Her Majest'y Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades Unions«. Tu vanjski zastupnici engleske krune suhoparnim riječima iskazuju

[4] — laki grijeh. *Prev.*

da je u Njemačkoj, Francuskoj, ukratko u svima kulturnim državama evropskog kopna preobražaj postojećih odnosa kapitala i rada isto tako vidljiv i neizbježan kao u Engleskoj. U isto je vrijeme s one strane Atlantskog okeana g. Wade, potpredsjednik Sjedinjenih Američkih Država, izjavljivao na javnim zborovima: »Poslije uklanjanja ropstva, dolazi na dnevni red preobražaj odnosa kapitala i odnosa zemljišnog vlasništva!« Ovo su znaci vremena koji se ne daju prikriti ni purpurnim ogrtačima ni crnim mantijama. Ne znače oni da će se sutra zbiti čudesa. Oni pokazuju kako se čak i u vladajućim klasama začinje slutnja da današnje društvo nije čvrsti kristal, već organizam koji je sposoban za preobražaj i koji se stalno nalazi u procesu preobražavanja.

Drugi tom ovog spisa govoriće o prometnom procesu kapitala (knjiga II) i o oblicima cjelokupnog procesa (knjiga III), a završni treći tom (knjiga IV) o istoriji teorije.

Svaki sud naučne kritike biće mi dobrodošao. A prema predrasudama takozvanog javnog mišljenja, kojemu nikad nisam činio ustupaka, držim se kao i uvijek dosad izreke velikoga Florentinca:

Segui il tuo corso, e lascia dir le genti![5]

London, 25. jula 1867.

Karl Marx

(Preveo MOŠA PIJADE)

---

[5] Ti idi svojim putem, a svijet nek priča što hoće!

F. Engels

KONSPEKT »KAPITALA«

I TOM »KAPITALA«
PRVA KNJIGA
PROCES PROIZVODNJE KAPITALA

Prva glava
ROBA I NOVAC
I Roba po sebi

Bogatstvo društava u kojima vlada kapitalistička proizvodnja sastoji se od *robâ*. Roba je stvar koja ima upotrebnu vrijednost; ova postoji u svim društvenim formacijama, ali u kapitalističkom društvu *upotrebna vrijednost* je ujedno materijalni nosilac *razmjenske vrijednosti*.

Razmjenska vrijednost pretpostavlja tertium comparations kojim se mjeri: rad, zajedničku društvenu supstancu razmjenskih vrijednosti, naime *društveno potrebno radno vrijeme* koje je u njoj opredmećeno.

Kao što je roba nešto dvostruko: upotrebna vrijednost i razmjenska vrijednost, tako je i u njoj sadržani rad dvostruko određen: s jedne strane kao *određena proizvodna djelatnost*, tkanje, krojenje itd., »koristan rad«, s druge strane kao *prosto trošenje ljudske radne snage, ščvrsnuti apstraktni rad*. Prvi proizvodi upotrebnu vrijednost, drugi razmjensku vrijednost, samo on je kvantitativno uporediv (postojanje razlike između skilled [kvalifikovanog] i unskilled [nekvalifikovanog], složenog i prostog rada to *potvrđuje)*.

Sadržina razmjenske vrijednosti je, dakle, apstraktni rad, a njena veličina — njegovo vremensko trajanje. A sad još da razmotrimo oblik razmjenske vrijednosti.

1. x robe a = y robe b, vrijednost jedne robe izražena u upotrebnoj vrijednosti neke druge jeste njena *relativna vrijednost*. Izraz ekvivalentnosti dviju roba jeste prosti oblik relativne vrijednosti. U gornjoj jednačini *y robe b* je

ekvivalent. U njemu *x robe a* nalazi oblik svoje vrijednosti nasuprot svom prirodnom obliku, dok *y robe b* istovremeno dobija svojstvo neposredne razmjenljivosti, i to u svojoj prirodnoj formi. Razmjensku vrijednost su određeni istorijski odnosi utisnuli u upotrebnu vrijednost robe. Zato je ona ne može izraziti u svojoj upotrebnoj vrijednosti, nego samo u upotrebnoj vrijednosti neke druge robe. Samo pri poređenju dvaju konkretnih proizvoda rada ispoljava se konkretni rad, koji se u obojima sadrži kao apstraktan ljudski rad, to znači da se neka roba ne može odnositi kao goli oblik ostvarenja apstraktnog rada prema konkretnom radu sadržanom u njoj samoj, ali može prema konkretnom radu sadržanom u nekoj drugoj robnoj vrsti.

Jednačina x robe a = y robe b nužno sadrži u sebi da x robe a može biti izraženo u drugim robama, dakle:

2. x robe a = y robe b = z robe c = v robe d = u robe e = itd. itd. itd. Ovo je *razvijeni* relativni oblik vrijednosti. Ovdje x robe a ne stoji više u odnosu samo prema jednoj robi nego prema svima robama kao prema golim pojavnim oblicima u njoj predstavljenog rada. Ali ovaj nas prostim preokretanjem dovodi do:

3. drugog oblika relativne vrijednosti:

y robe b=x robe a	u robe d=x robe a
v robe c=x robe a	t robe e=x robe a

itd. itd.

Ovdje robe dobijaju *opšti relativni oblik vrijednosti,* u kome se one kao robe apstrahuju od svoje upotrebne vrijednosti i izjednačuju kao materijalizacija apstraktnog rada u x robe a. x robe a je jedinstven ekvivalent za sve druge robe, ona je njihov *opšti ekvivalent,* u njoj materijalizovani rad važi naprosto kao realizacija apstraktnog rada — kao opšti rad. No, sad može:

4. *Svaka* roba iz ovog niza da preuzme ulogu opšteg ekvivalenta, ali *uvijek* samo jedna od njih, jer kad bi *sve* robe bile opšti ekvivalenti, svaka od njih bi opet isključivala sve ostale. Oblik 3 nije nastao uslijed x robe a, nego objektivno, djejstvom drugih roba. Dakle, jedna određena roba

— vremenom se ona može mijenjati — mora preuzeti ovu ulogu, i tek time roba postaje potpuno roba. Ova naročita roba sa [čijim] prirodnim oblikom srasta oblik opšteg ekvivalenta jeste *novac*.

Teškoća u shvatanju *robe* leži u tome što ona, kao i sve kategorije kapitalističkog načina proizvodnje, predstavlja odnos lica pod plaštom stvari. Proizvođači dovode u uzajamni odnos svoje različite radove kao opšteljudski rad tako što svoj proizvod među sobom upoređuju kao *robe* — bez ovog posredovanja stvari oni ne mogu izići na kraj. Dakle, odnos *između lica ispoljava se* kao odnos između *stvari*.

Za društvo u kome vlada robna proizvodnja, hrišćanstvo, a specijalno protestantizam, jeste prikladna religija.

II Proces robne razmjene

U razmjeni roba potvrđuje da je roba. Vlasnici dviju roba moraju biti voljni da razmijene svoje robe i, dakle, jedan drugog priznati kao *privatne vlasnike*. Ovaj pravni odnos, čiji je *oblik* ugovor, jeste samo odnos volja u kome se ogleda ekonomski odnos. Njegov *sadržaj* je dat kroz sam ekonomski odnos. Str. 45 (76)*.

Roba je upotrebna vrijednost za svog nevlasnika, neupotrebna vrijednost za svog vlasnika. Otuda potreba razmjene. Ali svaki vlasnik robe hoće u zamjenu specifične, njemu potrebne upotrebne vrijednosti — utoliko je razmjena individualan proces. S druge strane, on hoće da svoju robu realizuje kao vrijednost, dakle u svakoj drugoj robi, pa imala *njegova* roba ili ne imala upotrebnu vrijednost za vlasnika druge robe. Utoliko je razmjena za njega opšti društveni proces. Ali isti proces ne može biti za sve vlasnike roba u isto vrijeme i individualan i opštedruštven. Svakom

* Radi lakšeg nalaženja odgovarajućih mjesta u »Kapitalu«, Engels je u tekstu označavao brojeve stranica. Prvi broj odnosi se na stranice prvog njemačkog izdanja I toma »Kapitala« u izdanju Otto Meissnera. U okruglim zagradama su brojevi stranica I toma »Kapitala« po izdanju beogradske »Kulture« iz 1958. godine. — *Prev.*

vlasniku robe važi *njegova* roba kao opšti ekvivalent, a sve ostale robe kao toliko posebnih ekvivalenata njegove robe. No, kako *svi* vlasnici robâ čine to isto, *nijedna* roba nije opšti ekvivalent i otud takođe *nijedna* roba nema opšti relativni oblik vrijednosti u kome se one kao vrijednosti izjednačuju, a kao veličine vrijednosti upoređuju. Stoga se one uopšte ne sučeljuju kao robe, već samo kao proizvodi. Str. 47 (76—77).

Robe se mogu upoređivati kao vrijednosti, a otuda kao robe, samo ako se dovode u odnos suprotnosti prema bilo kojoj drugoj robi kao opštem ekvivalentu. Ali samo *društvena akcija može jednu određenu robu da učini opštim ekvivalentom: novcem.*

Imanentna protivrječnost robe kao neposrednog jedinstva upotrebne vrijednosti i razmjenske vrijednosti, kao proizvoda korisnog privatnog rada... i kao neposredne i društvene materijalizacije apstraktnog ljudskog rada, ta protivrječnost ne miruje i ne staje dok ne dovede do udvostručavanja robe u robu i novac. Str. 48 (77).

Pošto su sve druge robe samo posebni ekvivalenti novca, a novac njihov opšti ekvivalent, to se one odnose kao *posebne* robe prema novcu kao opštoj robi. Str. 51 (79). Proces razmjene ne daje *vrijednost* robi koju pretvara u novac, ali joj daje njen *oblik vrijednosti.* Str. 53 (80). Fetišizam: jedna roba ne izgleda da je postala novac tek zato što druge robe u njoj svestrano prikazuju svoje vrijednosti, već obrnuto, izgleda da one u njoj prikazuju svoje vrijednosti zato što je ona novac.

III Novac ili robni promet

A. *Mjera vrijednosti*
(zlato = pretpostavljeno kao novac)

Novac kao mjera vrijednosti je nužan *pojavni oblik imanentne* mjere vrijednosti roba, *radnog vremena.* Prosti relativni izraz vrijednosti roba u novcu x robe 'a = y novca jeste njihova cijena. Str. 55 (82).

Cijena robe, njen novčani oblik, izražava se u *zamišljenom* novcu; dakle, kao *mjera vrijednosti* novac je samo idealan novac (ideeles Geld). Str. 57 (83).

Kada je izvršeno pretvaranje vrijednosti u cijenu, tehnički je potrebno da se mjera vrijednosti razvije dalje u *mjerilo cijena,* to znači: utvrđuje se jedna količina zlata *kojom se mjere različite količine zlata.* Ovo se sasvim razlikuje od mjere vrijednosti, koja zavisi od vrijednosti zlata, što je pak za mjerilo cijena irelevantno. Str. 59 (84—85).

Kad se cijene predstavljaju u računskim imenima zlata, novac služi kao *računski novac.*

Ako cijena kao eksponent [izložitelj] veličine vrijednosti robe i jeste eksponent njenog prometnog odnosa prema novcu, *ne* izlazi i obrnuto da je eksponent njenog prometnog odnosa prema novcu *nužno* eksponent veličine njene vrijednosti. Dopuste li ili prinude li okolnosti da se jedna roba prodaje iznad ili ispod njene vrijednosti, onda ove prodajne cijene ne odgovaraju njenoj vrijednosti, ali su ipak cijene te robe, jer one su: 1. njen oblik vrijednosti, novac i 2. eksponenti njenog razmjenskog odnosa prema novcu.

Dakle, mogućnost kvantitativne inkongruencije između cijene i veličine vrijednosti *data je samim cjenovnim oblikom.* Nije to nikakav nedostatak ovog oblika, već ga baš to čini adekvatnim oblikom za način proizvodnje u kome se pravilo može da sprovodi samo kao slijep prosječni zakon bespravilnosti. Ali oblik cijene može da krije u sebi i kvalitativnu protivrječnost, tako da cijena uopšte prestane biti izrazom vrijednosti... savjest, čast itd. mogu... svojom cijenom dobiti oblik robe. Str. 60—61 (87).

Mjerenje vrijednosti u novcu, cjenovni oblik, uključuje nužnost otuđivanja, idealno davanje cijene — stvarno. Otud promet robâ.

B. *Prometno sredstvo*

a) Metamorfoza roba

Prosti oblik: R-N-R čiji je materijalni sadržaj = R-R. Razmjenska vrijednost se otuđuje, a prisvaja upotrebna vrijednost.

1. Prva faza: R-N = prodaja, pri čemu postoje dvije mogućnosti: mogućnost neuspjeha, odnosno prodaje ispod vrijednosti ili cijene koštanja ako se društvena vrijednost robe mijenja. »Podjela rada pretvara proizvod rada u robu, a time čini *nužnim* njegovo pretvaranje u novac«. — U isto vrijeme dolazi od nje i to da je *slučajna stvar* hoće li ova transsupstancijacija (preobražavanje) i uspjeti. Str. 65—67 (91). Da bi se fenomen jasnije posmatrao, R-N pretpostavlja da je vlasnik N (ukoliko nije proizvođač zlata) svoj N već ranije dobio razmjenom za drugu R; dakle za *kupca* to nije samo obrnuto = N-R, nego pretpostavlja kod njega raniju prodaju itd. tako da se nalazimo u beskrajnom nizu kupovina i prodaja.

2. To se isto dešava i u drugoj fazi N-R, *kupovini*, koja je istovremeno prodaja za drugog učesnika.

3. Cio proces je, dakle, kružni tok kupovanja i prodavanja. *Robni promet*. On je potpuno različit od neposredne razmjene proizvoda: prvo, probijaju se individualne i lokalne ograde neposredne razmjene proizvoda, a omogućuje se razmjena materije ljudskog rada; s druge strane, već ovdje se pokazuje da cio proces zavisi od prirodnih društvenih odnosa, koji su nezavisni od njegovih učesnika. Str. 72 (94). Prosta razmjena se gasi u jednom aktu razmjene, u kome svako razmjenjuje neupotrebnu vrijednost za upotrebnu vrijednost, a robni promet se odvija beskrajno.

Str. 73 (95). Evo pogrešne ekonomske dogme: *da je za robni promet nužna ravnoteža kupovina i prodaja, jer je svaka kupovina — prodaja i vice versa — čime hoće da se kaže da svaki prodavac dovodi sa sobom na tržište svog kupca*. 1. Kupovina i prodaja su, s jedne strane, identičan čin dva polarno suprotstavljena lica, a s druge strane, dva polarno suprotna čina jednog lica. Identičnost kupovine i prodaje uključuje u sebi da je roba beskorisna ako se ne proda, a isto tako da se taj slučaj *može* desiti. 2. R-N kao djelimični proces ujedno je samostalan proces i uključuje u sebi da dobitnik N može birati trenutak kada će to N opet pretvoriti u R. On može da *čeka*. Unutrašnje jedinstvo samostalnih procesa R-N i N-R kreće se u spoljašnjim suprotnostima baš zbog samostalnosti tih procesa; i kad osa-

mostaljenje ovih zavisnih procesa dostigne određenu granicu, *jedinstvo se ostvaruje kroz krizu*, čija je *mogućnost*, dakle, data već ovdje.

Kao posrednik robnog prometa novac je *prometno sredstvo.*

b) Opticaj novca

Novac posreduje za svaku pojedinu robu ulazak i izlazak iz prometa; on sam ostaje stalno u prometu. Iako je, prema tome [opticaj novca — *Prev.*] samo *izraz* robnog prometa, ipak robni promet *izgleda* kao rezultat novčanog kretanja. Pošto novac stalno ostaje u sferi prometa, pita se *koliko* se novca nalazi u njoj?

Masa novca u opticaju određena je *sumom cijena roba* (uz postojanu vrijednost novca), a ova *masom roba* koja se nalazi u prometu. Ako je data masa roba, masa novca u opticaju fluktuira sa *kolebanjem* cijena roba. Pošto jedan isti komad novca u datom vremenu posreduje u nizu kupovina i prodaja, to je za dati period vremena

$$\frac{\text{suma robnih cijena}}{\text{broj opticaja jednog komada novca}} = \text{masa novca koji funkcioniše kao prometno sredstvo.}$$

Str. 80 (99).

Otuda papirni novac može da potisne zlatni novac ako se ubaci u zasićen opticaj.

Pošto se u opticaju novca *pokazuje* samo proces prometa roba, to se u njegovoj brzini [pokazuje brzina — *Prev.*] promjene njihovog oblika, u njegovom zastoju odvajanje kupovine od prodaje, zastoj društvene razmjene materije. Otkuda proizlazi ovaj zastoj na prometu, naravno, ne vidi se, on jedino pokazuje sam fenomen. Filister to sebi objašnjava nedovoljnom količinom prometnih sredstava. Str. 81 (100).

Ergo: 1. Uz jednake cijene roba, masa prometnog novca raste ako raste masa prometane robe ili se uspori opticaj novca; a opada vice versa.

2. Uz opšti porast robnih cijena, cirkulišuća masa novca ostaje ista ako se smanjuje masa roba ili brzina opticaja raste u istoj srazmjeri.

3. Pri opštem padanju robnih cijena, obrnuto od 2.

Uopšte, postoji jedan prilično konstantan prosjek od kojeg nastaju znatnija odstupanja gotovo samo uslijed *kriza*.

Moneta — znak vrijednosti

Mjerilo cijena određuje država, a isto tako i imensku oznaku za određeni zlatnik — monetu i njegovu izradu. Na svjetskom tržištu se opet skida dotična nacionalna uniforma (ovdje se apstrahuju troškovi kovanja), tako da se moneta i poluge razlikuju samo po obliku. — Ali u opticaju *moneta se izliže;* zlato kao prometno sredstvo odstupa od zlata kao mjerila cijena, moneta biva sve više i više *simbol* svog zvaničnog sadržaja.

Ovim je data latentna mogućnost da se metalni novac zamijeni znacima ili simbolima. Otuda: 1. sitan novac od bakarnih ili srebrnih znakova, čije se učvršćenje na mjesto realnog zlatnog novca sprečava ograničavanjem količine u kojoj su oni legal tender [zakonsko sredstvo plaćanja]. Njihova se sadržina određuje zakonom proizvoljno i zato je njihova monetarna funkcija nezavisna od njihove *vrijednosti.* Otud je moguć korak dalje na *sasvim bezvrijedne* znake. — 2. Papirni novac je *državni papirni novac sa prinudnim kursom* (kreditni novac se ovdje još ne tretira). Ukoliko ovaj papirni novac stvarno cirkuliše umjesto zlatnog novca, on podliježe zakonima novčanog opticaja. Samo odnos u kome papir zamjenjuje zlato može biti predmet naročitog zakona, a to je: da se izdavanje papirnog novca ograniči na onu količinu u kojoj bi stvarno moralo cirkulisati zlato koje on predstavlja. Istina, stepen zasićenosti opticaja se koleba, ali se svugdje iskustvom utvrđuje minimum ispod koga nikada ne pada. Taj minimum se može izdati. Preko toga će kod sniženja stepena zasićenosti na minimum jedan dio odmah postati suvišan. U takvom slučaju, cijela količina papira predstavlja u robnom svijetu ipak samo onu količinu zlata koja je određena njegovim unutrašnjim zakonima, dakle samo onu količinu koju i može predstavljati. Ako je masa papira dvaput tolika kolika je masa apsorbo-

vanog zlata, onda se svaki komad papira obezvrjeđuje na polovinu nominalne vrijednosti. Upravo isto tako kao kad bi zlato, u svojoj funkciji mjere cijena, promijenilo vrijednost. Str. 89 (104—105).

C. *Novac*

a) Obrazovanje blaga

Od samog početka razvoja robnog prometa razvija se nužnost i strast da se proizvod od R-N, tj. N, zadrži. Od prostog posredovanja razmjene materije, promjena oblika postaje *sama sebi svrha*. Novac se skamenjuje u *blago*, prodavac robe postaje *zgrtač blaga*. Str. 91 (106).

Ovaj oblik preovlađuje baš u počecima robnog prometa. *Azija*. Sa daljim razvojem robnog prometa mora svaki proizvođač roba da osigura sebi nervus rerum, zalogu društvene moći. — N. Tako svugdje nastaju hoards [blaga]. Razvoj robnog prometa povećava moć novca, tog uvijek spremnog apsolutno društvenog oblika bogatstva. Str. 92 (107). Nagon za gomilanjem blaga po prirodi nema granica. *Kvalitativno* ili po svom obliku novac je neograničen, tj. opšti predstavnik materijalnog bogatstva, jer se može pretvoriti neposredno u svaku robu. Ali *kvantitativno* je svaka stvarna suma novca ograničena, pa zato samo kupovno sredstvo ograničenog djejstva. Ova protivrječnost tjera zgrtanje blaga stalno iznova na sizifovski posao akumulacije.

Pored toga, akumulacija zlata i srebra u *nakitima* je ujedno i novo tržište za ove metale i latentan izvor novca.

Zgrtanje blaga služi kao *odvodni i dovodni kanal obrtanog novca* pri stalnim kolebanjima stepena zasićenosti opticaja. Str. 95 (109).

b) Platežno sredstvo

Sa razvijanjem robnog prometa nastaju novi odnosi: prodaja robe može biti vremenski odvojena od realizacije njene cijene. Robe zahtijevaju različita vremenska trajanja za svoju proizvodnju, proizvode se u razna godišnja doba,

neke moraju da se šalju na udaljena tržišta itd. Otud A može biti prodavac prije nego što je B — kupac — sposoban za plaćanje. — Praksa reguliše uslove plaćanja tako da A postaje *povjerilac*, B *dužnik*, novac postaje *platežno sredstvo*. Dakle, odnos između *povjerioca* i *dužnika* postaje još više *antagonističan*. (To može nastati i nezavisno od robnog prometa, na primjer, u starom i srednjem vijeku). Str. 97 (110).

U ovom odnosu novac funkcioniše 1. kao mjera vrijednosti pri određivanju cijene prodate robe, 2. kao ideelno kupovno sredstvo. Kao blago N je *povlačen* iz prometa, ovdje kao sredstvo plaćanja stupa N u promet, ali tek pošto je R iz njega izišla. Dužni kupac prodaje da bi mogao da plati ili će biti subhastiran [prodat na doboš]. Dakle, N sada postaje *samom svrhom prodaje* zbog jedne društvene nužnosti, koja proističe iz uslova samog prometnog procesa. Str. 97—98 (110).

Neistovremenost kupovina i prodaja koja izaziva* funkciju novca kao platežnog sredstva donosi** istovremeno ekonomiju prometnih sredstava, koncentraciju plaćanja na jednom određenom mjestu. Virmani u Lionu u srednjem vijeku: jedna vrsta clearing house gdje se isplaćivao samo saldo uzajamnih potraživanja. Str. 98 (111).

Ukoliko se plaćanja izravnavaju, novac funkcioniše samo ideelno, kao *računski novac* ili mjera vrijednosti. Ukoliko treba stvarno plaćati, on ne istupa kao prometno sredstvo, kao samo trenutni oblik čijim se posredstvom vrši razmjena materije, nego kao individualna inkarnacija društvenog rada, kao samostalno biće razmjenske vrijednosti, *kao apsolutna roba*. Ova *neposredna protivrječnost* izbija u onom momentu produkcionih i trgovinskih kriza koji se zove *kriza novca*. Ona se dešava samo tamo gdje su neprekidni lanac plaćanja i vještački sistem poravnanja potpuno razvijeni. Sa opštijim poremećajima ovog mehanizma, ma odakle oni proizlazili, novac iznenada i neposredno iskače iz samo

---

* U rukopisu: izazivaju.

** U rukopisu: uspostavljaju.

ideelnog lika *računskog novca u zvečeći novac*, postaje nezamjenljiv profanim robama. Str. 99 (111).

Kreditni novac proističe iz funkcije novca kao platežnog sredstva, mjenice opet i same cirkulišu za prenošenje potraživanja duga. Sa kreditom se dalje proširuje funkcija novca kao sredstva plaćanja, kao takav on stiče osobite oblike egzistencije u kojima obitava u sferi velikih trgovinskih transakcija, dok se moneta uglavnom potiskuje u sferu sitne trgovine. Str. 101 (112).

Kod određene visine i obima robne proizvodnje funkcija novca kao sredstva plaćanja seže i izvan sfere robnog prometa, on postaje *opštom robom ugovora. Rente, porezi* itd. pretvaraju se iz *naturalnih davanja u novčana plaćanja*. Upor. Francusku pod Lujem XIV (Boisguillebert i Vauban), nasuprot ovom Azija, Turska, Japan itd. Str. 102 (113).

Razvitak novca u sredstvo plaćanja primorava na akumulaciju novca za rokove plaćanja — zgrtanje blaga, koje u napredovanju društvenog razvitka nestaje kao samostalni oblik bogaćenja, vaskrsava kao rezervni fondovi sredstava plaćanja. Str. 103 (113—114).

c) Svjetski novac

U svjetskom prometu iščezavaju lokalni oblici monete, sitnog novca, znaka vrijednosti, i samo zlato* u polugama važi kao *svjetski novac. Tek na svjetskom tržištu novac funkcioniše u punom smislu kao ona roba čiji je prirodni oblik ujedno neposredni društveni oblik ostvarenja ljudskog rada in apstracto.* Oblik njegovog postojanja postaje adekvatan njegovom pojmu. Str. 103—104 (detalji 105) (114; detalji 115—116).

---

* U štampanom originalu Geld (novac) ali je vjerovatno štamparska greška — umjesto Gold (zlato). — *Prev.*

Druga glava

PRETVARANJE NOVCA U KAPITAL

I Opšta formula kapitala

Robni promet je polazna tačka kapitala. Robna proizvodnja, robni promet i njihov razvitak, trgovina jesu stoga svugdje istorijska osnova na kojoj nastaje kapital. Od stvaranja moderne svjetske trgovine i svjetskog tržišta u 16. vijeku datira moderna istorija kapitala. Str. 106 (117).

Ako se posmatraju samo ekonomski oblici koje robni promet rađa, njegov posljednji proizvod jeste novac, a to je i *prvi oblik* u kome se javlja *kapital*. Istorijski, kapital nastupa nasuprot zemljišnoj svojini uvijek prvo kao *novčani imetak*, kao trgovački i zelenaški kapital, i još uvijek svaki novi kapital istupa na pozornicu u vidu *novca*, koji, kroz određene procese, treba da se pretvori u kapital.

Novac kao novac i novac kao kapital razlikuju se u prvi mah samo po različitom *obliku prometa*. Pored R-N-R pojavljuje se i oblik N-R-N, kupovina radi prodaje. Novac koji u svom kretanju opisuje *ovaj oblik* cirkulacije *postaje* kapital, po sebi je već kapital, tj. po svojoj namjeni.

Rezultat N-R-N je N-N indirektna razmjena novca za novac. Ja kupim za 100 £ pamuka i prodam ga za 110£, u krajnjoj liniji sam razmijenio 100£ — za 110£, novac za novac.

Ako ovaj proces u svom rezultatu donese istu novčanu vrijednost koja je na početku ubačena, 100£ za 100£, to bi bio apsurd. Ali, bilo da trgovac iz svojih 100£ realizuje 100£, 110£ ili samo 50£, njegov novac je ipak opisao osobito kre-

tanje, sasvim različito od R-N-R u robnom prometu. Iz razmatranja razlike u obliku ovog kretanja od R-N-R pokazaće se i suštinska razlika.

Obje faze procesa su iste kao kod R-N-R. Ali u ukupnom toku je velika razlika. U R-N-R novac predstavlja posrednika, roba početak i svršetak; ovdje je R posrednik, N početak i svršetak. U R-N-R biva novac definitivno izdat, u N-R-N samo *predujmljen;* on treba da bude ponovo dobijen. *On se vraća ka svojoj polaznoj tački* — dakle, ovdje je već opipljiva razlika između cirkulacije novca kao novca i cirkulacije novca kao kapitala.

U R-N-R novac može da se vrati na polaznu tačku *samo ponavljanjem čitavog procesa,* prodajom *nove* robe; povratak je, dakle, nezavisan od samog procesa. Naprotiv, u N-R-N on je unaprijed uslovljen ciljem procesa, koji je nedovršen ako ne uspije. Str. 110 (119).

Krajnji cilj R-N-R je upotrebna vrijednost, N-R-N *sama prometna vrijednost.*

U R-N-R oba ekstrema imaju isti ekonomski oblik. Oni su oba *robe* i *jednake veličine vrijednosti.* Ali su istovremeno kvalitativno različite upotrebne vrijednosti, a sadržina procesa je društvena razmjena materija. — Kod N-R-N operacija na prvi pogled liči na tautologiju bez sadržaja. Razmijeniti 100£ — za 100£, i još okolnim putem, izgleda apsurdno. Jedna suma novca može da se razlikuje od druge samo po *veličini;* otuda N-R-N stiče svoj sadržaj samo *kvantitativnom razlikom* ekstrema. Iz prometa se izvlači više novca nego što je u njega ubačeno. Pamuk kupljen za 100£ prodaće se, na primjer, za 100£+10£, dakle proces dobija obrazac N-R-N' gdje je N'+Δ N. Ovo Δ N, *ovaj priraštaj jeste v i š a k v r i j e d n o s t i.* Prvobitno predujmljena vrijednost ne samo da se u prometu *održava,* nego dodaje sebi višak vrijednosti, *ona se oplođava,* a *ovo kretanje p r e t v a r a n o v a c u k a p i t a l.*

Kod R-N-R m o ž e doduše biti razlike u vrijednosti ekstrema, ali ona je za ovaj oblik prometa sasvim slučajna, a R-N-R neće biti apsurdno ako su ekstremi jednake vrijednosti — naprotiv, to je uslov za normalan tok.

Ponavljanje R-N-R nalazi svoj smisao u krajnjoj svrsi koja leži van njega, u potrošnji, u zadovoljenju određenih

potreba. U N-R-N su, naprotiv, početak i kraj isti — novac i već zato je kretanje beskrajno. Svakako je N+ Δ N drugačiji kvantitet nego N, ali ipak samo *ograničena* suma novca; kad bi bila izdata, prestala bi biti kapital; ako bi se povukla iz prometa, onda [bi ostala] kao blago nepokretna. Ako je potreba za oplođavanjem vrijednosti jednom data, onda ona postoji isto tako za N' kao i za N, i kretanje kapitala je bez mjere, jer njegov cilj nije postignut ni na kraju procesa isto kao ni na početku. Str. 111—112 (120—121). Kao nosilac ovog procesa, vlasnik novca postaje *kapitalist*.

Dok u robnom prometu razmjenska vrijednost u najboljem slučaju izrasta do samostalnog oblika prema upotrebnoj vrijednosti robe, *ovdje se ona najedanput predstavlja kao supstanca sa sopstvenim životnim procesom, koja se sama kreće, — za koju su roba i novac goli oblici, ona se čak kao prvobitna vrijednost razlikuje od sebe same kao višak vrijednosti*. Ona postaje djejstvujući novac i kao takva kapital. Str. 116 (123).

N-R-N' izgleda kao oblik svojstven samo trgovačkom kapitalu. Ali i industrijski kapital je novac koji se pretvara u robu, čijom se prodajom ponovo pretvara u više novca. Činovi koji se *mogu dogoditi između kupovine i prodaje izvan sfere prometa* ne mijenjaju ovde ništa. Najzad u kamatonosnom kapitalu predstavlja se neposredno proces N-N', vrijednost koja je ujedno veća od sebe same. Str. 117 (123).

II Protivrječnosti opšte formule

Oblik prometa kojim novac postaje kapital protivriječi svim dosadašnjim zakonima o prirodi robe, vrijednosti, novca i samog prometa. Može li to proizići iz čisto formalne razlike obrnutog redoslijeda?

I više. Ova obrnutost postoji samo za jedno od tri lica koja trguju. Kao kapitalista kupujem robu od A i prodajem je opet B-u, A i B se pojavljuju samo kao obični prodavac i kupac roba. U oba slučaja stojim prema njima samo kao prost vlasnik novca ili vlasnik robe, prema jednom kao kupac ili novac, prema drugom kao prodavac ili roba, ali ni prema jednom kao kapitalista ili kao predstavnik nečega što je više nego novac ili roba. Za A posao je počeo *proda-*

jom, za B se završio *kupovinom*, dakle, sasvim kao i u robnom prometu. Isto tako — ako ja pravo na višak vrijednosti zasnivam na ovom posebnom redoslijedu — A je mogao da proda direktno B-u, i šansa za višak vrijednosti otpada.

Pretpostavimo da A i B kupuju robe direktno jedan od drugog. Što se tiče *upotrebne vrijednosti*, *obojica* mogu dobiti, štaviše A može da proizvodi više robe nego što bi B mogao proizvesti za isto vrijeme i vice versa, pri čemu opet obojica dobijaju. Ali drugo je sa *razmjenskom vrijednošću*. Tu se razmjenjuju *vrijednosti jednake veličine*, čak i kad posreduje novac kao prometno sredstvo. Str. 119 (124).

Apstraktno posmatrano, u prostom robnom prometu, izuzev zamjene jedne upotrebne vrijednosti drugom, događa se samo promjena robnog oblika. Ukoliko on dovodi samo do promjene oblika njene razmjenske vrijednosti, dovodi on — kad se pojava *čisto* odigrava — do razmjene *ekvivalenata*. Robe doduše mogu biti prodate po cijenama koje odstupaju od njihove vrijednosti, ali samo kada se krši zakon robne razmjene. U svom čistom obličju on [promet] je razmjena ekvivalenata, dakle, nikakvo sredstvo za bogaćenje. Str. 120 (125).

Otuda zabluda svih pokušaja da se višak vrijednosti izvede iz robnog prometa. Condillac. Str. 121 (125—126). Newmann. Str. 122 (126).

Ali pretpostavimo da se ne dešava *čista* razmjena, da *se razmjenjuju neekvivalenti*. Pretpostavimo da svaki prodavac prodaje svoju robu 10% iznad vrijednosti. Sve ostaje isto, što svaki kao prodavac zaradi, gubi opet kao kupac. Isto kao kad bi se vrijednost novca promijenila za 10%. — Isto tako kad bi kupci sve kupovali 10% *ispod* vrijednosti. Str. 123 (127) (Torrens).

Postavka da višak vrijednosti nastaje nametom na cijenu pretpostavlja da postoji jedna klasa koja *kupuje a da ne prodaje*, tj. *troši a da ne proizvodi*, kojoj novac pritiče stalno *besplatno*. Prodavati robu ovoj klasi iznad vrijednosti znači na prevaru povratiti zabadava izdat novac. (Mala Azija i Rim.) Pri tome prodavac ostaje ipak prevaren, i opet ne može postati bogatiji, stvoriti višak vrijednosti.

Pretpostavimo slučaj *prevare*. A prodaje B-u vino — vrijednost od 40 £ za žito vrijednosti 50. A je zaradio

10 £. Ali A+B ipak imaju zajedno samo 90, A ima 50, a B samo još 40. Vrijednost je prenesena, ali nije *stvorena*. Cjelina kapitalističke klase jedne zemlje ne može samu sebe varati. Str. 126 (128).

Dakle, ako se razmjenjuju ekvivalenti, ne nastaje nikakav višak vrijednosti; ako se razmjenjuju neekvivalenti, ni tada ne nastaje višak vrijednosti. Robni promet ne stvara nikakvu novu vrijednost.

Zato se ovdje ne uzimaju u obzir najstariji i najpopularniji oblici kapitala, trgovački i zelenaški kapital. Da se oplođavanje trgovačkog kapitala ne bi objašnjavalo čistom *prevarom*, potreban je niz međučlanova koji ovdje još nedostaju. [To vrijedi] još više za zelenaški i kamatonosni kapital. Kasnije će se oba pokazati kao izvedeni oblici, a isto tako i zašto oni istorijski nastupaju *prije* modernog kapitala.

Dakle, višak vrijednosti ne može nastati iz prometa. Ali izvan njega? Izvan njega je vlasnik robe prost proizvođač svoje robe, čija vrijednost zavisi od veličine njegovog vlastitog rada sadržanog u njoj, a koji se mjeri prema određenom društvenom zakonu; ova se vrijednost izražava u računskom novcu, na primjer u cijeni od 10. Ali ova vrijednost nije istovremeno vrijednost 11 £; njegov rad stvara vrijednosti, ali ne vrijednosti koje se oplođavaju. On može postojećoj vrijednosti dodati više vrijednosti, ali ovo se dešava samo dodavanjem *više rada*. Dakle, proizvođač robâ *ne može proizvesti višak vrijednosti izvan sfere prometa*, bez dodira sa drugim proizvođačima robâ.

Otuda kapital mora nastati *u* robnom prometu i istovremeno *izvan* njega. Str. 128 (130).

Dakle, pretvaranje novca u kapital ima da se razvija na osnovu unutrašnjih zakona robne razmjene, tako da kao polazna tačka važi razmjena ekvivalenata. Naš vlasnik novca, koji postoji tek kao gusenica kapitalista, mora da kupuje robe po njihovoj vrijednosti i po njihovoj vrijednosti da ih prodaje, pa ipak na kraju procesa da izvuče više vrijednosti nego što je ubacio. Njegovo razvijanje u leptira mora se odigrati u prometu, a opet ne u njemu. To su uslovi problema. Hic Rhodus, hic salta!* Str. 129 (130—131).

* Sad pokaži šta znaš! — *prev.*

III Kupovanje i prodavanje radne snage

Promjena vrijednosti novca, koji treba da se pretvori u kapital, ne može da se dogodi na samom novcu, jer u prodaji on samo realizuje cijenu robe; s druge strane, dogod on *ostaje novac*, veličina njegove vrijednosti se ne mijenja, a u prodaji isto tako samo preobražava robu iz njenog prirodnog oblika u novčani. Promjena se, dakle, mora desiti na robi u N-R-N, ali ne na njenoj *razmjenskoj vrijednosti*, jer se razmjenjuju ekvivalenti, nego ona može proizići tek iz njene *upotrebne vrijednosti kao takve*, tj. iz njene *upotrebe*. Za to je potrebna roba čija *upotrebna vrijednost ima svojstvo da bude izvor razmjenske vrijednosti* — a ona postoji: *radna snaga*. Str. 130 (131).

Ali, da bi vlasnik novca našao radnu snagu na tržištu kao robu, mora je njen vlasnik prodati, dakle mora biti *slobodna* radna snaga. Pošto su obojica, i kupac i prodavac, kao ugovarači *pravno jednake* ličnosti, radna snaga mora biti prodata samo *privremeno*, jer pri prodaji en bloc prodavac više ne ostaje prodavac, nego postaje i sam roba. Zatim, vlasnik, mjesto da bude u stanju da prodaje *robe* u kojima je opredmećen njegov rad, mora biti u položaju koji ga sili da prodaje *svoju radnu snagu kao robu*. Str. 131 (132).

Dakle, za pretvaranje novca u kapital mora vlasnik novca naći na tržištu *slobodnog* radnika, slobodnog u dvostrukom smislu, da on kao slobodna ličnost raspolaže svojom radnom snagom kao *svojom* robom i da, s druge strane, nema *druge* robe za prodaju, da je lišen svega, slobodan od svih *stvari nužnih* za ostvarenje svoje radne snage. Str. 132 (132).

Uzgred, odnos posjednika novca i posjednika radne snage nije prirodan, ili svima vremenima zajednički, društven, nego je *istorijski*, proizvod mnogih ekonomskih prevrata. Tako i do sada posmatrane ekonomske kategorije imaju svoj istorijski pečat. Da bi postao roba, proizvod se ne smije više proizvoditi za vlastitu potrošnju; masa proizvoda može uzeti na sebe robni oblik tek *u okviru određenog, kapitalističkog načina proizvodnje*, iako robna proizvodnja i promet

mogu postojati već tamo gdje masa proizvoda nikad ne postaje roba. Novac isto tako može postojati u svim periodima koji su dostigli izvjesnu visinu robnog prometa; posebni oblici novca od običnog ekvivalenta do svjetskog novca pretpostavljaju različite stepene razvitka, ipak i slabo razvijen robni promet može sve da ih izazove. Naprotiv, *kapital* nastaje samo pod gornjim uslovom, a ovaj jedan uslov uključuje u sebe čitav jedan period svjetske istorije. Str. 133 (133).

Radna snaga ima razmjensku vrijednost koja se određuje kao i kod ostalih roba: radnim vremenom potrebnim za njenu produkciju kao i reprodukciju. Vrijednost radne snage jeste vrijednost životnih sredstava potrebnih za održanje njenog vlasnika i to — za njegovo održanje u normalnoj radnoj sposobnosti. Ova se određuje prema *klimi, prirodnim uslovima* itd. kao i prema *istorijski* datom standard of life [životnom standardu] u svakoj zemlji. One se mijenjaju, ali su *date* za određenu zemlju i određenu epohu. Dalje, ona uključuje i životna sredstva *ljudske zamjene,* tj. *djece,* tako da se rasa ovih osobitih vlasnika robe ovekovječuje. Dalje, za kvalifikovani rad *troškove obrazovanja.* Str. 135 (133—134).

Najniža granica vrijednosti radne snage je vrijednost fizički *neophodnih životnih sredstava.* Padne li cijena radne snage na ovaj minimum, ona pada ispod njene *vrijednosti,* jer ova pretpostavlja *normalnu,* nezakržljalu valjanost radne snage. Str. 136 (135).

Priroda rada je takva da radna snaga bude upotrijebljena tek *poslije* zaključenja ugovora i, pošto je kod takvih roba novac većinom *platežno sredstvo,* ona se u svim zemljama kapitalističkog načina proizvodnje plaća tek pošto je *rad izvršen.* Svuda, dakle. *radnik kreditira kapitalistu.* Str. 137—138 (135—136).

Proces potrošnje radne snage je istovremeno *proces proizvodnje robe i viška vrijednosti,* a ova potrošnja se odigrava izvan *sfere prometa.* Str. 140 (137).

Treća glava

PROIZVOĐENJE APSOLUTNOG VIŠKA VRIJEDNOSTI

I Proces rada i proces oplođavanja vrijednosti

Kupac radne snage koristi je na taj način što prodavcu daje da radi. Da bi ovaj rad stvarao robu, on prije svega stvara upotrebnu vrijednost i u tom svojstvu je nezavisan od specifičnog odnosa između kapitalista i radnika. Opis procesa rada kao takvog. Str. 141—149 (138—142).

Proces rada na kapitalističkoj osnovi ima dvije osobenosti: 1. radnik radi pod kontrolom kapitalista, 2. proizvod je svojina kapitalista, jer je proces rada sada samo proces između dvije *stvari* koje je kapitalist kupio: radne snage i sredstava za proizvodnju. Str. 150 (143—144).

Ali kapitalist ne želi upotrebnu vrijednost radi *nje same,* već samo kao nosioca *razmjenske* vrijednosti, a naročito *viška vrijednosti.* Rad pod ovim uslovom, pod kojim je roba bila jedinstvo upotrebne i razmjenske vrijednosti, — postaje *jedinstvo procesa proizvodnje i procesa oplođavanja vrijednosti.* Str. 151 (144).

Dakle, ispitati količinu rada opredmećenog u proizvodu.

Na primjer pređa. Neka je za njenu proizvodnju potrebno 10 funti pamuka, recimo 10 šilinga i za sredstva za rad, čije je trošenje u predenju ovdje kratko označeno kao dio vretena, 2 šilinga — što predstavlja vretena. Tako se u proizvodu nalazi 12 šilinga — za sredstva za proizvodnju, tj.

čime je proizvod, ovdje pređa, postao *stvarna upotrebna vrijednost;* a 2 šilinga ako se predstavlja *samo* društveno potrebno radno vrijeme koje se sadrži u tim sredstvima za rad. Koliko se njima dodaje prelačkim radom?

Ovdje se, dakle, proces rada posmatra sa sasvim druge strane; u vrijednosti proizvoda su radovi proizvođača pamuka, izrađivača vretena itd. i prelca, kao komensurabilni [samjerljivi] dijelovi, — kvalilativno izjednačeni sa opšteljudskim potrebnim radom *koji stvara vrijednost* — dakle samo kvantitativno sabrani i baš zbog toga *kvantitativno obuhvativi* u vremenskom trajanju, pod pretpostavkom da je to *društveno potrebno* radno vrijeme, jer samo ono čini vrijednost.

Uzmimo da je dnevna vrijednost radne snage=3 šilinga i da ona predstavlja 6 radnih časova, da se na sat izradi $1^2/_3$ funte pređe, dakle za 6 časova — 10 funti pređe od 10 funti pamuka (kao gore), onda su 3 šilinga — vrijednost dodata za 6 časova, a proizvod ima vrijednost 15 šilinga (10 šil. + 2 + 3 šil.) ili 1 šiling 6 pensa po funti pređe.

Ali ovdje nema viška vrijednosti. To za kapitalistu nije od koristi.

(Vulgarno ekonomska naklapanja. Str. 157 [148].)

Pretpostavili smo da dnevna vrijednost radne snage iznosi 3 šilinga — jer je u njoj opredmećeno ½ radnog dana ili 6 časova. *Ali ovo ½ radnog dana, potrebno samo da se radnik održi u životu za 24 časa, ne sprečava ga nikako da radi ¹/₁ dan. Vrijednost* radne snage i njeno *stvaranje vrijednosti* jesu dvije različite veličine. Njena *korisna* osobina bila je samo conditio sine qua non, ali što je odlučilo bila je *specifična* upotrebna vrijednost radne snage: *da bude izvor više razmjenske vrijednosti nego što je sama ima.* Str. 159 (149).

Radnik, dakle, radi 12 sati, isprede 20 funti pamuka = = 20 šilinga — i za 4 šilinga vretena i rad staje 3 šilinga = = 27 šilinga. Ali u proizvodu su opredmećena 4 radna dana vretena i pamuka, 1 radni dan prelca = 5 dana à 6 šilinga= =30 *šilinga vrijednosti proizvoda. Višak vrijednosti od 3 šilinga je tu: novac je pretvoren u kapital.* Str. 160 (150). Svi uslovi problema su ispunjeni. (Detalji 160 (150).)

Proces rada koji stvara vrijednost postaje *proces oplođavanja vrijednosti* čim se *produži preko* tačke do koje stvara prosti *ekvivalent* za plaćenu vrijednost radne snage.

Proces stvaranja vrijednosti razlikuje se od prostog radnog procesa time što se ovaj drugi posmatra *kvalitativno*, a prvi *kvantitativno*, i to — samo ukoliko sadrži društveno potrebno radno vrijeme. Str. 161 (151). Detalji str. 162 (151).

Kao jedinstvo procesa rada i *procesa stvaranja vrijednosti*, proces proizvodnje je *proizvodnja robâ*, kao jedinstvo procesa rada i *procesa oplođavanja vrijednosti* on je *proces kapitalističke robne proizvodnje*. Str. 163 (152).

Redukcija složenog rada na prosti. Str. 163—165 (152—153).

II Postojani i promjenljivi kapital

Proces rada dodaje predmetu rada *novu* vrijednost i istovremeno *prenosi* vrijednost predmeta rada na proizvod, dakle *održava* je prostim dodavanjem nove vrijednosti. Ovaj dvostruki rezultat postiže se ovako: *specifično korisni, kvalitativni karakter* rada pretvara jednu upotrebnu vrijednost u drugu upotrebnu vrijednost i *time održava vrijednost; a apstraktni opšti kvantitativni karakter* rada, *koji stvara vrijednost*, pak, *dodaje* vrijednost. Str. 166 (153—154).

Na primjer, produktivnost prelačkog rada se ušestostruči. Kao *koristan* (kvalitativan) rad, on *održava* u isto vrijeme šest puta toliko sredstava za rad. Ali dodaje samo onu istu *novu* vrijednost kao i dosad, tj. u svakoj funti pređe ima samo $^1/_6$ ranije dodavane nove vrijednosti. Kao rad *koji stvara vrijednost* ne stvara on više nego ranije. Str. 167 (154). Obrnuto, ako proizvodnost prelačkog rada ostaje ista, a vrijednost sredstava za rad raste. Str. 168 (154).

Sredstvo za rad prenosi na proizvod samo *onu* vrijednost koju ono *samo gubi*. Str. 169 (155). To se dešava u različitom stepenu. Ugalj, maziva itd. troše se u potpunosti. Sirovine dobijaju nov oblik. Oruđa, mašine itd. predaju vrijednost postepeno i djelimično, a trošenje se izračunava pre-

ma iskustvu. Str. 169—170 (155—156). Pri tome instrument i dalje ostaje u *potpunosti* u procesu rada. Ovdje se, dakle, isti instrument računa u *procesu rada cio*, a u *procesu obrazovanja vrijednosti* samo djelimično, tako da se razlika oba procesa reflektuje u materijalnim faktorima. Str. 171 (156). Obratno, sirovina, koja daje otpatke, ulazi u proces obrazovanja vrijednosti u cjelini, i [djelimično] u procesu rada, jer se pojavljuje u proizvodu minus otpadak. Str. 171 (157).

Ni u kom slučaju sredstvo za rad ne može prenijeti *više* razmjenske vrijednosti nego što je ono samo posjedovalo — u procesu rada ono služi samo kao upotrebna vrijednost i otuda može prenijeti samo onu razmjensku vrijednost koju je već ranije prosjedovalo. Str. 172 (157).

Ovo održanje vrijednosti za kapitalistu vrijedi mnogo, a ne staje ga ništa. Str. 173—174 (158).

Prema tome, održana *vrijednost samo se ponovo pojavljuje*, ona je već postojala, a samo proces rada *dodaje novu vrijednost*. I to u kapitalističkoj proizvodnji *višak vrijednosti, suvišak vrijednosti proizvoda preko vrijednosti elemenata utrošenih za stvaranje proizvoda* (sredstava za proizvodnju i radne snage). Str. 175—176 (159).

Ovim su opisani oblici egzistencije koje uzima prvobitna kapital-vrijednost skidajući svoj novčani oblik, pri čemu se preobražava u činioce procesa rada: 1. kupovinom *sredstava za rad* i 2. kupovinom *radne snage.*

Kapital uložen u *sredstva* za rad *ne mijenja*, dakle, veličinu svoje vrijednosti u procesu proizvodnje, njega nazivamo *postojanim kapitalom.*

Dio uložen u radnu *snagu mijenja* svoju vrijednost, proizvodi 1. svoju *vlastitu* vrijednost i 2. *višak* vrijednosti — *promjenljivi kapital.* Str. 176 (160).

(Kapital je *postojan* samo u odnosu na ovaj specijalan proces proizvodnje, u kome se on ne mijenja, može se on sastojati čas iz više, čas iz manje sredstava za rad, a kupljena sredstva za rad mogu po vrijednosti rasti ili padati, ali to ne pogađa njegov odnos prema procesu proizvodnje. Str. 177 (160). Isto tako može se mijenjati i procentualni odnos u kome se neki dati kapital dijeli na postojan i promjenljiv, ali u svakom *datom* slučaju ostaje. *p* postojano, a *pr* promjenljivo. Str. 178 (161).

III Stopa viška vrijednosti

K=500 f. st. $= \frac{p}{410} + \frac{pr}{90}$. Na kraju radnog procesa, u kome je pr već pretvoren u radnu snagu, neka bude $\frac{p}{410} + \frac{pr}{90} + \frac{v}{90} = 590$. Pretpostavimo da se p sastoji iz 312 sirovina, 44 pomoćnog materijala i 54 utroška mašina = = 410. Vrijednost *ukupne* mašinerije neka iznosi 1054. Ako bi se ona računala *u cjelini*, onda bi na obje strane izašlo za p 1410, višak vrijednosti ostao bi i sada 90. Str. 179 (161—162).

Pošto se vrijednost p samo *ponovo pojavljuje* u proizvodu, to se dobijena *vrijednost proizvoda* razlikuje od *proizvedene vrijednosti* u procesu, ona dakle nije = =p + pr + v, nego = pr + v. Za proces oplođavanja vrijednosti je, dakle, veličina p bez uticaja, znači p = 0. Str. 180 (162). Ovo se dešava i u praksi, kao što se to ne uzima u obzir kod trgovačkog računanja, na primjer kod izračunavanja dobiti jedne zemlje od njene industrije odbija se uvezena sirovina. Str. 181 (163). U trećoj knjizi ono što je potrebno o odnosu viška vrijednosti prema čitavom kapitalu.

Dakle, stopa viška vrijednosti = v : pr*, gore 90 : 90= = 100%.

Radno vrijeme u kome radnik reprodukuje vrijednost svoje radne snage — u kapitalističkim ili drugim odnosima — jeste *potreban* rad, rad preko toga, koji stvara višak vrijednosti za kapitalista, *višak rada*. Str. 183—184 (164—165). Višak vrijednosti je iscijeđeni višak rada i samo *oblik* njegovog *iscjeđivanja* karakteriše različite društvene formacije.

Primjer nepravilnosti, uračunavanja p, str. 185—196 (166—174). (Senior).

Zbir potrebnog rada i viška rada = *radnom danu.*

---

* U njemačkom izdanju pr : v. Očevidna greška, jer bi značilo da stopa viška vrijednosti pada s porastom mase viška vrijednosti prema promjenljivom kapitalu. — *Prev.*

IV Radni dan

Potrebno radno vrijeme je *dato. Višak rada je promjenljiv,* ali ipak u određenim granicama. On nikad ne može biti = 0, inače prestaje kapitalistička proizvodnja. Iz fizičkih razloga on nikad ne može dostići 24 časa, a na maksimalnu granicu stalno utiču još i moralni razlozi. No, ova ograničenja su vrlo elastična. — Ekonomski je zahtjev da radni dan ne bude duži nego koliko da radnika normalno troši. Ali šta je *normalno?* Dolazi do antinomije i samo sila može da odluči. Otuda borba između radničke klase i kapitalističke klase za *normalan radni dan.* Str. 198—202 (174—177).

Višak rada u ranijim društvenim epohama. Dok razmjenska vrijednost nije postala važnija od upotrebne vrijednosti, višak rada umjeren, na primjer kod starih: samo tamo gdje se direktno proizvodila razmjenska vrijednost — zlato i srebro, strahovit višak rada. Str. 203 (178). Tako u robovskim državama Amerike do proizvodnje mase pamuka za izvoz. Tako kuluk, na primjer, u Rumuniji.

Kuluk je najbolje sredstvo za upoređenje sa kapitalističkom eksploatacijom, jer ovaj utvrđuje i pokazuje višak rada kao radno vrijeme koje se ima izvršiti posebno. Reglement organique u Vlaškoj. Str. 204—206 (178—180).

Kao što je ovo pozitivan izraz vučje gladi za viškom vrijednosti, tako su engleski *Factory-Acts* negativni izrazi.

Factory-Acts. Od 1850, str. 207 (181). 10 ½ časova i 7 ½ subotom = 60 časova nedjeljno. Profit kapitalista izigravanjem zakona. Str. 208—211 (181—183).

Eksploatacija u granama koje zakonima *nisu ograničene* ili su tek kasnije ograničene: *Industrija čipaka,* str. 212 (184); *grnčarstvo,* str. 213 (184—185); *industrija šibica,* str. 214 (185—186); *tapeti,* str. 214—217 (186—187); *pekare,* str. 217—222 (187—190); *željezničari,* str. 223 (192); *krojačice,* str. 223—225 (191—192); *kovači,* str. 226 (192); *dnevni i noćni rad u smjeni:* a) *metalurgija i metalna industrija.* Str. 227—236 (193—198).

Ove činjenice dokazuju da kapital posmatra radnika samo kao *radnu snagu,* čije je čitavo vrijeme — radno vrijeme, ako je to momentano ikako moguće, i da se kapitalista

ne tiče dužina života radne snage. Str. 236—238 (198—199). Ali nije li to protivno baš interesu kapitalista? Kako stoji sa zamjenom brzo iscrpenih? — Organizovana trgovina robljem u unutrašnjosti Sjedinjenih Država digla je brzo iscrpljivanje robova na stepen ekonomskog principa, upravo tako i u Evropi dovoz radnika iz poljoprivrednih oblasti itd. Str. 239 (200). Poorhouse-supply [isporuka radne snage iz sirotinjskih domova]. Str. 240 (200—202). Kapitalist vidi samo stalno raspoloživu prenaseljenost i troši je. Ako rasa propadne — après moi le déluge*. *Kapital je bezobziran prema zdravlju i trajanju života radnika, gdjegod ga društvo ne prisiljava na obzir... a slobodna konkurencija čini da unutrašnji zakon kapitalističke proizvodnje važi za pojedinačnog kapitalista kao spoljašnji prinudni zakon.* Str. 243 (202).

Utvrđivanje *normalnog radnog dana rezultat je borbe između kapitalista i radnika koja je trajala više stotina godina.*

U početku su zakoni pravljeni da se radno vrijeme *povisi,* sada da se snizi. Str. 244 (203). Prvi Statute of labourers [radnički zakon] 23 za Eduarda III 1349, pod izgovorom da je kuga toliko desetkovala narod da svako mora raditi više. Stoga su maksimum nagrade i granica radnog dana utvrđeni zakonom. 1496. pod Henrihom VIII radni dan poljoprivrednih radnika i svih zanatlija (artificers) ljeti — od marta do septembra — od 5 izjutra do između 7 i 8 uveče sa 1 satom, 1 ½ satom i ½ sata = 3 sata odmora. Zimi od 5 izjutra do mraka. Ovaj statut nikada nije bio potpuno sproveden. Još u XVIII vijeku nije *čitav* nedjeljeni rad bio na raspolaganju kapitalu (sa izuzetkom poljoprivrednih radnika). Vidi polemiku toga vremena. Str. 248—251 (205—207). Tek sa krupnom industrijom uspjelo je to i još više, ona je srušila *sve* ograde i eksploatisala radnika na najsramniji način. Proletarijat se odupro, čim se ponovo osvijestio. 5 zakona od 1802—1833. nominalni, jer nema inspektora. Tek je zakon od 1833. stvorio u 4 tekstilne industrije normalni radni dan: od 5,30 izjutra do 8,30 uveče, za koje vrijeme su young persons [od] 13—18 godina smjeli biti zapo-

* Posle mene potop. — *Prev.*

sleni samo 12 časova i to sa 1 ½ časom odmora. Djeca od 9—13 godina samo 8 časova, a noćni rad djece i young persons zabranjen. Str. 253—255 (208—209).

Relejni sistem [sistem smjena] i njegova zloupotreba za izigravanje zakona. Str. 256 (209—210). Najzad zakon od 1844. koji izjednačuje *žene svih starosti* sa young persons, dječji rad sveden na 6 ½ časova, relejni sistem zauzdan. Ali nasuprot tome, sada su pripuštena i djeca od *8 godina.* — 1847. najzad uspostavljen *zakon o desetočasovnom radu* za žene i young persons. Str. 259 (212). Pokušaji kapitalista protiv njega. Str. 260—268 (212—218). Jedan nedostatak u zakonu od 44. dao je povoda za kompromisni zakon od 1850, str. 269 (218) koji je utvrdio radni dan young persons i žena za 5 dana po 10 ½, 1 dan 7 ½ = 60 časova nedjeljno i to *između* 6 i *6 časova.* Dok je zakon od 1844. za djecu ostao na snazi. — Izuzetak industrija svile, vidi str. 270 (218). — 1853. je i radno vrijeme *za djecu* ograničeno na vrijeme između 6 i 6 časova. Str. 272 (220).

Printworks Act [zakon o štamparijama katuna] — 1845, ne ograničava gotovo ništa. Djeca i žene mogu raditi 16 časova.

Bjeljare i farbare 1860, farike čipaka 1861, lončarnice i mnoge druge grane 1863. (pod fabričkim zakonom, za bjeljare na slobodnom vazduhu i pekare izdati su u istoj godini specijalni zakoni). Str. 274 (221).

Krupna industrija stvara, dakle, prva potrebu za ograničenjem radnog vremena, ali kasnije se otkriva da je isti pretjerani rad postepeno osvojio i sve druge grane. Str. 277 (222).

Dalje istorija pokazuje da je naročito sa uvođenjem ženskog i dječjeg rada, *pojedinačni* »slobodni« radnik prema kapitalistu nezaštićen i podliježe, tako da se iz toga razvija klasna borba između radnika i kapitalista. Str. 278 (222).

U Francuskoj tek 1848. donijet zakon o dvanaestočasovnom radu za sve radnike i sve grane rada. (Vidi ipak str. 253 (208) bilješku o francuskom zakonu o dječjem radu od 1841, koji je stvarno izvršen tek 1853. i to samo u departmanu Nor.) U Belgiji potpuna »sloboda rada«! U Americi pokret za osmočasovni rad. Str. 279 (223).

Radnik, dakle, izlazi iz procesa proizvodnje sasvim drukčiji nego što je u njega ušao. Radni ugovor nije bio nikako čin *slobodnog agenta*, vrijeme koje mu je na *raspolaganju* da proda svoj rad je ono za koje je on *prinuđen* da ga proda, i samo *masovna* opozicija radnika osvaja im *državni zakon*, koji njih same sprečava da dobrovoljnim ugovorom sa kapitalom prodaju sebe i svoje pokoljenje u smrt i ropstvo. Na mjesto gizdavog kataloga neotuđivih čovjekovih prava stupa skromna Magna charta* fabričkog zakona. Str. 280—281 (224—225).

V Stopa i masa viška vrijednosti

Sa *stopom* je ujedno data i *masa*. Ako je dnevna vrijednost radne snage 3 šilinga — a stopa viška vrijednosti = 100%, onda je njegova dnevna masa = 3 šilinga po jednom radniku.

1. Pošto je *promjenljivi kapital* novčani izraz vrijednosti *svih* radnih snaga koje kapitalist istovremeno upotrebljava, onda je *masa* viška vrijednosti koju oni proizvode = = promjenljivom kapitalu pomnoženom stopom viška vrijednosti. Oba činioca mogu se mijenjati i iz toga mogu nastati različite kombinacije. *Masa* viška vrijednosti može rasti** čak i pri opadanju promjenljivog kapitala, ako stopa raste, dakle ako se *produžava* radni dan. Str. 282 (225—226).

2. Ovaj porast stope viška vrijednosti ima svoju *apsolutnu granicu* pošto radni dan nikad ne može biti produžen na puna 24 časa, dakle, ukupna vrijednost dnevnog proizvoda *jednog* radnika *nikad* ne može biti = vrijednosti od 24 radna časa. Da se dobije *ista* masa viška vrijednosti, može, dakle promjenljivi kapital biti zamijenjen povišenom eksploatacijom rada samo *u okviru ovih granica*. Ovo je važno za objašnjenje različitih pojava koje nastaju iz protivrječnih

* Velika povelja (slobodâ), dokumenat u kome su 1215. godine utvrđena prava pojedinih staleža u Engleskoj. — *Prev.*

** U štampanom njemačkom tekstu stoji wescheln = mijenjati, ali je očevidno da se radi o *rasti* i da je posrijedi štamparska greška *wechseln* mjesto *wachsen* = *rasti*. — *Prev.*

težnji kapitala: 1. da *reducira* promjenljivi kapital i broj zaposlenih radnika, i 2. da ipak proizvede najveću moguću masu viška vrijednosti. Str. 283—284 (227).

3. Mase vrijednosti i viška vrijednosti koje proizvode različiti kapitali, uz datu vrijednost i jednaki stepen eksploatacije radne snage, *odnose se direktno kao promjenljivi sastavni dijelovi tih kapitala.* Str. 285 (228). Ovo prividno protivriječi svim činjenicama.

U datom društvu i datom radnom danu višak vrijednosti može biti povećan samo povećanjem broja radnika, tj. stanovništva, ako je dat broj radnika — samo produžavanjem radnog dana. Ovo ipak važi samo za *apsolutni* višak vrijednosti.

Sada se pokazuje da ne može *svaka* suma novca biti pretvorena u kapital, da postoji jedan minimum: cijena koštanja *jedne pojedinačne* radne snage i potrebnih sredstava za rad. Da bi i *sam* mogao da živi dvaput bolje nego radnik, morao bi uz 100% stopu viška vrijednosti već da ima 2 radnika i još ne bi ništa uštedio. Čak i sa 8 je još uvijek sitan zanatnik. Zato su u srednjem vijeku, putem ograničavanja broja pomoćnika koje smije da drži jedan majstor, ljudi silom sprečavani da se ne pretvore iz zanatnika u kapitaliste. Minimum bogatstva potrebnog da stvori pravog kapitalista mijenja se u raznim periodima i granama proizvodnje. Str. 288 (229—230).

Kapitalist se razvio *u zapovjednika nad radom* i stara se o tome da se svojski i intenzivno radi. On dalje *prisiljava* radnike da obavljaju više rada nego što je potrebno za njihovo održanje — i u ispumpavanju viška vrijednosti nadmašuje sve ranije sisteme proizvodnje koji su počivali na *direktnom* prisilnom radu.

Kapital je preuzeo rad sa datim tehničkim uslovima i u početku ih ništa ne mijenja. Otuda, ako se proces proizvodnje posmatra kao *proces rada,* radnik se odnosi prema sredstvima proizvodnje ne kao prema kapitalu, nego kao prema sredstvima svog svrsishodnog djelanja. Ali drukčije je kad se posmatra kao proces *oplođavanja vrijednosti.* Sredstva za proizvodnju postaju sredstva za *usisavanje tuđeg rada. Više ne upotrebljava radnik sredstva za proizvodnju, nego sredstva za proizvodnju, upotrebljavaju radnika.*

Str. 289 (231). Umjesto da *ih on*... troši, *troše ona njega* kao ferment svog vlastitog životnog procesa, a životni proces kapitala sastoji se samo u njegovom kretanju *kao vrijednosti koja se sama oplođava*... Prosto pretvaranje novca u sredstva za proizvodnju, pretvara ova posljednja u *pravno* i prinudno polaganje prava *na tuđi rad i višak rada.*

Četvrta glava

PROIZVOĐENJE RELATIVNOG VIŠKA VRIJEDNOSTI

I Pojam relativnog viška vrijednosti

Kada je radni dan dat, višak rada može biti povećan samo ako se smanji *potrebni* rad, a ovo se postiže samo — ne uzimajući u obzir potiskivanje nadnice ispod vrijednosti — redukcijom vrijednosti radne snage, dakle, snižavanjem cijena sredstava potrebnih za život. Str. 291—293 (233—235). Ovo se, opet, može postići samo *povišenjem proizvodne snage rada, prevratom u samom načinu proizvodnje*.

Višak vrijednosti koji se proizvodi produžavanjem radnog dana je *apsolutan*, onaj koji se proizvede skraćenjem potrebnog radnog vremena je *relativan* višak vrijednosti. Str. 295 (235).

Da bi se snizila vrijednost radne snage, mora porast proizvodne snage obuhvatiti one grane industrije čiji proizvodi određuju vrijednost radne snage — uobičajene životne namirnice i zamjene za njih i njihove sirovine itd. Dokaz: kako konkurencija dovodi do izražaja povećanu produktivnu snagu u nižoj cijeni robe. Str. 296—299 (235—237). *Vrijednost* robe stoji u *obrnutoj srazmjeri* prema proizvodnoj snazi rada, a isto tako *vrijednost radne snage*, jer se ona određuje cijenom roba. Naprotiv, *relativan višak vrijednosti* stoji *u pravoj srazmjeri* prema proizvodnoj snazi rada. Str. 299 (238).

Kapitalista ne interesuje *apsolutna* vrijednost robe, nego samo u njoj skriveni *višak vrijednosti*. Ostvarenje viška vrijednosti uključuje naknadu predujmljene vrijednosti. Kako prema str. 299 (239) isti proces podizanja proizvodne

snage snižava vrijednost robe, a povecava u njoj sadržani višak vrijednosti, jasno je zašto kapitalist, kome je stalo samo do proizvodnje razmjenske vrijednosti, stalno teži da snizi razmjensku vrijednost robe. Upor. Quesnay. Str. 300 (239).

Prema tome, uštedi rada putem razvoja proizvodne snage uopšte nije cilj skraćivanje radnog dana. — On može biti čak i *produžen*. Zato se može kod ekonomista kova jednog MacCullocha, Urea, Seniora i tutti quanti, na jednoj stranici pročitati *da radnik treba da bude zahvalan kapitalu za razvitak proizvodnih snaga*, a na sljedećoj *da on tu zahvalnost mora dokazati time što će ubuduće umjesto 10 raditi 15 časova*. Ovaj razvoj proizvodnih snaga ima za cilj samo da skrati *potreban* rad i produži rad za kapitalista. Str. 301 (239).

II Kooperacija

Prema str. 288 (229) za kapitalističku proizvodnju je potreban individualni kapital dovoljno velik da istovremeno zaposli veći broj radnika; tek kad je on sam potpuno oslobođen rada, primjenjivalac rada postaje potpuno kapitalist. Djelovanje većeg broja radnika u isto vrijeme na istom polju rada, za proizvodnju iste vrste robe, pod komandom istog kapitalista, čini *istorijski i logički polaznu tačku kapitalističke proizvodnje*. Str. 302 (239—240).

U prvi mah, dakle, samo *kvantitativna* razlika prema ranijem, gdje jedan poslodavac upošljava *manje* radnika. Ali ipak, odmah jedna modifikacija. Već povećani broj radnika garantuje da onaj ko ih primjenjuje dobija *stvarno prosječan rad*, što nije slučaj kod sitnog zanatlije, koji zato ipak mora da plaća prosječnu vrijednost radne snage, u sitnoj radionici se [otuda] kompenzuju nejednakosti za društvo, ali ne i za pojedinačnog majstora. *Zakon oplođavanja vrijednosti* uopšte ostvaruje se, dakle, za pojedinačnog proizvođača potpuno tek kad proizvodi kao *kapitalist*, kad stavlja u pokret istovremeno više radnika, dakle, od *samog početka prosječan društveni rad*. Str. 303—304 (240—241).

A dalje: ekonomija sredstava za proizvodnju koja proizlazi iz samog posla na veliko, manje prenošenje vrijedno-

sti postojanih dijelova kapitala na proizvod, što proizlazi samo iz njegovog zajedničkog trošenja u procesu rada mnogih. Tako *sredstva* za rad dobijaju društveni karakter prije nego što ga dobija sam *proces* rada (dosad prosta uporednost istovrsnih procesa). Str. 305 (241—242).

Ekonomiju sredstava za proizvodnju ovdje treba razmatrati samo utoliko ukoliko ona pojevtinjava robu i time *snižava vrijednost radne snage*. Koliko ona mijenja odnos viška vrijednosti prema predujmljenom *ukupnom kapitalu* (p+pr) razmatra se tek u III knjizi. Ovo odvajanje je sasvim u duhu kapitalističke proizvodnje, pošto ona dovodi do toga da uslovi rada istupaju prema radniku samostalno, to i njihova ekonomija izgleda kao posebna operacija koja se njega [radnika — *Prev.*] ništa ne tiče i zato je odvojena od metoda pomoću kojih se povećava produktivnost radne snage koju kapital troši.

Oblik rada mnogo njih, koji u istom procesu proizvodnje ili uzajamno povezanim procesima proizvodnje rade po planu naporedo i zajedno, zove se kooperacija. Str. 306 (242). (Concours de forces. Destutt de Tracy.)

Mehanički zbir snaga pojedinačnih radnika bitno se razlikuje od mehaničke *potencije snage* koja se razvija kad mnoge ruke *zajednički djeluju* u istoj nepodijeljenoj operaciji (poluga i teret itd.). Kooperacija unaprijed stvara produktivnu snagu koja je sama po sebi, i za sebe, *masovna snaga*.

Dalje, kod većine proizvodnih poslova *prost društveni kontakt* stvara *takmičarski polet* koji povećava individualnu proizvodnost pojedinca, tako da 12 radnika u jednom zajedničkom radnom danu od 144 časa proizvode veći proizvod nego 12 radnika u 12 odvojenih ili jedan radnik u 12 sukcesivnih radnih dana. Str. 307 (242—243).

Makar da mnogo njih radi isto ili posao iste vrste, individualni rad svakoga pojedinca može ipak predstavljati različitu fazu procesa rada (lanac ljudi koji nešto dodaju), pri čemu kooperacija opet uštеđuje rad. Isto tako ako se građevina započinje istovremeno sa raznih strana. Kombinovani ili ukupan radnik ima ruke i oči i spreda, i pozadi, i u izvjesnoj mjeri je svugdje prisutan. Str. 308 (243).

Pri komplikovanim radnim procesima kooperacija omogućava da se pojedini procesi razdijele, obavljaju istovremeno i da se time skrati vrijeme za stvaranje čitavog proizvoda. Str. 308 (243).

U mnogim oblastima proizvodnje postoje *kritični momenti* gdje su potrebni mnogi radnici: na primjer žetva, lov na sleđeve itd. Tu pomaže samo kooperacija. Str. 309 (244).

Kooperacija, s jedne strane, *proširuje* polje rada i zato postaje potreba za radove gdje postoji veliki prostorni kontinuitet radnog polja (isušenje močvara, građenje puteva itd.; građenje nasipa), s druge :trane, ona ga *sužava* koncentracijom radnika u jednom lokalu i time uštеđuje troškove. Str. 310 (244).

U svim ovim oblicima kooperacija je spicifična proizvodna snaga kombinovanog radnog dana, društvena proizvodna snaga rada. Ona proizilazi iz same kooperacije. U planskoj saradnji sa drugima, radnik briše svoje individualne okvire i razvija moć svoga roda.

Ali, najamni radnici ne mogu sarađivati a da ih istovremeno ne upotrebljava, plaća i snabdijeva sredstvima za rad *jedan isti kapitalist*. Razmjera kooperacija zavisi, dakle, od toga *koliko kapitala ima kapitalist*. Uslov da postoji izvjesna visina kapitala da vlasnika načini kapitalistom, postaje sada *materijalni* uslov za pretvaranje mnogih, raspršenih i nezavisnih individualnih radova u kombinovani društveni proces rada.

Isto tako *komanda* kapitala nad radom, dosad samo formalna posljedica odnosa kapitalista i radnika, sada [postaje, — *Prev.*] *nužan uslov* za sam proces rada, kapitalist predstavlja upravo tu kombinaciju u procesu rada. *Upravljanje* procesom rada postaje u kooperaciji *funkcija kapitala*, i time ono dobija specifična obilježja. Str. 312 (246).

U skladu sa svrhom kapitalističke proizvodnje (najveće moguće samooplođavanje kapitala), ovo upravljanje je istovremeno funkcija najvećeg mogućeg eksploatisanja jednog društvenog procesa rada i otuda uslovljeno neizbježnim antagonizmom između eksploatatora i eksploatisanih. Dalje kontrola nad pravilnom upotrebom sredstava za rad. Najzad, povezanost funkcija pojedinačnih radnika leži *izvan*

njih, u kapitalu, tako da njihovo sopstveno jedinstvo istupa pred njih kao *autoritet kapitalista*, kao tuđa volja. Tako je kapitalističko upravljanje *dvostrano* (1. društveni proces rada za stvaranje jednog proizvoda, 2. proces oplođavanja jednog kapitala), a po svom obliku *despotsko*. Ovaj despotizam razvija sada svoje osobite oblike: kapitalist, pošto se prvo on sam oslobodio rada, sada prenosi podnadzor na organizovanu bandu oficira i podoficira, koji su i sami najamni radnici kapitalista. Ekonomisti smatraju ove troškove nadzora u *robovlasništvu* za faux frais*, u kapitalističkoj proizvodnji oni identifikuju upravljanje, ukoliko je uslovljeno eksploatacijom, upravo sa istom funkcijom, ukoliko proizlazi iz prirode društvenog procesa rada. Str. 313—314 (246—247).

Vrhovno zapovjedništvo u industriji postaje atribut kapitala, kao što je u feudalno doba zapovjedništvo u ratu i sudstvu bilo atribut zemljišne svojine. Str 314 (247).

Kapitalist kupuje 100 pojedinačnih radnih snaga i zato dobija kombinovanu radnu snagu od 100. Kombinovanu radnu snagu stotine on *ne plaća*. Stupanjem u kombinovani proces rada, radnici prestaju pripadati sami sebi, oni postaju jedno tijelo sa kapitalom. Tako *društvena proizvodna snaga rada* izgleda kao *imanentna proizvodna snaga kapitala*. Str. 315 (247—248).

Primjer kooperacije kod starih Egipćana. Str. 316 (248).

Samonikla kooperacija u počecima kulture kod lovačkih naroda, nomada ili u indijskoj opštini počiva: 1. na zajedničkoj svojini uslova za proizvodnju, 2. na samonikloj privezanosti pojedinca za pleme i prvobitnu zajednicu. — Sporadična kooperacija u starom vijeku, srednjem vijeku i modernim kolonijama počiva na direktnoj vlasti i sili, većinom ropstvu. — Kapitalistička kooperacija, naprotiv, pretpostavlja slobodnog najamnog radnika. Istorijski ona se pojavljuje u direktnoj suprotnosti prema seljačkoj privredi i nezavisnom zanatlijskom radu (bio on cehovski ili ne) i pri tom kao oblik svojstven kapitalističkom procesu proizvodnje, po kome se on istorijski i odlikuje. To je prva promje-

* Doslovno: lažni troškovi; u prenosnom značenju: neproduktivni, ali nužni troškovi. — *Prev.*

na koja se dešava sa procesom rada kad se podredi kapitalu. Tako ovdje istovremeno nastupa: 1. kapitalistički način proizvodnje kao istorijska nužnost za pretvaranje rada u društveni proces, a onda 2. ovaj društveni oblik procesa rada kao metod kapitala da ga povećanjem njegove proizvodne snage eksploatiše sa većim profitom. Str. 317 (248—249).

Kooperacija, koliko je dosad posmatrana, u svom *prostom* obliku, poklapa se sa proizvodnjom većih razmjera, ali ne čini čvrst, karakterističan oblik neke posebne epohe kapitalističke proizvodnje i ona postoji još i danas gdjegod kapital operiše u velikoj razmjeri, a gdje podjela rada ili mašinerija ne igraju značajnu ulogu. Tako, pošto je kooperacija osnovni oblik čitave kapitalističke proizvodnje, njen *prosti* oblik se javlja ili sam, ili kao poseban oblik pored njenih razvijenih oblika. Str. 318 (249).

III Podjela rada i manufaktura

Manufaktura, klasični oblik kooperacije zasnovane na podjeli rada, preovlađuje od oko 1550—1770. Ona nastaje:

1. ili sakupljanjem raznih zanata, od kojih svaki obavlja jednu djelimičnu operaciju (na primjer manufaktura kočija), pri čemu dotični pojedinačni zanatnik vrlo brzo gubi svoju sposobnost da obavlja *cio* svoj zanat, ali zato utoliko savršenije dio zanata; pri čemu se, dakle, proces pretvara u podjelu ukupne operacije na njene pojedinačne dijelove. Str. 318 (249—250).

2. ili više zanatnika koji rade isti ili jednorodni posao bivaju ujedinjeni u jednoj istoj fabrici i pojedinačne operacije, umjesto da ih jedan radnik obavlja jednu za drugom, postepeno se razdvajaju pa ih razni radnici obavljaju istovremeno (igle itd.). Umjesto da bude djelo jednog radnika, sada je proizvod djelo skupa zanatnika, od kojih svaki obavlja samo jednu djelimičnu operaciju. Str. 319—320 (250—251).

U oba slučaja njen rezultat je: *produkcioni mehanizam čiji su organi ljudi*. Posao ostaje *zanatski;* svaki djelimični proces kroz koji proizvod prolazi mora biti izvodljiv rukom,

dakle svaka *istinski naučna analiza procesa proizvodnje je isključena*. Upravo *zbog* zanatske prirode biva svaki pojedinačni radnik tako kompletno prikovan za jednu djelimičnu funkciju. Str. 321 (251).

Ovim se štedi rad u upoređenju sa zanatlijom, a to se, prenošenjem na sljedeću generaciju, još povećava. Ovim manufakturna podjela rada odgovara tendencijama ranijih društava da zanate učine nasljednim — kaste, esnafi. Str. 322 (252).

Podrazdjela alata prilagođavanjem raznim djelimičnim radovima — 500 vrsta čekića u Birmingemu. Str. 323—324 (253).

Posmatrana sa gledišta svog *cjelokupnog* mehanizma, manufaktura ima dvije strane: ili je prosto mehaničko sastavljanje samostalnih djelimičnih proizvoda (časovnik) ili niz povezanih procesa u *jednoj* radionici (igla).

U manufakturi svaka grupa radnika dostavlja drugoj njenu sirovinu. Otuda osnovni uslov da svaka grupa proizvede *u određenom vremenu određenu količinu;* dakle, nastaje sasvim drugi kontinuitet, pravilnost, jednoobraznost i intenzitet rada nego što je čak i u kooperaciji. *Dakle, ovdje već postaje tehnološki zakon procesa proizvodnje:* da rad bude društveno potreban *rad*. Str. 329 (256).

Nejednakost vremena potrebnog za pojedine operacije uslovljava da različite grupe radnika imaju različitu *jačinu* i broj (kod livenja slova 4 livca i 2 prelamača na 1 glačara). Manufaktura, dakle, stvara matematički stalan odnos za kvantitativni obim pojedinih organa ukupnog radnika, i proizvodnja može biti proširena samo ako se uposli *umnožak* ukupne grupe. Pored toga, osamostaljenje izvjesnih funkcija — nadzor, transport proizvoda iz jedne prostorije u drugu itd. — postaje unosno tek kad se dostigne jedna određena visina proizvodnje. Str. 329—330 (256—257).

Dolazi i do spajanja različitih manufaktura u jednu skupnu manufakturu, ali još uvijek nedostaje stvarno tehnološko jedinstvo, koje nastaje tek sa mašinom. Str. 331 (257—258).

Dosta rano se u manufakturi sporadično pojavljuju mašine — vodenice, rudarski mlinovi itd., ali samo kao sporedna stvar. Glavna mašina manufakture je *kombinovani*

ukupni radnik, koji posjeduje daleko veće savršenstvo nego stari pojedinačni radnik koji radi zanatski i u kome se sva nesavršenstva, koja se nužno razvijaju kod djelimičnog radnika, ispoljavaju kao savršenstvo. Str. 333 (258—259). Manufaktura razvija razlike između ovih djelimičnih radnika, skilled i unskilled [kvalifikovani i nekvalifikovani], čak i jednu potpunu hijerarhiju radnika. Str. 334 (259).

Podjela rada: 1. opšta (na poljoprivredu, industriju, brodarstvo itd.), 2. posebna (na vrste i podvrste), 3. pojedinačna (u radionici). Društvena podjela rada polazi takođe s raznih polaznih tačaka. 1. Unutar porodice i plemena samonikla podjela prema polu i starosti, uz to ropstvo putem nasilja prema susjedu, što je proširuje. Str. 335 (260). — 2. Različite zajednice stvaraju, prema mogućnostima, klimi, stepenu kulture, različite proizvode i oni se *razmjenjuju tamo gdje ove zajednice dolaze u kontakt*. Str. 336 (260). Razmjena sa stranim zajednicama je tako jedno od glavnih sredstava za razbijanje samonikle povezanosti vlastite zajednice putem daljeg razvitka samonikle podjele rada. Str. 336 (261).

Manufakturna podjela rada pretpostavlja, dakle, s jedne strane, izvjestan stepen razvijenosti društvene podjele rada, s druge strane, ona je dalje razvija — to je teritorijalna podjela rada. Str. 337—338 (261—262).

Međutim, između društvene i manufakturne podjele rada ipak postoji razlika u tome što prva nužno proizvodi *robe*, dok u drugoj djelimični radnik *ne* proizvodi robu. Otud kod ove koncentrisana organizacija, kod one rasparčanost i nered konkurencije. Str. 339—341 (262—263).

U staroj organizaciji indijskih opština. Str. 341—342 (264—265). Esnaf. Str. 343—344 (265). Dok kod svih postoji ova podjela rada u *društvu*, manufakturna podjela rada je *specifična tvorevina kapitalističkog načina proizvodnje*.

Kao i u kooperaciji i u manufakturi je djejstvujuće radno tijelo *oblik egzistencije kapitala*. Proizvodna snaga koja proizlazi iz kombinacije radova, javlja se stoga kao *proizvodna snaga kapitala*. Ali, dok kooperacija u cjelini ne mijenja način rada pojedinca, manufaktura ga revolucioniše, ona osakaćuje radnika; nesposoban za samostalnu proizvodnju, on je samo još *pripadak* kapitalistove radionice.

Duhovne snage rada gube se na strani mnogih, da bi se njihova razmjera povećala na strani jednog. Plod manufakturne podjele rada je to da se duhovne snage procesa rada *suprotstavljaju* radniku kao *tuđa svojina i sila koja njima vlada*. Ovaj proces razdvajanja, koji počinje još u kooperaciji, razvija se u manufakturi, završava se u krupnoj industriji, koja nauku odvaja od rada kao nezavisnu snagu proizvodnje i natjeruje je u službu kapitala. Str. 346 (267).

Dokazi, str. 347 (267—268).

Manufaktura, s jedne strane, određena organizacija društvenog rada, jeste, s druge strane, samo naročiti *metod za stvaranje relativnog viška vrijednosti*. Str. 350 (269). Istorijski značaj isto tamo.

Prepreke za razvoj manufakture čak i za vrijeme njenog klasičnog perioda: ograničenost broja nekvalifikovanih radnika zbog preovlađivanja kvalifikovanih. Radu djece i žena često otpor muškaraca, surevnjivo čuvanje laws of apprenticeship [zakona o šegrtima] do kraja, čak i tamo gdje postoji izlišna stalna neposlušnost radnika, jer ukupni radnik još nema svoj kostur nezavisan od radnika, — iseljavanje radnika. Str. 353—354 (271—272).

Osim toga, ona sama nije bila u stanju da preokrene čitavu društvenu proizvodnju, pa ni da ovlada njome. Njena uska tehnička baza došla je u protivrječnost sa potrebama proizvodnje koje je ona sama stvorila. Mašina je postala potrebna, a već je manufaktura naučila da je pravi. Str. 355 (272).

IV Mašine i krupna industrija

a) Mašina po sebi

Preokret u načinu proizvodnje, koji u manufakturi polazi od *radne snage* ovdje polazi od *sredstva* za rad.

Svaka razvijena mašina sastoji se iz: 1. pogonske mašine, 2. transmisionog mehanizma, 3. mašine alatljike. Str. 357 (273).

Industrijska revolucija 18. vijeka počinje od *mašine alatljike*. Njena je karakteristika da je alatka — u više ili manje izmijenjenom obliku — sa čovjeka prenesena na ma-

šinu i od nje pokretana u svojoj funkciji. Da li je tu pokretačka *snaga* ljudska ili prirodna, zasada je svejedno. Specifična razlika je u tome što čovjek *može da se služi* samo svojim *vlastitim organima, dok mašina može da upotrijebi, u izvjesnim granicama, onoliko alata koliko se traži.* (Preslica 1, Jenny 12—18 vretena).

Dok kod preslice revolucija nije zahvatila papučicu, snagu, nego vreteno — u početku je svuda još čovjek istovremeno pokretačka snaga i nadziratelj. Naprotiv, tek revolucija mašine alatljike učinila je potrebnim dovršenje parne mašine, a zatim je i dovršila. Str. 359—360 (274—275), dalje str. 361—362 (276—277).

Dva tipa mašina u krupnoj industriji: ili 1. kooperacija mašina iste vrste (parni razboj, mašina za izradu koverata), koja sjedinjuje rad čitavog niza djelimičnih radnika. kombinovanjem različitih alatki, ovdje već tehnološki uticaj pokretačke snage preko transmisije — ili 2. sistem mašina, kombinacija djelimičnih mašina radilica (predenje). Ona nalazi samoniklu osnovu u podjeli rada u manufakturi. Ali odmah bitna razlika. U manufakturi je svaki djelimičan proces morao biti prilagođen *radniku*, ovdje to više nije potrebno, proces rada može biti *objektivno* podijeljen na sastavne dijelove, koji se onda savlađuju mašinama na osnovu nauke, odnosno iskustava zasnovanih na njoj. — Ovdje se kvantitativni odnos pojedinih grupa radnika ponavlja kao odnos pojedinih grupa mašina. Str. 363—366 (277—278).

U oba slučaja fabrika predstavlja *ogroman automat* (koji se uostalom tek u novije vrijeme usavršava u tom pravcu!) i to je njegov adekvatni oblik, str. 367 (279), a njegov najsavršeniji oblik je *automat koji gradi mašine,* koji je uklonio zanatsku i manufakturnu osnovu krupne industrije i tek time pružio savršeni oblik mašinerije. Str. 369—372 (279—280).

Povezanost revolucionisanja pojedinih grana do komunikacionih sredstava. Str. 370 (281).

U manufakturi je kombinacija radnika subjektivna, ovdje imamo objektivan *mehanički* proizvodni organizam, koji radnik nalazi gotov i koji može funkcionisati samo u okviru zajedničkog rada, kooperativni karakter procesa rada je sada *tehnička nužnost.* Str. 372—373 (282).

Proizvodne snage koje nastaju iz kooperacije i podjele rada ne staju kapital ništa, prirodne snage, para, voda takođe ništa. Isto tako ni snage koje otkriva nauka. Ali one mogu biti ostvarene samo pomoću odgovarajućeg aparata, koji se može stvoriti samo uz velike troškove, isto tako mašine alatljike staju daleko više nego stare alatke. No, ove mašine imaju daleko duži vijek i daleko veće polje proizvodnje nego alatka i otuda predaju proizvodu srazmjerno daleko manji dio vrijednosti nego alatka i otud je *besplatna usluga* koju čini mašina (i koja se *ne* pojavljuje ponovo u vrijednosti proizvoda) daleko veća nego kod alata. Str. 374, 375—376 (283, 284).

Pojevtinjenje putem koncentracije proizvodnje u krupnoj industriji daleko je veće nego u manufakturi. Str. 375 (284).

Cijene gotovih roba dokazuju koliko je mnogo mašina pojevtinila proizvodnju i da dio vrijednosti koji dolazi od sredstava za rad relativno raste, ali apsolutno opada. Produktivnost mašine mjeri se stepenom u kome *zamjenjuje ljudsku radnu snagu.* Primjer str. 377—379 (285—286).

Uzmimo da je jedan parni plug zamijenio 150 radnika sa godišnjom najamninom od 3000 funti — ova godišnja najamnina *ne* predstavlja *sav rad koji su oni obavili,* nego samo *potreban* rad — oni pored toga izvršuju i *višak rada.* Naprotiv, ako parni plug staje 3000 funti — onda je to novčani izraz čitavog rada koji on sadrži i mašina, dakle, staje isto toliko koliko i radna snaga koju je zamijenila, tako je u njoj predstavljeni ljudski rad uvijek *mnogo manji* od onog koji je zamijenila. Str. 380 (286—287).

Kao sredstvo za pojevtinjenje proizvodnje *mašina* mora *stajati manje rada nego što zamjenjuje.* Ali *za kapital njena vrijednost* mora biti manja *nego vrijednost radne snage koju zamjenjuje.* Otuda se u Americi mogu isplatiti mašine koje se u Engleskoj ne isplaćuju (na primjer drobilice kamena). Otuda se, kao posljedica izvjesnih zakonskih ograničenja, mogu odjednom pojaviti mašine koje se ranije kapitalu nisu isplaćivale. Str. 380—381 (287—288).

b) Prisvajanje radne snage pomoću mašine

Pošto mašina sama posjeduje snagu koja je pokreće, opada važnost mišične snage. — *Rad žena i djece*, momentalno *povećanje broja najamnih radnika* uključivanjem članova porodice koji dotle nisu bili najamni radnici. Time je *vrijednost radne snage čovjeka raspodijeljena na radnu snagu čitave porodice*, dakle *obezvrijeđena*. — Da bi jedna porodica živjela, sada umjesto jednoga moraju četvoro da daju kapitalu ne samo rad nego i *višak rada*. Tako biva, uporedo sa *materijalom* za eksploataciju proširen i *stepen* eksploatacije. Str. 383 (288—289).

Ranije je kupovina i prodaja radne snage bila odnos *slobodnih lica*, sad se kupuju *maloljetnici ili polumaloljetnici*, radnik prodaje sada ženu i dijete, postaje *trgovac robljem*. Primjeri str. 384—385 (289—290).

Fizičko propadanje. — Smrtnost radničke djece str. 386 (290), i kod industrijskog pogona u poljoprivredi. (Gang-system). Str. 387 (291).

Moralno propadanje. Str. 389 (292). Odredbe za školovanje i otpor fabrikanata. Str. 390 (292—293).

Stupanje žena i djece u fabriku konačno slama *otpor muških radnika protiv kapitalističke despotije*. Str. 391 (294).

Iako mašina *skraćuje* radno vrijeme potrebno za proizvodnju jednog predmeta, ona u rukama kapitala, postaje najjače sredstvo za *produženje radnog dana daleko preko njegove normalne granice*. Ona stvara, s jedne strane, *nove uslove*, koji to kapitalu omogućuju, a s druge strane, i *nove motive* za to.

Mašina je sposobna za perpetuelno kretanje, a ograničena je samo slabošću i ograničenošću ljudske radne snage koja asistira. Mašina koja se uz 20 časova rada istroši za 7 godina, guta za kapitalista *upravo isto toliko viška rada, ali za polovinu onog vremena* koliko ona koja se uz 10 časova rada istroši za 15 godina. Str. 393 (295).

Moralno rabaćenje mašina — by superseding [sa pronalaskom savršenijih] — biva utoliko manje rizikovano. Str. 394 (295).

Dalje, usisava se veći kvantitet rada *bez povećanja uloga* u zgrade i mašine, dakle, sa produženim radnim danom ne samo da raste višak vrijednosti, nego i izdaci potrebni za njegovo postizanje relativno opadaju. Ovo je u tolikoj mjeri važnije ukoliko *fiksni* dio kapitala ima prevagu, kao što je slučaj u krupnoj industriji. Str. 395 (296).

U prvom periodu mašine, kad ona još ima karakter *monopola,* profiti su ogromni, otuda žeđ za više, za neizmjernim produženjem radnog dana. Sa opštim uvođenjem mašine nestaje ova monopolska dobit i ostvaruje se zakon da višak vrijednosti ne nastaje iz rada koji je mašina *zamijenila,* nego iz rada koji ona *primjenjuje,* dakle, iz promjenljivog kapitala. — Ali ovaj se kod mašinskog načina rada nužno *smanjuje* zbog velikih uloga [u postojani kapital — *Prev.*]. Dakle u kapitalističkoj primjeni mašine leži unutrašnja protivrječnost: kod date mase kapitala ona *povećava* jedan faktor viška vrijednosti — njegovu *stopu,* time što drugi — broj radnika, *smanjuje.* Čim vrijednost mašinski proizvedene robe postane vrijednost *po kojoj se upravlja* društvena vrijednost te robe, ispoljava se ova protivrječnost i *ponovo goni na produženje radnog dana.* Str. 397 (296—297).

Ali u isto vrijeme, oslobađanjem potisnutih radnika, kao i uključivanjem žena i djece, mašina stvara *suvišno radničko stanovništvo,* koje mora trpjeti da mu kapital nameće zakon. Tako ona obara sve moralne i prirodne granice radnog dana. Otuda paradoks da najsilnije sredstvo za skraćenje radnog dana postaje najpouzdanijim sredstvom za pretvaranje čitavog života radnika i njegove porodice u radno vrijeme raspoloživo za oplođavanje kapitala. Str. 398 (297).

Vidjeli smo već kako na to dolazi društvena reakcija utvrđivanjem normalnog radnog dana, a na toj osnovi se sada razvija *intenzifikacija rada.* Str. 399 (298).

U početku je sa ubrzavanjem mašine pojačavan intenzitet rada uporedo sa produžavanjem vremena. Ali uskoro je dostignuta tačka na kojoj jedno drugo isključuje. Ali drukčije je sa ograničenjem. Sada može rasti intenzitet, da se za 10 časova daje onoliko rada koliko inače za 12 časova ili više, i sada se intenzivniji radni dan računa kao *poten-*

cirani, a rad se mjeri ne samo prema dužini vremena nego i prema njegovom intenzitetu. Str. 400 (298—299).

Tako se, dakle, za 5 časova potrebnog i 5 časova viška rada može postići isti višak vrijednosti kao i za 6 časova potrebnog i 6 časova viška rada uz manji intenzitet. Str. 400 (299).

Kako se rad intenzificira? U *manufakturi* je dokazano (notica 159), na primjer lončarija itd., da i *samo* zadovoljavajuće *skraćenje radnog dana* ogromno povećava proizvodnost. Kod *mašinskog rada* u to se dugo sumnjalo. Ali dokaz R. Gardner. Str. 401—402 (299—300).

Čim je skraćenje radnog dana *zakon*, mašina postaje sredstvo da se iz radnika iscijedi intenzivniji rad, bilo pomoću greater speed [veće brzine] ili less hands in relation to machine [manje ruku u odnosu na mašinu]. Primjeri str. 403—407 (300—303). Da sa tim istovremeno raste obogaćivanje i proširivanje fabrika, dokazano na str. 407—409 (303—304).

c) Fabrika kao cjelina u klasičnom obliku

U fabrici *mašina* obezbjeđuje svrsishodno kretanje alata, dakle, kvalitativne razlike rada, koje su se razvile u manufakturi, ovdje su otklonjene, radnici sve više i više *nivelisani*, razlikuju se u krajnjem slučaju starost i pol. Podjela rada je ovdje *raspodjela radnika među specifične mašine*. Tu se samo dijeli između *glavnih radnika*, koji stvarno rade na mašini radilici, i *feeders* [oni koji dodaju materijal za rad] (ovo samo kod selfaktora [automatske predilice], rijetko kod. trostle [predilice], još manje kod powerloom corrected [usavršenog parnog razboja]), uz to nadzornici, engineers [inženjeri] i stokers [ložači], mechanics, joiners [zavarivači] itd., fabrici samo spolja pridodata klasa. Str. 411—412 (306).

Nužnost prilagođavanja radnika na kontinuirano kretanje nekog automata zahtijeva priučavanje od mladosti, ali nikako više kao u manufakturi, da jedan radnik budę čitavog života vezan za jednu djelimičnu funkciju. Uz jednu istu mašinu se može i mijenjati osoblje (realy-system [smje-

ne], a zbog lakog priučavanja, mogu radnici biti premještani sa jedne vrste mašina na drugu. Pomoćni rad je ili vrlo jednostavan ili sve više prelazi na mašinu. Ipak se manufakturna podjela rada u početku provlači po tradiciji i postaje snažno sredstvo kapitala za eksploataciju. Radnik postaje kroz čitav život dio djelimične mašine. Str. 413 (306—307).

Svakoj kapitalističkoj proizvodnji, ukoliko ona nije samo proces rada, nego ujedno i proces oplođavanja kapitala, zajedničko je to da ne upotrebljava radnik sredstvo za rad, već obratno, *sredstvo za rad upotrebljava radnika*, ali tek preko mašine ovo izvrtanje postaje tehnološki *opipljiva stvarnost*. Svojim pretvaranjem u *automat*, sredstvo za rad istupa za vrijeme samog procesa rada *prema radniku kao kapital*, kao mrtvi rad koji gospodari živim radom i isisava ga. Isto tako i duhovne snage proizvodnog procesa kao sile kapitala nad radom... Djelimična umješnost individualnog, opustošenog mašinskog radnika iščezava kao sporedna sitnica pred naukom, neizmjernim prirodnim snagama i društvenim masovnim radom, koji su oličeni u mašinskom sistemu. Str. 414—415 (308).

Kasarnska disciplina fabrike, fabrički zakon. Str. 416 (308—309).

Fizički uslovi fabrike. Str. 417—418 (310).

c' ili d) Borba radnika protiv fabričkog sistema i mašine

Ova borba koja postoji otkako postoji kapitalistički odnos, pojavila se ovdje kao revolt protiv mašine kao materijalne osnove kapitalističkog načina proizvodnje. Mašine za tkanje traka i širita. Str. 419 (311). Luditi. Str. 420 (311). Tek kasnije radnici prave razliku između materijalnog sredstva za proizvodnju, i društvenog oblika njegove eksploatacije.

Za vrijeme manufakture poboljšana podjela rada, više je sredstvo da se zamijene *potencijalni* radnici. Str. 421 (312). (Ekskurzija o poljoprivredi.) Istjerivanje [sa zemlje.

— *Prev.*]. Str. 422 (312). Sa mašinom je radnik, međutim, *stvarno istisnu*, mašina mu direktno konkuriše. Hand loom weawers [ručni tkači]. Str. 423 (313). Isto Indija. Str. 424 (313). Ovo je djelovanje permanentno jer mašina stalno zahvata nove oblasti proizvodnje. Osamostaljen i otuđen oblik, koji kapitalistička proizvodnja daje sredstvu za rad nasuprot radniku, razvija se preko *mašine* u potpunu *suprotnost*. Otud sada najprije revolt radnika protiv instrumenata rada. Str. 424 (313).

Detalji o istiskivanju radnika od strane mašine. Str. 425—426 (314—316). Mašina sredstvo da se istiskivanjem slomi otpor radnika protiv kapitala. Str. 427—428 (316—318).

Liberalna ekonomija tvrdi da mašina, koja istiskuje radnike, istovremeno oslobađa kapital koji može da zaposli te radnike. Ali naprotiv: svako uvođenje mašina *vezuje* kapital, smanjuje njegov *promjenljivi*, povećava njegov postojani dio, dakle, može samo da *ograniči* sposobnost kapitala da upošljava. U stvari — a to misle i oni apologeti — na taj način se ne oslobađa kapital, nego se oslobađaju *životna sredstva* oslobođenih radnika, *radnik se oslobađa životnih sredstava*, što apologet izražava tako kao da *mašina oslobađa životna sredstva za radnika*. Str. 429—430 (318—319).

Ovo dalje razvijeno *(vrlo dobro za Fortnightly)* str. 431—432 (319—320). Antagonizmi koji su neodvojivi od kapitalističke primjene mašine *ne postoje za apologeta, jer oni ne potiču iz same mašine, već iz njene kapitalističke primjene*. Str. 432 (320).

Proširenje proizvodnje pomoću mašina je direktno i indirektno i time *moguće povećanje* dosadašnjeg broja radnika: rudari, robovi u cotton states [pamučnim državama] itd. Nasuprot, zbog vunarskih fabrika ovce istiskuju Škote i Irce. Str. 433—434 (321—322).

Mašinski rad povećava *društvenu* podjelu rada daleko više nego što je [to] učinila manufaktura. Str. 435 (322).

c" ili e) Mašina i višak vrijednosti

Prvi rezultat mašine je — *povećanje viška vrijednosti* i istovremeno i mase proizvoda koja ga predstavlja i od koje se kapitalistička klasa i njeni prirepci hrane — dakle povećanje broja kapitalista; nova potreba za luksuzom i istovremeno za sredstvima kojima se ona zadovoljava. *Proizvodnja luksuznih predmeta* raste, isto tako i *saobraćajna sredstva* (ali ona u razvijenim zemljama apsorbuju malo radne snage) (dokaz str. 436 (322—323)), najzad, raste *služeća klasa, moderni kućni robovi,* za koje materijal liferuje *oslobađanje.* Str. 437 (323).

Statistika.

Ekonomske protivrječnosti. Str. 437 (324).

Mogućnost *apsolutnog porasta* rada u jednoj poslovnoj grani kao posljedica mašine i modaliteta ovog procesa. Str. 439—440 (325—326).

Ogromna elastičnost, sposobnost naglog, skokovitog širenja krupne industrije na visok stepen razvijenosti. Str. 441 (326—327). Retroaktivno djejstvo na *zemlje proizvođače sirovina.* Iseljavanje kao posljedica oslobađanja radnika. Internacionalna podjela rada na industrijske i poljoprivredne zemlje — periodičnost kriza i prosperiteta. Str. 422 (327—328). Bacanje radnika tamo i amo u ovom procesu proširenja. Str. 444 (328).

Istorijski podaci o ovome, str. 445—449 (328—332).

Ovdje o potiskivanju kooperacije i manufakture mašinom (međustepeni str. 450—451 (333—334)) potiskivanju i nefabričkih pogona; industrijske grane u duhu krupne industrije — kućni rad kao spoljnje odjeljenje fabrike. Str. 452 (334). U kućnom radu i modernoj manufakturi eksploatacija još besramnija nego u pravoj fabrici. Str. 453 (335). Primjeri: londonske štamparije. Str. 453 (335). Knjigoveznice, sortirnice krpa. Str. 454 (335). Ciglane. Str. 455 (336). Moderna manufaktura u cjelini. Str. 456 (336—337). *Kućni rad: tkanje čipaka.* Str. 457—459 (337—339). *Pletenje slame.* Str. 460 (339). Prelaz na fabrički način proizvodnje uz dostižnu krajnju granicu iskoristivosti: *Wearing apparel* [izrada konfekcije] *šivaćom mašinom.* Str. 462—466 (340—343).

Ubrzanje ovog prelaza proširenjem prinudnih fabričkih zakona koji ukidaju dotadašnji stari običaj zasnovan na neograničenoj eksploataciji. Str. 467 (343). *Primjeri: lončarstvo.* Str. 467 (344). Šibice. Str. 468 (344). Dalje djejstvo fabričkih zakona na neredovan rad, zbog demoralisanja radnika, kao i zbog sezona i mode. Str. 470 (345—346). Pretjerani rad pored ljenstvovanja kao posljedice sezona u kućnom radu i manufakturi. Str. 471 (346—347).

Zdravstveni propisi fabričkih zakona. Str. 473 (347—348). Propisi o vaspitanju. Str. 475 (349).

Otpuštanje radnika samo zbog *starosti*, čim su odrasli i više ne odgovaraju poslu i ne mogu više živjeti od dječje najamnine, a nisu izučili nikakav drugi posao. Str. 477 (351).

Ukidanje mysteries* i tradicionalnog okoštavanja manufakture i zanata od strane krupne industrije, koja pretvara proces proizvodnje u svjesnu primjenu prirodnih snaga. Otuda je, nasuprot svim ranijim oblicima, jedino ona *revolucionarna*. Str. 479 (351). Ali kao kapitalistički oblik ona *za radnika zadržava* okoštalu podjelu rada, a pošto ona svakodnevno mijenja njenu osnovu, radnik od toga propada. S druge strane, baš otud, iz ove nužnosti mijenjanja djelatnosti jednog istog radnika, zahtjev za najvećom mogućom svestranošću istog i mogućnosti socijalne revolucije. Str. 480—481 (352—353).

Nužnost da se fabričko zakonodavstvo proširi na sve nefabričke grane djelatnosti. Str. 482 ff. (354). Zakon od 1867. Str. 485 (356). Rudnici, notica 486 ff. (357—361).

Djejstvo fabričkih zakona u pravcu koncentracije, pretvaranje fabričkog načina, a time klasičnog oblika kapitalističke proizvodnje, u opšti način proizvodnje, zaoštravanje njegovih inherentnih protivrječnosti, sazrijevanje elemenata za obaranje starog i elemenata za stvaranje novog društva. Str. 486—493 (362).

Poljoprivreda. Ovdje je oslobađanje zbog mašina još akutnije. Zamjenjivanje seljaka najamnim radnikom. Uništavanje seoske kućne manufakture. Zaoštravanje suprot-

---

* Zanati u čije je tajne mogao da prodre samo onaj ko je u njih bio profesionalno upućen. — *Prev.*

nosti između sela i grada. Cijepanje i slabljenje poljoprivrednih radnika, dok se gradski radnici koncentrišu, otuda najamnina poljoprivrednog radnika na minimumu. Istovremeno pljačkanje *zemljišta:* kruna kapitalističkog načina proizvodnje — podrivanje *izvora svakog bogatstva:* zemlje i *radnika.* Str. 493—496 (362—364).

V Dalja ispitivanja o proizvođenju viška vrijednosti*

Napisano u prvoj polovini 1868.

(Preveli KRASOJE I RADIVOJ DAVIDOVIĆ)

* Ovdje se Engelsov manuskript završava. — *Prev.*

K. Marx

POGOVOR DRUGOM NJEMAČKOM IZDANJU

I TOMA »KAPITALA«

Čitaocima prvog izdanja dužan sam, prije svega, da pružim objašnjenja o izmjenama koje sam učinio u drugom izdanju. Da je raspored knjige pregledniji, vidi se već na prvi pogled. Nove primjedbe svuda su označene kao primjedbe uz 2. izdanje. Što se samog teksta tiče, najvažnije je ovo:

U glavi I, 1. naučno sam strožije proveo izvođenje vrijednosti analizom jednačina kojima se izražava svaka prometna vrijednost, a isto je tako izričito istaknuta i veza između supstancije vrijednosti i određivanja veličine vrijednosti društveno potrebnim radnim vremenom, koja je u prvom izdanju bila samo nagoviještena. Glavu I, 3 (oblik vrijednosti) sasvim sam preradio, što mi je nalagalo već i samo dvostruko prikazivanje iz prvog izdanja. — Uzgred ću napomenuti da mi je pobudu za onakvo dvostruko prikazivanje dao prijatelj dr L. Kugelmann iz Hannovera. Nalazio sam se s proljeća 1867. u posjeti kod njega kad iz Hamburga stigoše korekture prvih araka, i on me uvjeri da će za većinu čitalaca biti potrebno dopunsko, više didaktičko izlaganje oblika vrijednosti. — Posljednji odjeljak prve glave: »Fetiški karakter robe itd.« većim sam dijelom izmijenio. Glavu III, 1 (mjera vrijednosti) pažljivo sam pregledao, pošto sam obradu toga odjeljka bio zanemario u prvom izdanju upućujući čitaoca na »Zur Kritik der Politischen Oekonomie«, Berlin 1859, gdje je taj predmet već bio obrađen. Glavu VII, osobito odjeljak 2, znatno sam preradio.

Bilo bi besciljno da pojedinačno ulazim u mjestimične izmjene teksta koje su često samo stilističke. Njih ima po cijeloj knjizi. Ipak, sad pri reviziji francuskog prijevoda koji izlazi u Parizu našao sam da bi poneki dijelovi njemačkog originala iziskivali ovdje dublju preradu, ondje veću stilističku korekturu pa i brižljivije otklanjanje slučajnih omašaka. Za ovo nije bilo vremena, jer sam tek s jeseni 1871, kad sam bio usred drugih hitnih poslova, dobio vijest da je knjiga rasprodata, a štampanje drugog izdanja moralo je otpočeti već januara 1872.

Najbolja nagrada mome radu jeste razumijevanje na koje je »Kapital« brzo naišao u širokim krugovima njemačke radničke klase. Bečki fabrikant g. Mayer, čovjek koji ekonomski stoji na buržoaskom stanovištu, tačno je iznio u jednoj brošuri objavljenoj za vrijeme njemačko-francuskog rata da su njemačke tzv. obrazovane klase sasvim izgubile veliki smisao za teoriju koji je važio kao njemačka baština, a da taj smisao, naprotiv, nanovo oživljava u njemačkoj radničkoj klasi.

Politička ekonomija ostala je u Njemačkoj do ovog časa inostrana nauka. Gustav v. Gülich, u svom »Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe usw.«, a naročito u prva dva toma svoga djela izdata 1830, većim dijelom već je pretresao istorijske okolnosti koje su u nas sprečavale razvitak kapitalističkog načina proizvodnje, a time i izgrađivanje modernog buržoaskog društva. U nas, dakle, politička ekonomija nije imala živoga tla pod sobom. Uvezoše je iz Engleske i Francuske kao gotovu robu; njemački profesori političke ekonomije ostadoše đaci. Pod njihovom se rukom teorijski izraz inozemne stvarnosti pretvarao u zbirku dogma koje su oni tumačili u smislu malograđanskog svijeta svoje okoline, dakle naopako. Svoje osjećanje naučne nemoći koje nisu mogli sasvim da svladaju i uznemirenu savjest što moraju biti učitelji u oblasti koja im je stvarno bila tuđa gledali su da prikriju sjajem književno-istorijske učenosti ili ubacivanjem stranog gradiva, uzetog iz tzv. kameralnih znanosti, te zbrke znanja kroz čije čistilište mora da prođe svaki nadobudni kandidat njemačke birokracije.

Od 1848. razvila se kapitalistička proizvodnja u Njemačkoj brzo, a danas su u njoj u punom procvatu špekulacija

i prevara. Ali je usud i dalje ostao krut prema našim stručnjacima. Dok su se god mogli nepristrano baviti političkom ekonomijom, njemačka stvarnost nije imala modernih ekonomskih odnosa. A kad su ti odnosi nastupili, dogodilo se to pod okolnostima koje više ne dopuštaju njihovo nepristrano proučavanje u okviru buržoaskog vidokruga. Politička ekonomija kao buržoaska nauka, tj. kao nauka koja kapitalistički poredak shvaća ne kao istorijski prolazan stupanj razvitka, već obrnuto kao apsolutan i posljednji oblik društvene proizvodnje, može da ostane nauka samo dok klasna borba ostane latentna ili dok se ispoljava samo u usamljenim pojavama.

Uzmimo Englesku. Njena klasična politička ekonomija pada u period nerazvijene klasne borbe. Tek njen posljednji veliki predstavnik Ricardo dolazi naposljetku svjesno do toga da suprotnost klasnih interesa, najamnine i profita, profita i zemljišne rente, učini stožerom svojih istraživanja, naivno shvaćajući tu suprotnost kao prirodni zakon društva. Time je buržoaska ekonomska nauka bila ujedno dospjela i do svoje nepremostive prepone. Još za života Ricardova, i u suprotnosti prema njemu, ona je naišla na kritiku u licu Sismondija.[1]

Period koji je zatim došao, od 1820. do 1830, odlikuje se u Engleskoj živim naučnim radom u oblasti političke ekonomije. Bio je to i period vulgariziranja i širenja Ricardove teorije i njene borbe protiv stare škole. Bili su održani sjajni turniri. Što je onda bilo dato, slabo je poznato na evropskom kopnu jer je polemika većim dijelom rasturena po časopisima, prigodnim spisima i pamfletima. Nepristrani karakter te polemike — mada u izuzetnim slučajevima Ricardova teorija već služi i kao napadno oružje protiv buržoaske privrede — objašnjava se prilikama onoga vremena. S jedne strane, krupna industrija tek što je bila izašla iz svog djetinjstva, što je dokazano već i time da je tek krizom od 1825. njen moderni život otpočeo svoje periodično kruženje. S druge strane, klasna borba između kapitala i rada ostala je potisnuta u pozadinu, politički uslijed razdo-

---

[1] Vidi moj spis: »Zur Kritik der Politischen Oekonomie«, 1. izd., Berlin 1859, str. 39.

ra između vlada i feudalaca koji su se bili okupili oko Svete alijanse i narodnih masa koje je vodila buržoazija, a ekonomski uslijed kavženja između industrijskog kapitala i aristokratskog zemljoposjeda, koje je u Francuskoj bilo prikriveno suprotnošću između sitnog i velikog posjeda, dok je u Engleskoj otvoreno izbilo stupanjem na snagu zakona o žitu. Engleska političkoekonomska literatura toga vremena podsjeća na period burnog ekonomskog poleta u Francuskoj poslije smrti dra Quesnaya, ali samo koliko bablje ljeto podsjeća na proljeće. Godine 1830. nastupila je kriza koja je imala značaj odlučan jednom za svagda.

Buržoazija u Francuskoj i Engleskoj bila je osvojila političku vlast. Otada je klasna borba i teorijski i u praksi sve više dobivala izrazite i prijeteće oblike. Ona je oglašavala smrt naučne buržoaske ekonomije. Više se nije radilo o tome da li je ovaj ili onaj teorem istinit, nego da li je koristan ili štetan po kapital, ugodan ili ne, politički sumnjiv ili ne. Namjesto nekoristoljubivog istraživanja došlo je plaćeno polemičarstvo, namjesto nepristranog naučnog istraživanja nemirna savjest i zle namjere apologetike. Ipak su čak i nametljive raspravice što ih je u svijet puštala Anti-Cornlaw League, s fabrikantima Cobdenom i Brightom na čelu, pružale ako ne i neki naučni a ono bar istorijski interes svojom polemikom protiv zemljoposjedničke aristokracije. Ali je slobodnotrgovinsko zakonodavstvo, koje je počelo pod sir Robertom Peelom, izvuklo vulgarnoj ekonomiji i ovu posljednju žaoku.

Revolucija od 1848. na evropskom kopnu odjeknula je i u Engleskoj. Ljudi koji su još polagali na naučnu važnost, i koji su htjeli da budu nešto više a ne samo sofisti i sikofanti vladajućih klasa, pokušaše da kapitalističku političku ekonomiju dovedu u sklad sa zahtjevima proletarijata, koji se sad više nisu dali ignorirati. To je urodilo jednim tupavim sinkretizmom[2] čiji je najbolji predstavnik John Stuart Mill. Time je objavljeno bankrotstvo »buržoaske« ekonomije, koje je već N. Černiševski, veliki ruski učenjak i kritičar, majstorski rasvijetlio u djelu »Osnovi političke ekonomije po Millu«.

---

[2] — spajanjem suprotnih shvaćanja. *Prev.*

Tako je u Njemačkoj kapitalistički način proizvodnje došao do zrelosti kada se njegov antagonistički karakter već bio burno ispoljio u istorijskim borbama u Francuskoj i Engleskoj, dok je njemački proletarijat imao već mnogo odlučniju teorijsku klasnu svijest nego njemačka buržoazija. I zato, tek što se pričinilo da je mogućno da se u Njemačkoj zasnuje buržoaska nauka političke ekonomije, bila je ona opet postala nemogućna.

Pod takvim okolnostima podijeliše se njeni prvaci u dvije grupe. Jedni su bili pametni, praktični ljudi, željni zarade, i okupiše se oko Bastiatove zastave, oko najplićega, a to će reći i najuspjelijega predstavnika vulgarnoekonomske apologetike; oni drugi, ponositi profesorskim dostojanstvom svoje nauke, pođoše za J. S. Millom, pokušavajući kao i on da izmire što se izmiriti ne može. Kao i u klasično doba buržoaske ekonomije, tako i u doba njenog opadanja Nijemci ostadoše đaci, papagaji i oponašači, sitni torbari inostrane krupne trgovine.

Na taj je način posebni istorijski razvitak njemačkog društva isključivao svako originalno obrađivanje »buržoaske« ekonomije, ali ne i njenu — kritiku. Ukoliko takva kritika uopće zastupa neku klasu, može ona zastupati samo onu čiji je istorijski poziv da prevrne kapitalistički način proizvodnje i da na koncu ukine klase — dakle samo proletarijat.

Učeni i neučeni branitelji njemačke buržoazije pokušaše isprva da »Kapital« ubiju ćutanjem, kao što im je to polazilo za rukom s mojim ranijim spisima. Ali čim ta taktika više nije odgovarala prilikama vremena, počeše pod izgovorom da kritikuju moju knjigu pisati uputstva »za umirenje buržoaske svijesti«, ali nađoše u radničkoj štampi — vidjeti npr. članke Josefa Dietzgena u »Volksstaat«-u — nadmoćnije protivnike kojima do danas ostadoše dužni odgovora.[3]

---

[3] Benetala razglavljenih vilica njemačke vulgarne ekonomije pokudiše stil i način izlaganja u mom spisu. Niko ne može oštrije od mene suditi o literarnim nedostacima »Kapitala«. Pa ipak ću u korist i na veselje te gospode i njihove publike navesti ovdje jedan engleski i jedan ruski sud. »Saturday Review«, potpuno neprijateljska mojim nazorima, rekla je prikazujući prvo njemačko izdanje: Izlaganje »daje i najsuhoparnijim ekonom-

U proljeće 1872. izašao je u Petrogradu odličan ruski prijevod »Kapitala«. Izdanje od 3.000 primjeraka već je sad skoro rasprodato. A već 1871. g. N. Ziber, profesor političke ekonomije na Kijevskom univerzitetu, dokazao je u svom spisu »Teorija cennosti i kapitala D. Rikardo« da je moja teorija vrijednosti, novca i kapitala u svojim osnovnim crtama nužni dalji razvoj Smith-Ricardova učenja. Ono što zapadnog Evropejca iznenađuje kad čita solidnu Ziberovu knjigu jeste dosljedno održavanje teorijskog stanovišta.

Metod primijenjen u »Kapitalu« naišao je na slabo razumijevanje, kako pokazuju već i sama protivrječna shvaćanja o njemu.

Tako mi pariska »Revue Positiviste« s jedne strane prebacuje da ekonomiju tretiram metafizički, a s druge strane — pogodite! — da sam se ograničio samo na kritičko raščlanjavanje postojećega, umjesto da pišem recepte (valjda kontističke?) za prčvarnicu budućnosti. Na ovo prekoravanje s metafizikom primjećuje profesor Ziber: »Ukoliko se tiče čiste teorije, Marxova je metoda deduktivni metod čitave engleske škole, čije mane i dobre strane imaju svi najbolji ekonomisti teoretičari.« G. M. Block — u svom »Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne. Extrait du Journal des Economistes, Juliet et Août 1872« — čini otkriće da je moj metod analitički i veli između ostalog: »Ovim djelom g. Marx staje u red najznačajnijih analitičarskih duhova«. Njemački časopisi naravno viču o hegelovskoj sofistici. Petrogradski »Vestnik Evropy« nalazi u jednom članku koji govori isključivo o metodu »Kapitala« (majski broj od 1872, str. 427 do 436) da je moj metod istraživanja strogo realistički, ali da je metod izlaganja na nesreću njemačko-dijalektički. On veli: »Na prvi pogled, ako se sudi po vanjskoj

---

skim pitanjima poseban čar (charm)«. S. Peterburgskie Vedomosti, kažu u broju od 20. aprila 1872. između ostalog: »Izuzev malog broja odviše specijalnih dijelova, izlaganje se odlikuje time što je za svakog razumljivo, jasno i neobično živo kraj sve naučne visine predmeta. U ovom pogledu pisac... ni izdaleka ne liči na većinu njemačkih učenjaka, koji... svoje knjige pišu tako zamračenim i suhoparnim jezikom da običnim smrtnicima od toga glava puca.« Ali ja držim da čitaocima savremene njemačko-nacionalnoliberalne profesorske literature ne puca glava nego nešto drugo.

formi izlaganja, Marx je najveći idealistički filozof, i to u njemačkom, tj. u rđavom smislu riječi. U stvari pak on je beskrajno više realist od svih svojih prethodnika u poslu ekonomske kritike... Ni na koji način nije moguće nazvati ga idealistom.« Ovom piscu ne mogu bolje odgovoriti nego ako iznesem nekoliko izvoda iz njegove vlastite kritike, koji će i inače možda zanimati ponekog mog čitaoca kome ruski original nije pristupačan.

Pošto je naveo jedan stav iz mog predgovora knjizi »Zur Kritik der Politischen Oekonomie«, Berlin 1859, str. IV—VIII, gdje sam iznio materijalističku osnovu svog metoda, pisac nastavlja:

»Za Marxa je od važnosti samo jedno: naći zakon pojava čijim se istraživanjem bavi. I nije mu od važnosti samo zakon koji njima vlada ukoliko te pojave imaju gotov oblik i ukoliko su vezane u cjelinu koja se promatra u nekom datom periodu vremena. Za njega ima važnost prije svega zakon njihovog mijenjanja, njihovog razvitka, tj. prelaz iz jednog oblika u drugi, iz jednog reda veza u drugi. A čim taj zakon otkrije, istražuje on u tančine posljedice u kojima se zakon u društvenom životu ispoljava... Prema tome, Marx se brine samo za jedno: da tačnim naučnim istraživanjem utvrdi nužnost određenog uređenja društvenih odnosa i da, koliko je god to moguće, besprijekorno utvrdi činjenice koje mu služe kao polazne ili oslone tačke. Za ovo je sasvim dovoljno kad, utvrdivši nužnost današnjeg poretka, utvrđuje ujedno i nužnost nekog drugog poretka u koji prvi neizbježno mora da prijeđe, sasvim svejedno da li ljudi vjeruju u to ili ne, jesu li svjesni toga ili nisu. Na društveno kretanje Marx gleda kao na prirodno-istorijski proces kojim upravljaju zakoni koji ne samo da su nezavisni od volje, svijesti i namjera ljudi, nego baš obratno određuju njihovu volju, svijest i namjere... Kad svjesni element igra ovako podređenu ulogu u kulturnoj istoriji, onda se po sebi razumije da ni kritika koja uzima za predmet samu kulturu ne može nikako za svoju osnovu uzeti neki oblik ili neki rezultat svijesti. To znači da njenom polaznom tačkom ne može biti ideja već samo vanjska pojava. Kritika će se ograničavati na upoređivanje i suočavanje neke činjenice, ne sa idejom nego s drugom činjenicom. Za nju je važno samo

to da obje činjenice budu što je moguće tačnije ispitane i da jedna prema drugoj stvarno predstavljaju različne momente razvitka, a nadasve je važno da se istom tačnošću istraži niz sljedovanja, uzastopnost i povezanost u kojima se stupnjevi razvitka ispoljavaju. Ali, reći će kogod, opći zakoni ekonomskog života jedni su te isti, svejedno jesu li primijenjeni na sadašnjicu ili na prošlost. Upravo to Marx poriče. Po njemu, takvi apstraktni zakoni ne postoje... Naprotiv, po njegovom mišljenju, svaki istorijski period ima svoje vlastite zakone... Čim je život prevalio neki dati period razvitka, čim iz datog stanja prijeđe u neko drugo, počinju njime vladati i drugi zakoni. Jednom riječi, ekonomski nam život pruža pojavu analognu istoriji razvitka u drugim oblastima biologije... Stari ekonomisti nisu shvatili prirodu ekonomskih zakona kad su ih upoređivali sa zakonima fizike i hemije... Dublja analiza pojava dokazala je da se društveni organizmi između sebe isto tako temeljno razlikuju kao i biljni i životinjski organizmi... Štaviše, jedna te ista pojava podliježe sasvim različitim zakonima uslijed različitosti u cjelokupnoj građi onih organizama, uslijed odstupanja njihovih pojedinačnih organa, uslijed različnih uslova pod kojima funkcioniraju itd. Tako Marx npr. poriče da je zakon stanovništva jednak u svim vremenima i mjestima. On tvrdi protivno, da svaki period razvitka ima svoj vlastiti zakon stanovništva... S različnim razvitkom proizvodne snage mijenjaju se i odnosi i zakoni koji ih reguliraju. Kad Marx postavlja sebi za cilj da kapitalistički privredni poredak istraži i objasni s toga stanovišta, on samo strogo naučno formulira cilj koji svako tačno istraživanje ekonomskog života mora imati... Naučna vrijednost takvog istraživanja leži u rasvjetljavanju naročitih zakona kojima se reguliraju nastanak, postojanje, razvitak i smrt nekog datog društvenog organizma i njegova zamjena nekim drugim, višim organizmom. A ovu vrijednost Marxova knjiga uistinu ima.«

Kad je ovaj pisac ovako tačno opisao ono što se zove mojim stvarnim metodom i kad se ovako blagonaklono izrazio ukoliko je u pitanju moja lična primjena tog metoda, šta je drugo opisao nego dijalektički metod?

Svakako, način izlaganja formalno se mora razlikovati od načina istraživanja. Istraživanje ima da u tančine zagospodari materijom, da analizira njene različne oblike razvitka i da iznađe njihov unutrašnji spoj. Tek kad je ovaj posao gotov, moći će se stvarno kretanje izložiti na odgovarajući način. Pođe li to za rukom, i bude li se život materije ogledao u ideji, onda ne mari ako će izgledati kao da imamo posla s kakvom konstrukcijom a priori.

Po svojoj osnovi, moj dijalektički metod ne samo da se razlikuje od Hegelovog, nego mu je i direktno suprotan. Za Hegela je proces mišljenja, koji on pod imenom ideje pretvara čak u samostalan subjekt, demijurg stvarnosti koja sačinjava samo njegovu vanjsku pojavu. Kod mene je idejno, naprotiv, samo materijalni svijet prenijet i prerađen u čovjekovoj glavi.

Mistifikatorsku stranu Hegelove dijalektike kritikovao sam prije skoro 30 godina, u vrijeme kad je još bila u dnevnoj modi. Ali baš kada sam radio na prvom tomu »Kapitala«, nalazili su dosadni, pretenciozni i osrednjački epigoni, koji danas vode glavnu riječ u obrazovanoj Njemačkoj, uživanje u tome da s Hegelom postupaju onako kako je u Lessingovo vrijeme valjani Moses Mendelssohn postupao sa Spinozom, naime kao s »lipsalim psom«. Zato sam javno priznao da sam učenik onog velikog mislioca, pa sam u glavi o teoriji vrijednosti ovdje-ondje i koketirao s njegovim načinom izražavanja. Mistifikacija koju dijalektika trpi u Hegelovim rukama ni najmanje ne pobija činjenicu da je on prvi obimno i svjesno iznio opće oblike njenog kretanja. Kod njega dijalektika dubi na glavi. Moramo je okrenuti tumbe da bismo u mističnom omotu otkrili racionalnu jezgru.

U svom mistificiranom obliku dijalektika je postala njemačka moda, jer se činilo da ona preobražava i glorificira postojeće stanje. U svom racionalnom obliku ona izaziva ljutnju i užasavanje buržoazije i njenih doktrinarskih zastupnika, jer u pozitivno razumijevanje postojećeg stanja unosi ujedno i razumijevanje njegove negacije, njegove nužne propasti jer svaki postali oblik shvaća u toku kretanja, dakle i po njegovoj prolaznoj strani; jer joj ništa ne može imponirati i jer je u svojoj biti kritička i revolucionarna.

Protivrječno kretanje kapitalističkog društva praktični buržuj osjeća najjače u kolebanjima periodičkoga kruženja moderne industrije, i u njihovom vrhuncu — općoj krizi. Kriza ponovo nastupa, makar da se još nalazi u prethodnim stadijima. Svestranošću svog poprišta i intenzivnošću svog djelovanja ona će utjerati dijalektiku čak i u glave onih za koje u novom, svetom prusko-njemačkom carstvu teče med i mlijeko.

London, 24. januara 1873.

Karl Marx

(Preveo MOŠA PIJADE)

DODATAK

K. Marx

PISMO LUDWIGU KUGELMANNU

25

London, 11. jula 1868.

Dragi prijatelju,

Djeca se oporavljaju, iako su još uvijek slaba.

Najljepša Vam hvala za Vaše pošiljke. Faucheru *nemojte* pisati. Inače će se ovaj mannequin piss[1] suviše uobraziti. Sve što je postigao jest to da ću, dođe li do drugog izdanja, na mjestu gdje se govori o *veličini vrijednosti* dobro lupiti po Bastiatu. To nisam učinio zbog toga što će III svez. sadržati zasebnu i iscrpnu glavu o gospodi iz »vulgarne ekonomije«. Uostalom, vidjećete da je prirodno što Faucher i kompanija »razmjensku vrijednost« svojih vlastitih drljotina ne izvode iz *mase utrošene radne snage*, nego iz *odsustva ovog utroška*, naime iz *»uštеđenog rada«*. A časni Bastiat nije čak ni učinio ovo »otkriće«, koje je onoj gospodi tako dobrodošlo, nego, po svom običaju, samo »prepisao« od mnogo starijih autora. Njegovi izvori su, naravno, Faucheru i komp. nepoznati.

Što se tiče »Zentralblatt«-a, pisac članka čini najveći mogući ustupak priznajući da se — ako se pod vrijednošću uopće nešto zamišlja — moraju prihvatiti moji zaključci. Nesretnik ne vidi da bi, i kad u mojoj knjizi ne bi uopće bilo nikakve glave o »vrijednosti«, analiza realnih odnosa koju ja dajem sadržala dokaz i potvrdu za stvarni odnos

[1] — poznata figura sa vodoskoka u Bruxellesu.

vrijednosti. Brbljanje o neophodnosti dokazivanja pojma vrijednosti zasniva se jedino na potpunom nepoznavanju i same stvari o kojoj je riječ i naučnog metoda. Svako dijete zna da bi skapala svaka nacija koja bi, neću da kažem za godinu dana, nego za nekoliko nedjelja obustavila rad. Isto tako zna svako dijete da mase proizvoda, koje odgovaraju različitim potrebama, iziskuju različite i kvantitativno određene mase ukupnog društvenog rada. Da *određeni oblik* društvene proizvodnje ni u kom slučaju ne ukida ovu *neophodnost podjele* društvenog rada u određenim proporcijama, nego da samo može izmijeniti njen *način ispoljavanja,* — očigledno je samo po *sebi.* Prirodni zakoni se uopće ne mogu ukinuti. U različitim istorijskim prilikama može se jedino mijenjati *oblik* u kom se ti zakoni ispoljavaju. A oblik u kom se ova proporcionalna podjela rada ispoljava u društvenom stanju u kome povezanost društvenog rada postoji u obliku *privatne razmjene* individualnih proizvoda rada, i jest *razmjenska vrijednost* tih proizvoda.

Nauka se i sastoji u tome da se izloži *kako* se ispoljava zakon vrijednosti. Dakle, ako bi čovjek htio da odmah »objasni« sve fenomene koji izgleda da se ne slažu s ovim zakonom, on bi morao da dâ nauku *prije* nauke. Ricardova greška i jest što on, u svom prvom poglavlju o vrijednosti, sve moguće kategorije koje treba da nam se izlože pretpostavlja *kao date,* kako bi dokazao njihovu adekvatnost sa zakonom vrijednosti.

S druge strane, *istorija teorije pokazuje,* kao što ste tačno primijetili, da je shvaćanje odnosa vrijednosti bilo *uvijek isto,* jasnije ili nejasnije, iluzijama prošaranije ili naučno određenije. Pošto i sam proces mišljenja izrasta iz izvjesnih odnosa, pošto je i sam jedan *prirodni proces,* mišljenje koje uistinu dokučuje može da bude samo jedno i isto i da se razlikuje samo po stupnju — prema zrelosti razvitka, dakle i razvitka organa kojim se misli. Sve ostalo je trabunjanje.

Vulgarni ekonomist nema ni po a o tome da stvarni, svakodnevni odnosi razmjene i veličine vrijednosti *ne* mogu biti *neposredno identični.* U buržoaskom društvu cijela stvar i jest u tome što a priori ne postoji svjesno, društveno re-

guliranje proizvodnje. Sve razumno i prirodno nužno se ispoljava samo kao prosjek koji slijepo djeluje. A vulgarni ekonomist misli da čini veliko otkriće kad nasuprot otkrivanju unutrašnje povezanosti ističe da stvari u pojavi izgledaju drukčije. Faktički, on se ponosi time što se čvrsto drži prividnosti i što nju uzima kao posljednje. Pa čemu onda uopće nauka?

Ali stvar ima ovdje još i drugu pozadinu. Kad se shvati povezanost stvari, ruši se, prije praktičnog sloma, svako teorijsko vjerovanje u permanentnu neophodnost postojećeg poretka. Ovdje je, dakle, apsolutni interes vladajućih klasa da ovu besmislenu konfuziju ovjekovječe. A za šta se drugo i plaćaju ovi sikofantski brbljivci, koji nemaju nikakvog drugog naučnog aduta do tog da se u političkoj ekonomiji uopće ne smije misliti?

Ali satis superque.[2] U svakom slučaju to pokazuje koliko su nisko pali ovi popovi buržoazije, kad su eto radnici, pa čak i tvorničari i trgovci, razumjeli moju knjigu i snašli se u njoj, a ovi »književnici« (!) se žale kako ja tražim pretjerano mnogo od njihovog razuma.

Ne bih savjetovao da se preštampava Schweitzerov članak, ma da je Schweitzer dao dobrih stvari za svoj list.

Zadužićete me ako mi pošaljete nekoliko brojeva »Staatsanzeiger«-a.

Schnakeovu adresu doznaćete sigurno ako zapitate kod »Elberfelder«-a.

Najljepše pozdrave Vašoj gospođi i Franciskici.

Vaš
K. M.

A propos! Primio sam od Dietzgena jedan članak o mojoj knjizi; poslaću ga Liebknechtu.

(Preveo MILJAN MOJAŠEVIĆ,
redaktor ZVONKO TKALEC)

---

[2] — dosta i predosta.

SADRŽAJ

DODATAK

Marks — Engels

EKONOMSKI SPISI

Izdavač:
»Svjetlost«, izdavačko preduzeće, Sarajevo

Za izdavača:
Abdulah Jesenković

Likovna oprema:
Ivica Čavar

Tehnički urednik:
Hilmo Hadžić

Korektor:
Nikola Viđen

Štampa:

IP »Veselin Masleša«, Sarajevo, OOUR Štamparija, Mostar